

ВИКТОР ГЮГО

**БЮГ-
ЖАРГАЛЬ**

Р о м а н

Қодир Мирмуҳамедов
таржимаси

Ўзбекистон ПБСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти

1982

Г 99

Гюго Виктор.

Бюг-Жаргаль. Роман. (Русчадан Қ. Мирмухамедов тарж.)—Т., «Еш гвардия», 1982.—176 б.

Гюго Виктор. Бюг-Жаргаль. Роман.

И (Франц.)

Бюг-Жаргаль машхур француз ёзувчиси Виктор Гюго-нинг йигитлик чоғларида яратган илк асарларидан бири.

Романда Франциядан олисда, Кариб денгизиде жойлашган, бир вақтлар Сан-Доминго деб аталган француз мустамлакаси — Гаити оролидаги 1791 йилги негрлар қўзғолони, асар қаҳрамонлари шу даврда бошдан кечирган даҳшатли воқеалар, қулчилик истибдодига қарши бош кўтарган мазлумларнинг аянчли ҳаёти тасвирланади.

Г $\frac{7-3-4-74}{356 (04)-82}$ 152-82 4803020000

© «Еш гвардия» нашриёти, 1982, таржима

I

Ҳикоя қилиш навбати капитан Леопольд д'Овернэга келганда, у бошини ҳайрат билан кўтарди ва даврадаги одамларга юзланиб, ўз ҳаётида уларнинг эътиборига лойиқ биронта ҳам воқеани билмаслигини тан олди.

— Бе, қўйсангизчи, капитан,— деб эътироз билдирди унга лейтенант Анри,— айтишларича, сиз кўп саёҳат қилган эмишсиз, бормаган, кўрмаган ерингиз қолмаганмиш. Сиз Антиль оролларида, Африкада, Италияда, Испанияда бўлган экансиз шекилли?.. Ие, капитан, қаранг, ана чўлоқ тингиз!

Д'Овернэ сесканиб кетиб, қўлидаги сигарасини тушириб юборди ва ялт этиб чодир эшиги томон ўгирилди; худди шу пайт хирсдай келадиган бир кўппак оқсоқланиб унинг олдига чопиб келди.

Кўппак йўл-йўлакай капитаннинг сигарасини эзиб ўтди, лекин капитан бунга парво ҳам қилмади.

Кўппак думини ликиллатар, акиллар, капитаннинг оёғини ялар, шодланиб атрофида ирғишларди, ниҳоят у капитаннинг оёғи остига келиб ётди. Бу учрашувдан тўлқинланган, ҳаяжонланган капитан ўнг қўли билан бошидаги дубулға тасмасини ечаркан, айни пайтда, паришон ҳолда чап қўли билан кўппакни силар ва ҳадеб: «О, сенмисан, Раск! Бу сенмисан?!»— деб такрорларди ўзича. Кейин у бирдан:

— Ие, сени ким бошлаб келди ўзи?— деб юборди.

— Ижозатингиз билан, жаноб капитан...

Сержант Тадэ чодирга кираверишда унинг пардасини ҳайтариб, ўнг қўлини мундири барига яширганча, кўзла-

рида ғилт-ғилт ёш билан боятдан бери бу саргузаштнинг ечимини чурқ этмай кузатиб турарди. Ниҳоят у: «Ижозатингиз билан, жаноб капитан...»— деб оғиз очишга журъат этди. Д'Овернэ унга ўгирилиб қаради.

— Сенмисан, Тад? Вой шайтон-э, қандай қилиб олиб келдинг Раскни? Бечора жонивор! Мен буни инглизлар қароргоҳида деб ўйлаган эдим. Қаердан топдинг буни?

— Худога шукур, жаноб капитан, мени ҳам хушчақчақ ҳолда кўряпсиз; сиз жиянингизга лотинча сўзларни согпи — рога, согпи — рога... деб турлашни ўргатганингизда, у қандай хурсанд бўлган бўлса, ҳозир мен ҳам шунақа хурсандман.

— Ахир бундай тушунтириброқ айтсангчи, қаердан топилди Раск?

— У топилгани йўқ, жаноб капитан, уни қидириб топгани ўзим бордим.

Капитан ўрнидан туриб, сержантга қўлини чўзди; Тадэ ҳамон қўлини мундири остига яшириб турардики, буни у пайқамаган эди.

— Гап шундаки... биласизми, жаноб капитан, бечора Раск йўқолган кундан буён, мен, ижозатингиз билан, албатта, сизга нимадир етишмаётганлигини сезиб юрдим. Ўзингиз биласиз, Раск ҳар куни кечқурун менга теккан ноини бирга баҳам кўргани олдимга чопқиллаб келиб турарди. Очиғини айтсам, у келмай қолган куни кекса Таднинг хўрлиги келиб, нақ ёш боладай йиғлаб юборай деди. Йўқ, худога шукур, ўзимни тутиб олдим, мен умримда фақат икки марта йиғлаганман: биринчи марта, ҳалиги... ану... ўша куни...— деб туриб сержант ўз бошлиғига ҳаяжон билан қараб қўйди.— Иккинчи марта бўлса, анани еттинчи полкнинг капрала, товламачи Балтазар мени пиёз тозалашга мажбур қилганида йиғлаган эдим.

— Аммо сиз, Тадэ,— деди кулиб туриб Анри,— биринчи марта йиғлашингизга нима сабаб бўлганини бари бир айтмадингиз, назаримда.

— Чамаси, қария, Франциянинг биринчи гренадери Латур д'Овернь¹ сени бағрига босганда йиғлаган бўлсанг кераг-а?— деб мулойим оҳангда сўради капитан, ҳамон кўппакни силашда давом этаркан.

— Йўқ, жаноб капитан, баски сержант Тадэ йиғлаган

¹ Франциянинг биринчи гренадери Латур д'Овернь — Биринчи буржуа революцияси пайтида жанг қилган француз солдати; революция йўлида қатор жасоратлар кўрсатган. Жанг пайтида ҳалок бўлган. Улганидан кейин унга «Франциянинг биринчи гренадери» деган факрий унвон берилган. Унинг ҳақида кўп афсоналар тўқилган.

экан, хўп деяверинг, бу ҳол фақат Пьеро лақабли Бюг-Жаргални отиш пайтида, у: «Ут оч!»— деб қичқирган кун юз берган.

Капитан д'Овернэнинг юзи бир зумга қув ўчиб кетди. Сержантнинг истиқболига тез юриб борди-да, унинг қўлини сиқмоқчи бўлди; лекин кекса Тадэ бундай юксак илтифотга қарамай, бояги-боягидай, қўлини мундирининг бари-га яшириб турарди.

— Ҳа, жаноб капитан,— деб давом этди Тадэ, унга ғамгин тикилган д'Овернэдан бир неча қадам орқага тисариларкан,— ўша сафар мен йнғлагандим; онт ичиб айтаманки, кўз ёш тўкишимга арзирди у Бюг-Жаргал! Тўғри, у қора одам эди, лекин ахир милтиқ дори ҳам қора-ку, лекин... лекин... ҳар ҳолда... ҳар ҳолда...

Шавкатли сержант ўзининг бу антиқа ўхшатишини эзгу сўзлар билан яқунлашга интиларди. Бу муқоисада, чамаси, уни ўзига жазм этган қандайдир бир жиҳат бор эди-ю, аммо айтмоқчи бўлган фикрни тушунтиришга ожизлик қиларди. Ниҳоят у, ўз фикрini баён қилишга бир неча бор самарасиз уриниб кўргандан кейин, ёинки, чор атрофдан қалъага ҳужум қилиб кўргандан сўнг, уни бир ҳамла билан забт эта олмаган саркарда сингари, бирдан қамални тарк этди-ю, ёш офицерларнинг жилмайишига ҳам парво қилмай, гапини давом эттирди:

— Эсингиздами, жаноб капитан, ўша бечора негр нафаси оғзинга тикилиб югуриб келган эди? Ушанда унинг ўита ўртоғини энди отмоқчи бўлиб турган эдик. Рост, уларнинг қўлларини боғлашимизга тўғри келган эди. Мен командирлик қилаётган эдим. У югуриб келиб, ўзи қўлларининг қўлларини еча бошлади — қўлларнинг қаршилиқ кўрсатишига қарамай, Бюг-Жаргалнинг ўзи уларнинг ўрнинга турган эди. У бир сўзли одам эди. О, қандай ажойиб одам эди у! Чинакам Гибралтар! Кейин, эсингиздами, жаноб капитан, у худди рақсга тушмоқчи бўлгандай, қаддини ада тутиб, хотиржам турган эди, ўшанда унинг ити, мана шу Раск, ўз соҳибини, нима қилмоқчи бўлишганини тушуниб, бирдан менинг кўксимга ташланган эди...

— Одатда, Тадэ,— деб унинг сўзини бўлди капитан,— шу ерга келганда, сен ҳикоя қилишдан тўхтаб, Раскни сиқай бошлардинг. Қара, у сенга мўлтираб турибди.

— Ҳақ гапни айтдингиз,— деб жавоб қилди, хижолат бўлиб Тадэ,— бояқиш Раск менга тикилиб турибди, лекин... Малагрида кампир, итни чап қўл билан силашнинг ҳосияти бўлмайди — бу бахтсизлик келтиради, деб айтган эди.

— Нега энди ўнг қўл билан силамайсан?— ҳайрон бўлиб сўради д'Овернэ ва шундагина Тадэнинг қўлини мундири остига яшириб турганини, ранги эса бўздек оқариб кетганини пайқади.

Сержант бадтар хижолат чека бошлади.

— Ижозатингиз билан, жаноб капитан, гап шундаки... Сизнинг чўлоқ итингиз бор... қўл остингизда яна бир қўлли сержант ҳам пайдо бўлиб қолмасайди деб кўрқаман.

Капитан стулдан дик этиб туриб кетди:

— Нима? Нега энди? Нима деясан ўзи, қария? Бу мумкин эмас! Қани, кўрсатчи қўлингни. Ё тавба... бир қўлли!

Д'Овернэнинг аъзои бадани дағ-дағ титрай бошлади; сержант мундирининг барини оҳиста қайирган эди, капитан унинг қонли латта билан боғланган қўлини кўрди.

— Оҳ, худойим-э!— деб гўлдиради капитан латтани эҳтиётлик билан кўтараркан.— Ўзи нима гап, биродарим...

— Айтарли ҳеч гап бўлгани йўқ. Лаънати инглизлар ажойиб кўппагингиз — бояқиш Раскни, хуллас калом, Бюгнинг итини ўғирлаб кетишгандан бери сизнинг қаттиқ қайғура бошлаганингизни пайқаб юрувдим... Мана шунинг учун бугун мен жонимни тикиб бўлса ҳамки, уни қайтариб олиб келишга аҳд қилдим, ахир кечлик овқатимни Раск билан баҳам кўрсам менинг ҳам еганим ичимга тушади-ку. Мен кетатуриб, солдат Матлега мундирингизни яхшилаб тозалаб қўйишни буюрдим — чунки эртага жангга киришингиз керак-ку, ўзим бўлсам, қўлимга фақат битта шамшир олиб, ҳеч кимга сездирмасдан қароргоҳимиздан чиқиб кетдим-у, инглизлар қароргоҳига тезроқ етиб олиш учун тўғри фовдан ошиб ўта бошладим. Ҳали душманнинг олдинги истеҳкомларига етиб улгурганим ҳам йўқ эди, бирдан, ижозатингиз билан, жаноб капитан, чап ёнимда, ўрмонзорда бир гала қизил мундирлиларни¹ кўриб қолдим. У ерда нима бўлаётганини билиш учун эмаклар яқинроқ бордим; мени ҳеч ким кўрмади, лекин ўзим, хиёл вақт ўтар-ўтмас улар орасида Раскни кўриб қолдим, у дарахтга боғлаб қўйилган эди; худди шу ерда, мана бу еригача ечиниб, худди ёввойи одамлардай қип-яланғоч бўлиб олган икки милорд аёвсиз, жиққа-жиққа муштлашишарди; уларнинг муштлашиши худди полк дўмбирасининг садосига ўхшарди. Буни қарангки, бу икки инглиз жентльмени сизнинг итингизни талашиб олишаётган экан! Лекин шу маҳал Раск мени кўриб қолиб, шунақанги куч билан талпи-

¹ Инглиз солдатлари; улар ўша пайтда қизил мундир кийишар эди.

ниб, олдинга ташланган эди, буйнидаги арқон узилиб кетди ва бу касофат ғизиллаганча орқамдан изма-из югуриб келаверди. Билсангиз агар, босқинчиларнинг биттаси ҳам жойларыда тек туриб қолишмади. Мен ўзимни ўрмонга урдим. Раск — орқамдан эргашиди. Қулогимнинг ёнгинасидан бир неча ўқ визиллаб ўтди. Раск вовиллар, лекин бахтимизга ёвлар унинг овозини эшитишмасди, нега десангиз ўзлари: «French dog! French dog!»¹, деб ўрмонни бошларига кўтариб бақириварди, ҳолбуки бу чиройли, садоқатли итингиз Франциядан эмас, Сан-Домингодан эди. Майли, бунинг аҳамияти йўқ. Мен чангалзор орасини ёриб, эндигина ўрмон ёқасига чиққан ҳам эдим, бирдан рўпарамда иккита қизил мундирли пайдо бўлса бўладими. Шамширим улардан биттасини гумдон қилди, агар иккинчисининг қўлидаги тўппонча ўқланмаган бўлганида, ким билсин, балки уни ҳам асфаласофилинга равона қилармидим. Мана, оқибат, ўзингиз кўриб турибсиз ўнг қўлимни... ҳай, ҳечқиси йўқ! Шу маҳал Раск, худди ёски қадрдонини кўриб қолгандай, тикка унинг буйнига ташланди; онт ичиб айтаман, бунақа маҳкам қучоқлашиб кўришиш бўлмаган дунёда — инглиз шу заҳотиёқ хиппа бўғилиб, ерга гурс қулади. Нима қилайлик, айб ўзида! Нимага эйди бу лаънати солдат менга хира пашшадай енишиб олади! Хуллас, кейин камина ҳам, Раск ҳам қароргоҳга қайтиб келдик. Лекин фақат бир нарсага ачинаман: парвардигор бу жароҳатни менга эртанги жангда насиб этмади. Бор гап шу!

Кекса сержант ўзининг жанг пайтида яраланмаганини ўйлаганда чехраси маъюсланди.

— Тадэ!..— деб ғазаб билан бақирди капитан. Бироқ шунинг уёғини анча мулойим оҳангда давом эттирди:— Нима, эсингни еб қўйдингми, битта ит деб жонингни таҳликага қўйибсан?

— Итни деб эмас, жаноб капитан, Раскни деб.

Капитан д'Овернэнинг нигоҳи мулойимлашди. Сержант шунда давом этди:

— Бюгнинг ити — Раскни деб...

— Бўлди, бўлди, азизим Тад!— деди капитан қўли билан кўзини беркитаркан.— Қани,— деди у қисқагина сўзгидан кейин,— суян менга, лазаретга борамиз.

Тадэ илтифот юзасидан бир оз қаршилиқ кўрсатгач, иккинчиси унга итоат этди. Бў воқеа давомида, севинчи ичига сиғмаганидан соҳибига қарашли ажойиб айиқ териси-

¹ Француз ити (ингл.).

ни ярмидан кўпини гажиб ташлаган Раск ҳам ўрнидан туриб, улар орқасидан эргашди.

II

Бу воқеа хушчақчақ улфатларнинг диққатини ўзига тортган ва уларда зўр қизиқиш уйғотган эди.

Шундай одамлар бўладики, улар келиб чиқиши ёки ижтимоий ҳаётда тутган мавқеи сабабли қандай поғонага кўтарилмасинлар, ҳаминша одамларда ўзларига нисбатан беихтиёр ҳурмат ва қизиқиш уйғотадилар. Капитан Леопольд д'Овернэ шунақа тоифадан эди. Ҳолбуки, бундай одамда сиз ҳеч қандай шоён диққатга лойиқ хислатни кўрмаган бўлардингиз; унинг феъл-атвори моромида, боқишлари хотиржам эди. Гарчи тропика офтоби унинг юзини қорайтирган бўлса ҳам, креоллар¹ табиатида мавжуд бўлган ва кўпинча нафис ноз билан уйғунлашган тийрақлик хусусияти капитаннинг хатти-ҳаракати ва гапириш услубига таъсир этмаган эди. Д'Овернэ кам гапирар, оз тинглар ва ҳаракат қилишга доимо шай бўлиб турар эди. У биринчи бўлиб отга минар ва жанг майдонидан энг кейин қайтиб келарди; у ўз хаёлларини чалғитиш ниятида атайлаб жисмонан чарчашга ҳаракат қилса керак, деб ўйлаш мумкин эди. Унинг пешонасида барвақт ажинлар ҳосил қилган бу ғамгин ва аччиқ хаёллардан бирон киши билан дардлашиб фориғ бўлиш ҳам, вақтичоғлик қилиб, чақчақлашиб ўтирганлар суҳбатига бундай дарду ҳасрат билан аралашиб ҳам мумкин эмас эди. Жангу жадалларда чарчаш нималигини билмайдиган Леопольд д'Овернэ биз ақлий мубоҳаса деб юритувчи мунозараларда ўзини бениҳоя ҳорғин ҳис қилар эди. У жанг майдонига қанчалик шиддат билан отилса, мунозаралардан ўзини шунчалик четга олиб қочишга уринарди. Агар у онда-сонда бирон киши билан баҳс юритадиган бўлса, теран маъноли бир нечта доно жумлалар айтиш билан чекланар, сўнг, рақиби энди таслим бўлай деб турганида, бирдан ўз нутқини бўлиб: «Нима ҳожати бор бу гапларнинг?»— дерди-да, хонадан чиқиб кетар ва то ҳужум бошлангунга қадар бирон иш топилмасмикин, деб сўрагани командир ҳузурига борарди.

Уртоқлари унинг бадқовоқлиги, ҳеч кимга ёрилмаслиги, камгаплигини кечиришарди, чунки у довюрақлик, қўли очиклик, оққўнгиллик фазилатини ҳеч қачон тарк этган эмас эди. Капитан, ўз ҳаётини хавф остига қўйган ҳолда

¹ Креоллар — Лотин Америкасида туғилган европаликлар.

кўпчилик дўстларини ўлимдан асраб қолган, бунинг устига, суҳбат пайтида кам оғиз очса ҳам, ҳамёни ҳамшиша ҳамма учун очиқ эдики, буни ёр-дўстлари жуда яхши билишарди. Полкда уни яхши кўришар, шунинг учун унинг ўзига нисбатан алоҳида иззат-эҳтиром туйғуси уйғотишга уринишини ҳам кечиришарди улар.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳали у ёш эди. Кўринишидан уни ўттиз ёшларда деб айтиш мумкин, лекин аслида, у анча ёшроқ эди. У республикачилар сафида кўпдан бери жанг қилаётган бўлса ҳам, ўтмиш ҳаётини ҳеч ким билмасди. Капитан астойдил меҳр қўйган ягона (Раскни ҳисобга олмаганда) жонзод, у билан бирга полкка келиб хизмат қила бошлаган ва ундан бир зум ҳам айрилмаган кекса сержант, оқкўнгил Тадэ аҳён-аҳёнда ўз капитани ҳаётида юз берган айрим воқеаларга мужмал шама қилиб гапириб қўярди, холос. Д'Овернэнинг Америкада яшаганлиги, у ерда бошидан не-не бахтсизликларни кечиргани; Сан-Домингода уйлангани ва ўша ерда қирғин пайтида (энг бой мустамлака бўлмиш бу оролда қуллар қўзғолони шу қирғиндан бошланган эди) хотинидан ва бутун оиласидан жудо бўлгани унинг полкдош биродарларига аён эди. Уша тарихий даврда бундай бахтсизликлар шу қадар кўп содир бўлиб турар эдики, бундай бахтсизликка учраганларга ҳамдардлик билдириш бутун жамоатчиликнинг одатига айланган эди, бинобарин, ҳар бир киши унга ўз улушини қўшар ва ундан ўз nasibасини оларди. Капитан д'Овернэга ҳамдардлик кўрсатишарди албатта, лекин унинг бошига тушган жудоликлардан кўра ҳам, кўпроқ бу изтиробларга мардона бардош бергани учун унга хайрихоҳлик билдиришарди. Рост, унинг совуқ лоқайдлиги замирида баъзан ўта теран ва бедаво жароҳат дарди сезилиб қоларди.

Жанг бошланган чоғларда унинг чеҳраси ёришиб кетарди. У худди генералликка интилаётган одамдай зўр жасорат кўрсатиб жанг қилар, аммо ғалабадан сўнг худди оддий солдат бўлиб қолишни истаётгандай, ниҳоятда камсуқумлик билан ўзини панага оларди. Ўртоқлари унинг амалдан ва шону шуҳратдан ҳазар қилишини яхши билишса ҳам, нима сабабдан ҳар гал жанг олдидан гўё бир нима кутаётгандай кўринишини тушунишмас ва д'Овернэнинг урушда содир бўладиган тасодифлардан фақат битта нарсани — ўлимни армоқ қилишини хаёлларига ҳам келтира олмасдилар.

Кўшин қароргоҳига келган халқ намояндалари бир гал жанг пайтида уни бригадага қўмондан қилиб тайинла-

моқчи бўлишганди; лекин д'Овернэ бу лавозимдан воз кечди, негаки полкдан кетадиган бўлса, сержант Тадэ билан ҳам видолашишига тўғри келарди. Кунларнинг бирида у жуда ҳавфли бир операцияни бажаришга отилиб чиқди, аммо ўртоқларининг кўнглига келган фикрга ва ўзининг ниятига зид ўлароқ у жангдан бешикаст қайтди. Ана шундагина у юксак мартабадан воз кечганига афсусланди. «Баски,— деган эди у,— душман ўқлари мени мудом аяркан, жамиятдан устун бўлганларни маҳв этувчи гильоти́на¹ мени ҳам, эҳтимол, четлаб ўтмаган бўлармиди».

III

Д'Овернэ шундай одам эди, у чодирдан чиқиб кетиши билан даврадагилар унинг ҳақида қуйидагича суҳбат қурдилар:

— Гаров ўйнайман,— деди лейтенант Анри чолиб ўтиб кетаётган Раск каттакон ифлос доғ қолдирган қизил этиги бетини артаркан,— гаров ўйнайман, капитан учун итнинг синган оёғи биз яқинда генерал фурғонида кўрганимиз ўн сават мадера виносидан ҳам азизроққа ўхшайди!

— Ошиқманг, ошиқманг!— шўх оҳангда деди адъютант Паскаль.— Бундай гаров бари бир бефойда: саватлар аллақачон бўшатишган, гапимга ишонаверинг, буни яхши биламан; ўттизта бўш шиша бўлса,— деб жиддий қиёфада илова қилди у,— хўп деяверинг, лейтенант, бечора кўппакнинг ярадор оёғига арзитайди: ҳар қалай у оёқдан, йўқ деганда, эшик қўнғироғи учун тутқич ясаш мумкин-ку.

Адъютантнинг жиддий оҳангда айтган охирги сўзлари ҳаммани кулдириб юборди. Фақат битта баск гусарларининг ёш офицери Альфред кулмади; унинг чеҳрасида норозилик аломати акс этарди.

— Ҳайронман, жаноблар, бунинг нимаси кулгили экан! Мен д'Овернэни таниганимдан буён, итни ҳам, сержантни ҳам ҳамиша у билан бирга кўраман; менимча, шу далилнинг ўзи кўпроқ қизиқиш уйғотиши мумкин бизда. Ниҳоят, ҳозир бўлиб ўтган воқеа...

Ҳам Альфреднинг норозилигидан, ҳам қолганларнинг вақтичоғлигидан ғайрати жўш уриб кетган Паскаль унинг сўзини бўлди:

— Вой-бўй, жудаям таъсирли воқеа бўпти-ку, бў! Хў-

¹ Гильотина — Франция буржуа революцияси даврида ўлимга ҳукм қилинган кишиларнинг бошини кесадиған жодисимон машина.

ўш, айтингчи, шу топилган ит билан яраланган қўл -- бунинг нимасига эътибор бериш шарт экан?

— Сиз ноҳақсиз, капитан Паскаль,— деб эътироз билдирди Анри, ҳозиргина ичиб бўшатган шишасини чодирдан ташқарига улоқтирар экан.— Бояги тилга олинган Пьеро лақабли Бюг мени қизиқтириб қўйди.

Энди аччиғланмоқчи бўлиб турган Паскаль бўшаган стаканининг яна винога тўлдирилганини кўриб, дарров ҳовуридан тушди. Шу пайт чодирга д'Овернэ кириб, ўз ўрнига бориб ўтирди. У ўйчан, аммо чехраси бир қадар хотиржам эди. У ўз фикрлари билан шунчалик банд эдики, атрофида бўлаётган гапларни гўё мутлақо эшитмаётгандай туюларди. Капитаннинг орқасидан изма-из кирган Раск унинг оёғи остига ётди ва эгасига безовталаниб қараб-қараб қўя бошлади.

— Стаканингизни узатинг, капитан д'Овернэ. Манави винодан ҳам бир татиб кўринг!

— О, худога шукур, жароҳати оғир эмас, қўли бутун,— деди капитан Паскальнинг саволига жавоб беряпман деб ўйлаб.

Фақат қуролдош ўртоқларнинг капитанга бўлган беихтиёр ҳурмати Анрини хахолаб кулиб юборишдан тутиб қолди.

— Баски, энди сиз Тадэдан хавотирда эмас экансиз,— деди у,— бунинг устига, сафардаги бугунги тунни қисқартиш учун ҳар биримиз бирон саргузашт воқеани сўзлаб беришга келишган эканмиз, демак, сиз, азиз дўстим, сўзингизнинг устидан чиқиб, бизга чўлоқ итингиз билан Бюг ҳақида... унинг тўла номини эслаб қололмадим... сўзлаб берарсиз деган умиддаман... Лақаби Пьеро, Тадэнинг таъбирича, у «ҳақиқий Гибралтар» экан!

Д'Овернэ ярим ҳазил, ярим чин оҳангда берилган бу саволга ҳеч нима деб жавоб қилмаган бўларди, лекин қолган ҳамма улфатлар ҳам лейтенантнинг фикрига қўшилишгани учун, уларнинг илтимосини бажаришга рози бўлди.

— Ҳай майли, истагингизни бажараман, жаноблар; лекин мен ҳикоя қиладиган воқеа жуда одми гаплар, бунинг устига, ўзим у воқеада жуда аҳамиятсиз роль ижро этаман. Шунинг олдиндан айтиб қўяй, агар сизлар Тадэ, Раск ва мен ўртадаги дўстликни кўриб, бирон ғайритабий воқеа эшитишдан умидвор бўлсанглар, хато қиласизлар. Хуллас, бошлайман.

Орага теран сукут чўкди. Паскаль арақли фляжкасини бир кўтаришда бўшатди, Анри тунги салқиндан жунжиб, Раск чала ғажиб ташлаган айиқ терисига ўраниб олди;

«Mata perros»¹ деган Галиция қўшиғини ҳиргойи қилиб ўтирган Альфред ҳам тинчиб қолди.

Д'Овернэ гўё аллақачон хотирасидан фаромуш бўлган воқеаларни яна эслаб олмоқчи бўлгандай, бир дақиқача ўйга толиб ўтирди; ниҳоят аста-секин, паст овоз билан ва дам-бадам тўхтаб-тўхтаб ҳикоя қилишга киришди.

IV

Узим Францияда туғилганман, лекин ёш йигитчалик пайтимдаёқ Сан-Домингода истиқомат қилувчи амаким ҳузурига юборилган эдим; амаким жуда бадавлат плантатор бўлиб, мен унинг қизига уйланишим керак эди.

Амакимнинг қўрғони Галифэ қалъаси билан ёнма-ён эди, плантациялари эса Акюль текислигининг катта қисмини ишғол қиларди.

Айнан мана шу машъум жой бошимга тушган фалокатлар ва барча онла аъзоларимнинг ҳалокатига асосий сабаблардан бири бўлган эдики, бу жой ҳақида батафсил ҳикоя қилишнинг унча қизиғи бўлмаса керак сизга.

Амакимнинг улкан ер-мулкида саккиз юз нафар негр ишларди. Шунинг тани олиш керакки, бу қулларнинг шуندок ҳам аянчли бўлган аҳволи хўжайинларнинг шафқатсизлиги туфайли яна ҳам бадтар оғирлашган эди. Узоқ йиллар «ўзи хон-кўланкаси майдон» қабилида ҳукмронлик қилиш оқибатида амаким бадқаҳр бўлиб кетган эди. Ҳайриятки, бундай плантаторлар камдан-кам учраб эди. У бир кўз ташлаши билан ҳамма унга итоат этиши шарт эди, у ниҳоятда талабчан бўлиб, бир зумгина ҳаяллаб қолган қулни аёвсиз жазоларди; агар болалари қулнинг ёнини олгудек бўлса, бу ҳол уни бадтар дарғазаб қиларди. Шунинг учун бизлар бартараф қилишга қурбимиз етмаган изтиробларни кўпинча хуфийна енгиллаштиришга уринардик.

— Мана, энди тумтароқ жумлаларни эшитамиз,— деди Анри ёнида ўтирган офицернинг қулоғига пичирлаб.—

¹ Ит оғловчи [исп.].

Бўлмасамчи, турган гапки, капитан «қора танлилар» деб юритилувчи махлуқларнинг шум тақдири ҳақида ҳикоя қила бошлаган экан, бизларнинг бурчимиз, одамийлик, ҳоказо ва ҳоказолар ҳақида кичкинагина нутқ сўзламай туролмайди, албатта. Ҳар қалай, «Массиак»¹ клубида бунақа нутқ бўлмаса, гап гапга қовушмаган бўларди.

— Мени кулгили аҳволга тушиб қолишимга йўл қўймаганингиз учун сизга миннатдорлик изҳор этаман, Анри,— деди унинг гапини эшитиб қолган д'Овернэ совуққина оҳангда.

Сўнг ҳикоясини давом эттирди:

— Амаким ўз қулларидан фақат биттасига ихлос қўйган эди. Бу ярим испан, ярим негр, яъни замбо бўлиб, пак-пакана одам эди, уни Ямайка губернатори лорд Эфингем амакимга совға қилган эди. Амаким узоқ йиллар Бразилияда яшаб, у ерда португалияча шукуҳли ҳаёт кечирishга одатланган эдики, бу ерда ҳам ўз бойлигига монанд дабдаба билан яшай бошлаганди. Европа хонадонларидаги хизматкорларга тақлид қилиб ўргатилган гала-гала қуллар унинг қасрига князь кошонаси тусини берарди. Бу манзарани мукамал қилиш учун у лорд Эфингем тортиқ қилган қулни, қасрида масхарабозлар тутган қадимги феодал князларига тақлид қилиб, ўзининг «аҳмоғи» қилиб гайинлади. Шунини айтиш керакки, бу лавозимга у жуда тўғри танланган эди. Замбо Ҳабибра — унинг исми шундай эди — жуссаси ниҳоятда антиқа, худо қарғаган бандалардан бири эдики, улар агар бунчалик кулгили бўлишмаганда жирканч махлуққа ўхшаб кетардилар. Бу калта оёқ, семиз, мешқорин, бадбашара пакана одам оёқлари чиллақдек ингичка ва заиф бўлишига қарамай, ниҳоятда тез юрар, ўтирганида эса оёқларини худди ўргимчакка ўхшаб, тагига йиғиб оларди. Унинг малларанг жингалак тук билан қопланган, хумдек келадиган залварли калласи худди елкалари орасига ботириб қўйилганга ўхшарди, қулоқлари эса шунақанги катта эдики, ўртоқлари, Ҳабибра йиғлаган пайтларида кўзини шу қулоқлари билан артади, дейишарди. Унинг юзи ҳамиша кутилмаган қиёфаларга кириб бужмаяр ва афтининг шу ўта ҳаракатчанлиги унинг шундоқ ҳам бадбуруш қиёфасини минг қўйга соларди. Бу олабўжи ўзининг муттасил қувноқлиги билан амакимнинг

¹ «Массиак» клуби — буржуа революцияси даврида мустамлака мамлакатларда қулдорлик ва қул савдосини сақлаб қолишга уринган француз қулдорларининг ташкилоти. Гюго «Массиак» клубини прогрессив ташкилот деб ҳисоблаб янглиш фикр юритади.

ихлосини уйғотган эди. Ҳабибра унинг суюкли қули эди. Узга қуллар сулайиб қолгунча машаққатли меҳнат қилсалар, Ҳабибранинг бирдан-бир иши товус патидан ясалган каттакон елпигични кўтариб олиб, соҳибининг орқасидан юриш ва унинг пашшасини кўришдан иборат эди. У амакимнинг оёғи остида бўйрада ўтириб овқатланар, амаким доим ўзи еётган мазали овқатнинг қолдигини унга ташлаб турар эди. Ҳабибра кўринишидан соҳибининг бу муруватларидан миннатдордек эди; у ўзининг масха-

рабозлик имтиёзидан, яъни кўнглига келган ҳамма ишни қилиш, ҳамма гапни гапириш ҳуқуқидан фойдаланаркан, буларни фақат турли-туман қочириқ гаплар ва қилиқлар билан соҳибининг кўнглини овлаш учун қиларди; маймундек чаққон, итдек вафодор бу қул амакимнинг бир имоси билан унинг қошига пилдираб борар эди.

Мен бу қулни ёқтирмасдим. Унинг хушомадгўйлигида илонга, ё думини ликиллатиб турувчи лайчага хос хусусиятлар бор эди; қуллик уят эмас, лекин қулларча ялтоқлик пасткашлиқдир. Мен деярли ҳеч қандай кийим-бошсиз кунбўйи тер тўкиб ишлайдиган бахтиқаро негрларга астойдил ачинардим: уларнинг кийимлари ҳатто оёқларига солинган кишанларини ҳам беркитолмасди; аммо анави бадбуруш масхарабоз, аҳмоқларнинг ҳаммаёғига қўнғироқчалар осилган зар жиякли олачипор кийимини кийган ўша танбал махлуқ менинг фақат нафратимни уйғотарди. Шуниси ҳам борки, бу пакана махлуқ турли маъразаликлар билан ўз хўжайинига таъсирини ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган бўлса ҳам, бу ҳуқуқдан оға-иниларининг қисматини енгиллаштириш учун бирон марта фойдаланмаган эди. У қул биродарларини тез-тез жазолаб турувчи соҳибни олдида бирон марта ҳам уларни ёнини олмаган эди; бир гал ҳатто кимдир унинг яқин орада ҳеч ким йўқ деб ўйлаб, амакимга бахтиқаро негрларга нисбатан қаттиққўл бўлишни уқтираётганини эшитиб қолибди. Ваҳоланки бошқа қуллар унга ҳасад ва шубҳа билан қараш ўрнига, гўё ундан сираям нафратланмаётгандай кўринишарди. У қулларнинг юрагида адоватга ҳеч ўхшамайдиган мутеъна кўрқув ҳиссини уйғотарди фақат; улар

Ҳабибранинг ўз кулбалари ёнидан қўнғироқчалар осилган, қизил сиеҳ билан аллақандай аломатлар чизилган чўққи қалпоғини кийиб ўтиб бораётганини кўриб қолишса, бир-бирларига пичирлашиб: «Ана, оби¹ келяпти», дейишарди.

Сизларнинг эътиборингизни жалб қилаётганим бу тафсилотларга, жаноблар, у пайтларда ўзим камдан-кам эътибор берган эдим. Мен, ниҳоятда ҳаловатли бўлиб туюлган пок муҳаббатга — болалик чоғимдаёқ менга унаштириб қўйилган қиз билан бирга баҳам кўраётганим муҳаббат гирдобига муккамдан шўнғиганим сабабли, Марига алоқадор бўлмаган барча нарсаларга бепарво қарардим. Мен жуда ёш болалик чоғимданоқ, деярли синглимдек бўлган бу хилқатга, ўзимнинг бўлғуси хотинимдек қарашга одатланган эдим, шунга кўра иккимиз ўртамизда шундай ажиб бир меҳр вужудга келган эдики, бу меҳрни оғалик садоқати, эҳтиросли муҳаббат ва эр-хотин ўртасида бўладиган ишонч замирида вужудга келган деб айтадиган бўлсак ҳам, бу меҳр хосиятини ифодалаш маҳол эди. Ешлик даврининг илк йилларида менчалик бахтиёр бўлган одамлар камдан-кам учрайди; ишқий ҳиссиётлари қулф уриб яшнаган даврни жаннатнамо ўлкада кечирган ва бугунги саодатини эртанги чароғон умидлари билан гоятда ажиб бир тарзда уйғунлаштириб яшаган мендай бахтиёр зот камдан-кам топилади дунёда. Мен қарийб йўргакдалик чоғимданоқ бойликнинг бутун имтиёзлари билан ардоқландим, бу мамлакатда жамоатчилик ўртасида баданнинг оқлиги имкон бера оладиган барча ҳуқуқлардан тўла фойдаландим; мен кунларимни ишқу муҳаббатимнинг ягона соҳибаси бўлган хилқат ёнида ўтказардим доим; ота-оналаримиз — бизнинг бахтли бўлишимизга тўсқинлик қила олиши мумкин бўлган бирдан-бир кишилар — бизнинг муҳаббатимизга ҳомийлик қилишардики, бу саховатга мен ҳар куни шоҳид бўлардим, шу далилнинг ҳаммаси мангу ёз фасли ўлкасида, сержозиба табиат қучоғида, айна йигитлик эҳтироси авж олган паллада рўй берган эди. Шуларнинг ҳаммаси менинг ўз порлоқ истиқболим сари кўр-кўрона шошилишимга имкон бермасмиди? Ҳеч бир зот ёшлигининг илк йилларида менчалик бахтиёр бўлган эмас деб айтиш ҳуқуқини бермасмиди менга бу нарсаларнинг ҳаммаси?

Капитан жим бўлиб қолди, гўё у ўтмишдаги бахтиёр

¹ О б и — афсунгар [автор изоҳи].

дамларни хотирлаётганда овози унга итоат этмай қўйгандай эди. Сўнг чуқур қайғу билан гапида давом этди:

— Шуниси ҳам борки, ҳозир мен яна, ҳеч ким ўзининг сўнгги кунларини менчалик машъум изтиробда ўтказмаган, деб илова қилиш ҳуқуқига ҳам эгаман...

Шундан сўнг у, гўё ўз бахтсизлигини эътироф этишдан янги куч олгандек, дадил овоз билан ҳикоясини давом эттирди.

V

Мен ўн тўққизга тўлиб, йигирма ёшга қадам қўйган пайтимда, хомхаёллар ва шодиёна орзуларга фарқ бўлиб яшар эдим. 1791 йилнинг августида менинг туғилган куним бўлиши керак эди, амаким Мари билан бизнинг тўйимизни худди шу кунга тайинлади. Сизлар яхши тушуна-сизлар, албатта, менинг бутун фикру хаёлим шу яқинлашиб келаётган саодатли кунни интизор кутиш билан банд эди. Шунинг учун ҳам сўнгги икки йил мобайнида колониямизни ҳаяжонга солган барча сиёсий мунозараларни ҳозирги пайтда фақат эс-эс хотирлайман. Бинобарин, мен сизларга на граф Пенье, на жаноб де Бланшланд, на фожиона ҳалок бўлган бахтиқаро полковник Модюи ҳақида гапириб ўтираман. Шунингдек, Шимол провинциал мажлиси билан «колониал» сўзидан қуллик исн анқийди деб ҳисоблаб ўзини «Бош» мажлис деб атай бошлаган Колониал мажлис ўртасидаги рақобат¹ тўғрисида ҳам гапириб ўтирмайман. Уша пайтларда бутун афкор омма орасида алғов-далғов кўтарган бу бевурд можаролар эндиликда улар касофатига юз берган фалокатлар билангина бизни қизиқтириши мумкин. Шахсан менга келсак, агар ўша пайтларда Кап шаҳри билан Порт-о-Пренс² ўртасида бо-раётган биринчилик учун кураш ҳақида ўз фикримга эга бўлганимда эди, шубҳасиз, ўзимиз яшаб турган Кап томонда бўлишим ва амаким аъзоси бўлган Провинциал мажлисга тарафдор бўлишим керак эди...

¹ Провинциал мажлис — ўзини олий ҳокимият деб эълон қилган Сан-Домингодаги йирик қулдор-плантаторлар уюшмаси. Улар қулликнинг бекор қилинишидан хавотирланиб, Сан-Домингони революцион Франциядан ажратиб олишни талаб қилган эдилар. Сан-Доминго аҳолисининг Француз қисми тузган Колониал ёки «Бош» мажлис эса Сан-Домингони мухторият деб эълон қилган эди.

² Провинциал мажлис Кап шаҳрида қақирилган. Порт-о-Пренс шаҳрининг аҳолиси Провинциал мажлис таъсис этган ўз шаҳрини Франциядан ажралиши қарорига қарши бош кўтариб чиққан эди.

Мен фақат бир марта муҳим масала юзасидан олиб борилган баҳс-музокарада фаол қатнашган эдим. Гап 1791 йилнинг 15 майида таъсис этилган машъум декрет ҳақида борарди; бу декретда француз Миллий мажлиси овоз қора танлиларни сиёсий ҳуқуқлар бобида оқ танлилар билан тенг деб эътироф этган эди. Шаҳримиз губернатори бир кун бал берди; айнан шу балда бир неча ёшлар, оқ танлиларнинг иззат-нафсига,— эҳтимолки, асосли равишда,— қаттиқ теккан ўша қонунни қизгин муҳокама қила бошладилар. Мен у суҳбатга аралашшига улгурганим ҳам йўқ эдики, бадавлат бир плантаторнинг бизнинг даврамиз томонга яқинлашиб келаётганини кўриб қолдим, оқ танлилар уни истар-истамас ўз жамоаларига қабул қилар эдилар, чунки унинг баданининг ранги ирқининг софлигига шубҳа уйғотар эди. Мен мана шу одам олдига тез юриб бориб, баралла овоз билан дедим:

— Нарӣ кетинг бу ердан, тақсир! Томирида омӣхта қон оқадиганлар учун кўнгилсиз гаплар бўлапти бу ерда.

Бу ҳақоратдан у қаттиқ ғазабланди ва мени дуэлга чақирди. Икковимиз ҳам дуэлда яраландик. Очиги, мен уни ноҳақ ҳақорат қилган эдим; бироқ менинг бундай иш тутишимга сабаб «ирқий хурофот»нинг ўзигина эмасди: бу одам яқиндан бери амакиваччам Марини кўз остига олишга журъат эта бошлаган ва мен уни балда бехосдан таҳқирлашимдан сал олдин Мари билан рақсга тушган эди.

Шундай бўлишига қарамай, Мари меники бўладиган дам яқинлашиб келаётганини ҳузур-ла тасаввур қилардим, бинобарин, атрофимдаги одамларнинг фикрини қамраб олган ва тобора авжга чиқаётган ҳаяжонли овозларга сепарво қарар эдим. Буни қарангки, нигоҳимни фақат ўз оахтимога қаратган бўлганим учун, сиёсий уфқимизни аллақачоноқ буркай бошлаган қора булутларни — бора-бора бўрон кўтариб, бутун ҳаётимизни паймол қилишни ўз ниммасига олган машъум булутларни кўрмаган эканман. Уша пайтларда энг қўрқоқ одамлар ҳам қуллар қўзғоловондан жиддий хавотирда эдилар деб бўлмасди — чунки кўрқиш ўрнига, улардан нафратланардилар; лекин бундай нафрат оқ танлилар билан овоз мулатлар ўртасида ҳам мавжуд эдики, кўпдан бери биқирлаб қайнаб турган бу булқон истаган дақиқада аланган оташ уфуриб, бутун колонияни ер билан яксон қилиб юбориши мумкин эди.

Мен ўта сабрсизлик билан кўраётган ўша август ойининг дастлабки кунларида, дабдурустдан юз берган антиқа бир ҳодиса беташвиш ҳаётимга кўккисдан раҳна солиб қўйди.

Амакимнинг плантацияси ёқалаб оқувчи сўлим дарёнинг соҳилига унинг буйруғи билан навалардан мўъжазгина шийпонча қурилган бўлиб, чор атрофи зич дарахтлар билан ўралган эди. Бу ерга ҳар кун мусаффо денгиз шабадасидан нафас олгани Мари келиб турардики, бу шабада энг иссиқ ойларда ҳам Сан-Доминго томон эртдан-кечгача тинмай эсиб турарди,— фақат унинг таровати кундузги ҳарорат билан баробар кўпайиб ё камайиб турар эди.

Шахсан мен ҳар кун эрталаб бу гўшани энг нодир ва гўзал гуллар билан безатардим.

Кунларнинг бирида Мари қошимга югуриб келди; у қаттиқ ҳаяжонда эди. Маълум бўлишича, у ўз одатига кўра яшил шийпончасига кирипти-ю, мен эрталаб олиб бориб қўйган гулларнинг ҳаммаси ерда сочилиб, топталиб ётганини, ўзи ўтирадиган супачада эса янги узилган бир даста сариқ дала гуллари ётганини кўриб ҳанг-манг бўлиб, қўрқиб кетибди. Мари бу ҳайратдан ҳушини йиғиб олишга улгурмай, бирдан шийпончани қуршаб олган дарахтзор ичидан гитара овози эшитилибди; сўнг нотаниш бир эркак овози гитаргага жўр бўлиб қўшиқ айта бошлабди. Марининг назарида, қўшиқ испан тилида ижро этилибди, аммо у қўрқиб кетганидан, яна эҳтимолки, ор қилганидандир, бир неча бор такрорланган ўз номидан бўлак ҳеч нимани англай олмабди бу қўшиқдан. Шундан кейин менинг олдимга югуриб келган экан, ҳайриятки, ҳеч ким унинг йўлини тўсмабди.

Бу ҳикоя мени қаттиқ ғазаблантириб, рашкимни уйғотди. Даставвал яқинда ўзим яккама-якка олишган «қони омихта» одамдан шубҳа қила бошладим; лекин гумоним шу қадар мавҳум эдики, жаҳл устида ҳеч бир чора қўлламасликка қарор бердим. Бечора Марини юпатдим ва бир-биримиздан ҳеч қачон ажралмаслик ҳуқуқини берувчи ўша яқин қолган саодатли кунгача уни сира ҳам кўзимдан қочирмасликка ўз-ўзимга сўз бердим.

Ўзининг густохона қилиғи билан Марини шу қадар чўчитиб юборган нотаниш одам бир марта муҳаббат изҳор этиш билан (бунинг изҳори ишқ эканлигини мен тушунган эдим, албатта) чекланмаслигини кўз олдимга келтириб, ўша кун кечқуруноқ, бутун плантация уйқуга кетгандан кейин, қаллиғимнинг ётоқхонаси жойлашган ерга яқин жойда пистирма қурдим. Мен баланд ўсган шакарқамиш орасига яшириниб, қўлимда яланғоч ханжар билан кута

бошладим. Уринишим зое кетмади. Вақт ярим кечага яқинлашганда мендан атиги бир неча қадам нарида тун сукунати бузиб ҳазин ва ғамгин куй эшитилди. Гўё мени биров бехосдан туртгандек сесканиб кетдим: бу Марининг шундоққина деразаси остида чалинаётган гитара садоси эди! Мен ғазабим қайнаб, қўлимдаги ханжарни силкитганча, мўрт шакарқамиш пояларини йўл-йўлакай босиб-янчиб, ўша музика овози эшитилган томонга отилдим. Бирдан қандайдир ғайриинсоний куч мени тутиб ерга отганини ҳис қилдим; қўлимдан ханжарим тортиб олинган эди, шу заҳоти у бошим узра ярақлаб кетди. Бу маҳал қоронғида шундоққина юзим олдида ўтли кўзлар чақнаб кетди, зулматда оппоқ оқариб кўринган икки қатор тишлар очилиб, кимнингдир дарғазаб овози эшитилди: «Te tengo! Te tengo!»¹.

Мен қўрқишдан ҳам кўра, кўпроқ ажабланган ҳолда даҳшатли ғанимим билан олишардим, аммо қўлимдан ҳеч нима келмасди; гитара садосидан, ғовур-ғувур ва олишув овозидан уйғониб кетган Мари бирдан деразада пайдо бўлганида ханжарнинг тиғи кийимимни тешиб ўтган эди. Мари овозимни таниди, ханжарнинг ярақлаб кетганини кўриб қолиб, даҳшат ва аламдан баралла чинқириб юборди. Мана шу аламни нидо музаффар рақибимнинг қўлини боғлаб қўйди. У худди сеҳрланган одамдай донг қотиб қолди, тарадудда ханжарни кўксим олдида бир неча бор силкитди-да, сўнг бирдан уни четга отиб юборди.

— Йўқ!— деди у бу сафар французчалаб.— Йўқ! У жуда аччиқ кўз ёши тўкади!

Ғанимим шу сўзларни айтди-ю, шакарқамиш орасига кириб ғойиб бўлди, мен бу тенгсиз курашдан дармонсизланиб, зўр-базўр ўрнимдан тургунимча, ҳаммаёқ яна теран сукутга толди; ҳозиргина тепамда турган одамнинг ўзи ҳам ғойиб бўлган, овози ҳам ўчган эди.

Бу биринчи ҳаяжондан кейин назокатли Мари қучоғида ҳушимга келганимда ўзимни қандай ҳис этганимни баён қилиш мен учун жуда оғир, ҳозиргина мени аяб Марига туҳфа этган одам, чамаси, қаллиғимни мендан тортиб олиш ниятида эди. Ҳеч ким ҳеч қачон шу номаълум рақибчалик менинг ғашимга тегмаган эди, бинобарин, шу рақибим туфайли тирик қолганимдан қаттиқ хижолатда эдим. «Аслида-ку,— деб уқтирарди менга иззат-нафсим,— мен Марининг шарофати билан жон сақлаб қолдим: зеро рақибим Марининг овозини эшитгандан кейин ханжарни

¹ Қўлга тушди! Қўлга тушди! [Исп.] [Автор изоҳи.]

ташлади». Шунга қарамай, менинг жонимга раҳм қилган рақибимнинг тантилигини эътироф этмай иложим йўқ эди. Лекин ким бўлдийкин у рақиб? Мен ҳеч қандай қарорга кела олмай гаранг эдим. Кўнглимда уйғонган рашк аввалига «қони омихта» плантатордан шубҳалантирди мени, аммо у бўлиши мумкин эмас эди. Чунки у бу қадар ҳайратомуз қудратга эга эмасди, бунинг устига, овози ҳам бошқача эди. Мен билан олишган одам, назаримда, белигача яланғочдек туюлган эди. Колонияда яримяланғоч ҳолда фақат қуллар юришарди. Лекин у қул бўлиши мумкин эмас эди: зеро, ханжарни отиб юборишга мажбур этадиган ҳис-туйғу қулларга хос эмасди тушунишимча; аynи пайтда, рақибимнинг қул эканлиги ҳақидаги таҳқирона хаёл кўнглимга келиши билан бутун вужудим ғазабдан дағ-дағ титрарди. Ким бўлдийкин у? Мен кутиш ва кузатишга аҳд қилдим.

VII

Мари кекса энагасини уйғотди; бу кампир Мари чақалоқлик пайтида ўлиб кетган онаси ўрнини босган эди. Мен туннинг қолган қисмини Марининг ёнида ўтириб ўтқаздим, тонг отиши билан эса биз амаким қошига бориб, бу жумбоқли ҳодисани унга сўзлаб бердик. У жуда ҳайрон қолди, лекин у ҳам худди менга ўхшаб, қизининг номаълум ошиғи қул бўлиши мумкинлигига ишонмади — ғурури бунга йўл қўймасди. У Маридан бир қадам ҳам нари силжимасликни буюрди энагага; амаким иш билан жуда банд бўлганлиги учун — Провинциал мажлис кенгашлари, колонияда кун сайин даҳшатли тус олаётган воқеалар оқибатида йирик плантаторларнинг бошига тушган ташвишлар, шунингдек, плантациялардаги ишлардан унинг бир дақиқа ҳам бўш вақти қолмаётгани сабабли менга то 22 августда бўладиган никоҳ кунимизгача барча сайрларда Марини кузатиб юришни топширди. Бундан ташқари, у қизининг янги хушторини хорижий одам бўлиши керак деб ўйлаб, ўз мулкининг чегараларини кечасию кундузи ғоятда сергаклик билан қўриқлашни буюрди.

Мен барча эҳтиёт чораларини кўриб ва амаким билан келишиб олиб, бир тажриба ўтказишга аҳд қилдим. Дарё бўйидаги шийпончага бориб, уни супуриб-сидириб тозаладим ва уни Мари учун гуллар билан ҳар гал қандай безасам, бу гал ҳам шундай қилдим.

Сўнг, Мари сайр қиладиган пайт келганда мен ўқланган карабин билан қуролланиб, уни шийпончага кузатиб

бормоқчи бўлганимни билдирдим. Кекса энага ҳам бизга ҳамроҳ бўлди.

Шийпончада юз берган кечаги тартибсизликни барта- раф қилганимдан Мари беҳабар эди; маъна, у ўзининг яшил уйчасига биринчи бўлиб кирди.

— Буни қара, Леопольд,— деди у,— менинг гўшам кеча қандай бетартиб бўлган бўлса ҳалиям ўша-ўша. Уринишларинг зое кетибди — териб келган гулларинг сочиб юборилган, сўлиб қолибди. Лекин мени кўпроқ ажаблантираётган нарса,— деб илова қилди у қўлига-чим супа- чада ётган сариқ дала чечакларидан тузилган гулдастани оларкан,— манави ярамас гуллар — қара, кечадан бери сал бўлсаям сўлмапти-я. Буни қара, азизим, гўё ҳозиргина узиб келинганга ўхшайди!

Мен таажжуб ва ғазабдан донг қотиб қолдим. Дарҳақиқат, менинг бугун эрталабки уринишларим барбод қилинган, ўз таровати билан Марини ҳайрон қолдирган ярамас дала гуллари эса сурбетлик билан менинг гулларим ўрнини эгаллаган эди.

— Тинчлан,— деди Мари безовта бўлаётганимни пайқаб,— ўзингни бос; энди бу ўтиб кетган гап. Уша беҳаё нотаниш одам бошқа қайтиб келмайди бу ерга. Кел, бу нохуш хаёлларни кўнглимиздан, шу билан бирга, манави жирканч гулдастани ҳам бу ердан чиқариб ташлайлик!

Мен уни чўчитиб юборишдан қўрқиб, янглишаётганини айтиб ўтирмадим ва, унинг фикрича, «бу ерга бошқа қайтиб келмайдиган» одамнинг яна қайтиб келгани ҳақида чурқ этиб ҳам оғиз очмай, унинг дала гулларини топташига ҳалақит бермадим. Сўнг, сирли рақибимнинг кимлигини билиш пайти келди деб ўйлаб, индамасдан Марини ўзим билан энага ўртасига ўтқаздим.

Биз супачага ўтириб улгурганимиз ҳам йўқ эдики, Мари бармоғини менинг лабларимга босди: унинг қулоғига қандайдир овоз шамолнинг ғувиллаши ва сувнинг шовуллашидан зўр-базўр эшитилган эди. Мен ҳам қулоқ солиб туриб у овозни танидим: кеча тунда ғазабимни қайнатган ўша ҳазин ва мунгли куй эди бу. Мен сапчиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, лекин Мари мени ушлаб қолди.

— Леопольд,— деб пичирлади у менга,— тўхта... Эҳтимол, у яна қўшиқ куйлай бошлар, ана унда, сўзларидан кимлигини билиб олсак ажаб эмас.

Дарҳақиқат, бир дақиқадан кейин ўрмонзордан қўшиқ овози эшитилди, бу овозда ҳам салобат, ҳам қандайдир ҳасрат мавжуд эди; бу овоз гитаранинг йўғон овозига жўр бўлиб испан романсини куйлай бошлади; у романс хоти-

рамда шундай ўрнашиб қолганки, ҳатто ҳозир ҳам уни деярли сўзма-сўз такрорлашим мумкин.

«Нечун мендан ўзингни олиб қочасан, Мария? Нечун мендан ўзингни олиб қочасан, дилбар қиз? Нечун овозимни эшитган заҳотинг қўрқиб дағдағ қалтирайсан? Рост, мен жуда қўрқинчлиман — мен изтироб чека, сева ва куйлай оламан!

Мен сарвқад норжил да-рахтлари орасидан дарё соҳилида турган сенинг нафис ва покиза қиёфангни кўрганимда, о Мария, ҳаяжонланганимдан кўзим тиниб, назаримда, рўпарамдан бир илоҳий малак учиб ўтгандай туюлади.

Лабларингдан мисли ёқимли куйдай чиқаётган хуш овозингни эшитганимда, о Мария, — юрагим сен томон талпинади, чаккаларимда тепаётган қон сенинг нафис овозингга аянчли акс-садо беради.

Э воҳ, сенинг овозинг менинг ватаним жойлашган олис юртлардан учиб келиб, самода парвоз қилиб юрган қушларнинг сайроғидан ҳам тотлироқдир.

Мен у олис ватанимда қирол эдим, ўз ватанимда мен эркин қуш эдим! Ҳа, озод эдим ва қирол эдим, Мария! Илло мен сени деб, буларни унутишга, ўз салтанатимни, оиламни, ўз бурчимни, қасосни, — ҳа, ҳаттоки қасос олишни! — унутишга тайёрман, гарчи бу ниҳоятда секин пишаётган аччиқ ва ҳаловатли мева ҳосилини узиш пайтига яқин қолган бўлса ҳам!»

Қўшиқнинг дастлабки сатрлари мунгли оҳангда, тўхтаб-тўхтаб ижро этилган бўлса ҳам, аммо унинг охириги сўзлари мудҳиш таҳдидона янгради.

«О Мария! Сен ўзининг тик қадини оҳиста эгаётган гўзал пальмага ўхшайсан; пальма ўз аксини зилол чашма

¹ Биз ушбу ҳикоямизда „*Parque me huges, Maria*“ романини тўла кўчирма қилишни беҳожат деб ҳисобладик. [Автор изоҳи.]

сатҳида кўришга интилгандек, сен ҳам ўз аксингни ўз маҳбубинг кўзларидан ахтарасан.

Лекин билиб қўй, баъзида саҳронинг теран ерида ўшал чашманинг саодатига ҳасад қилувчи қуюн биқиниб ётган бўлади; агар у учиб келса, унинг зилдек оғир қанотлари остида ҳаво қум билан омихта бўлади; у дарахт ва чашма атрофида худди ўтли қуюндек айлана бошлайди; шунда чашма қуриб қолади, пальма эса қуюннинг ажал нафаси остида ўзининг мисли шоҳона тождек улуғвор, соҳибжамол қизнинг сумбул сочларидек қуюқ япроқли ям-яшил забардаст вужудининг қовжирай бошлаганини сезади.

Эҳтиёт бўл, о Испаньола¹ оқ бадан қизи! Эҳтиёт бўл, атрофингдаги ҳамма нарсалар қуюнга ва саҳрога айланмасин яна! Агарда шу фалокат юз берадиган бўлса сайёҳни Африка саҳролари оша ойдин булоқ бошига бошлаб борувчи халоскор қуш — қувноқ ката қушидек сени менинг қошимга бошлаб келиши мумкин бўлган муҳаббатимдан юз ўгирганингга пушаймон бўласан.

Нечун менинг ишқимни рад этасан, Мария? Мен қиролман, бинобарин, жамики одамлардан юксакдаман. Сен оқсан, мен эса қораман, ammo чароғон кундан ҳам гўзалроқ бўлган тонг ва оқшом шафағини бунёд этмоқ учун кун билан тун ҳам бир-бирига қовушади-ку».

VIII

Қўшиқнинг сўнгги сўзлари чуқур хўрсиниш ва ғитаранинг титроқ нидоси билан тугади. Мен ниҳоятда дарғазаб эдим. «Қирол! Қора тан! Қул!» Бу дудмол қўшиқдан вужудга келган сон-саноксиз пойма-пой фикрлар миямда вужгон ўйнарди. Мен ўзининг муҳаббат ва таҳдид тўла қўшиғида Марининг исмини қайта-қайта тилга олган номаълум одамни ўлдиришга қатъий аҳд қилдим. Жидду жаҳд билан карабинни қўлимга олиб, шийпончадан ўқдай отилиб чиқиб кетдим. Қўрқиб кетган Мари мени ушлаб қолиш учун қўлларини чўзди, лекин бу пайт мен чангалзор ичига кириб кетган ва овоз эшитилган томонга қараб кетаётган эдим. Урмонни ҳаммаёғини тинтиб чиқдим, карабинимни ҳамма буталар ва чангалзорлар орасига суқиб сўрдим, ҳар битта азим туп дарахтнинг атрофини айланиб иқдим, баланд ўсган ўтлар орасини қидирдим. Лекин ҳеч

¹ Христофор Колумб Сан-Доминго оролини кашф қилганида (1492 йил декабрида) унга Испаньола деб ном қўйган эдики, бундан урматли китобхонларимизнинг хабари бўлса керак. [Автор изоҳи.]

ерда ҳеч қандай шарпа кўрмадим! Бу самарасиз қидирувлар боя эшитганим қўшиқнинг ғалати сўзлари ҳақидаги ноҳуш фикрларим билан омихта бўлиб, ғазабимни бешбаттар оширдилар. Наҳотки ўша густоҳ рақибимни қўлга тушуrolмасам, унинг исмини ҳеч қачон била олмасам! Наҳотки унинг кимлигини ҳеч қачон била олмасам, уни ҳеч қачон учрата олмасам! Шу пайт бирдан қўнғироқчаларнинг жангир-жунгири диққатимни ўзига тортди. Орқамга ўгирилдим. Енгинамда пакана Ҳабибра турарди.

— Салом алайкум, соҳиб,— деди у менга эҳтиром билан таъзим қиларкан; бироқ унинг қовоқ остидан боқиб турган муғамбир кўзлари ҳаяжонланаётганимни кўрди-ю, бирдан адоватли таянана билан чақнаб кетди.

— Гапир,— деб бақирдим унга жаҳл билан,— сен бирон кишини кўрдингми бу ўрмонда?

— Сиздан бошқа ҳеч кимни, сенъор,— хотиржам оҳангда жавоб қилди у.

— Наҳотки ҳеч қандай овоз эшитмаган бўлсанг?

Қул нима деб жавоб қайтаришни ўйлаб, бир дақиқача жим қолди. Менинг сабрим чидамасди.

— Жавоб бер!— деб бақирдим унга.— Гапир, бадбахт, овоз эшитдингми, йўқми?

У силовсиникига ўхшаш дум-думалоқ кўзларини бақрайтирганча менга безбетлик билан тикилди:

— Бу билан нима демоқчисиз ўзи, соҳиб? Ҳамма ерда, ҳамма нарсанинг овози бор: қушларнинг сайраган, сувнинг шовуллаган, шамолнинг япроқларни шитирлатган овози...

Мен унинг сўзини бўлиб, жон-жаҳдим билан уни силкита бошладим:

— Ярамас масхарабоз! Мен билан майнавозчилик қилма, бўлмаса, ҳозироқ карабинимнинг овозини эшитасан! Гапни чалғитмасдан жавоб қил! Сен бу ўрмонда испанча қўшиқ айтган овозни эшитдингми?

— Ҳа, сенъор,— деб жавоб қилди у заррача қўрқмай,— овозни ҳам, қўшиқнинг сўзларини ҳам эшитдим... Майли, соҳиб, бунинг қандай бўлганини ҳозир сизга сўзлаб берман. Урмон ёқасида ўз гогго¹нинг кумуш қўнғироқчалар сасига маҳлиё бўлиб сайр қилиб юргандим. Бирдан «ғув» этиб эсиб келган шамол қўнғироқчалар суҳбатига аралашиб, қулоғимга, сизлар испанча деб атовчи тилда бир неча сўз олиб келди; мен ўзим ҳам ёшимга

¹ Кичкина замбо ўз қалпоғини шундай деб атарди (исп.) [Автор изоҳи.]

етмаган, бор-йўғи бир печа ойлик чақалоқ пайтимда (у пайтда онам мени орқасига опичлаб, сариқ ва қизил арғамчи билан боғлаб юрар эди) биринчи марта шу тилда чуғиллаб гапира бошлаган эдим. Мен бу тилни яхши кўраман: у менга пақана эмас, оддий гўдак бўлган пайтларимни, масхарабоз эмас, тентак болалик пайтимни эслатади; мен шу кўшиқ эшитилган томонга йўл олдим, шунда унинг охирги сўзларини эшитдим.

— Хўш, кейин-чи? Бор-йўқ айтадиган гапинг шуми?— деб сўрадим мен бетоқат бўлиб.

— Шу, hermoso¹ соҳиб. Лекин, агар истасангиз, кўшиқ айтган одамнинг кимлигини ҳам айтиб беришим мумкин.

Мен манфур масхарабозни қучоқлаб олишимга сал қолди.

— О, гапир тезроқ,— деб чиқириб юбордим мен,— гапир, Ҳабибра! Мана сенга ҳамёним, бундан ҳам тиғизроқ яна ўнта ҳамён оласан ўша одамнинг кимлигини айтсанг!

У ҳамёнимни қўлига олиб, уни очди-да, жилмайди:

— Бундан ҳам тиғизроқ яна ўнта ҳамён! Қойил! Бу пуллар қирол Людовик Ун бешинчи сурати солинган червонлар ўрнини босарди, бу пуллар, олтин тангалар ўстира оладиган гренадалик сеҳргар Алторнинининг даласига уруғлик сифатида сочишга етарди. Бўлди, аччиғингиз чиқмасин, ёш соҳиб, асосий мақсадга ўтаман. Сиз, сеньор, кўшиқнинг охирги сўзларини эслаб кўринг: «Сен оқсан, мен эса қораман, аммо кун билан тун чароғон кундан ҳам гўзалроқ бўлган тонг ва оқшом шафағини бунёд этиш учун бир-бирига қовушади-ку». Агар бу кўшиқнинг сўзлари тўғри бўлса, унда замбо Ҳабибра, яъни негр аёл билан оқ танли эркакдан дунёга келган камина мўъмин қулингиз сиздан гўзалроқ бўлиб чиқади, *senorito de amor*², Мен кун билан туннинг қовушишидан дунёга келганман, мен ўша испан кўшиғида айтилган шафақман, сиз бўлсангиз фақат кунсиз. Демак, ижозатингиз билан, мен сиздан гўзалроқман, оқ танли одамлардан гўзалроқман!

Ҳабибра бу бемаъни сафсатасини бўлиб, ора-сира хахолаб кулиб қўярди. Мен яна унинг сўзини бўлдим.

— Нега бу бўлмағур гапларни менга айтяпсан? Нима, бу гаплардан ўрмонда кўшиқ айтган одамнинг кимлигини аниқлаш мумкинми?

— Албатта мумкин, соҳиб,— деб гапини давом эттирди масхарабоз менга истеҳзо билан қараб қўйиб.— Шу

¹ Ҳурматли, азиз маъносида [исп.].

² Ошиқ соҳиб [исп.].

нарса аниқки, бу ерда, сизнинг таъбирингиз бўйича, «беҳуда» қўшиқ айтган одам фақат менга ўхшаган масхарабоз бўлиши мумкин! Ана, энди ўн ҳамён ақча меники!

Мен бу бешарм қулни адабсиз ҳазили учун жазоламоқ учун эндигина қўл кўтарган эдим, бирдан ўрмондан, дарё бўйидаги шийпонча томондан даҳшатли чинқириқ эшитилди. Бу Марининг овози эди. Мен шу чинқириқ эшитилган томонга шамолдек елиб, ўқдай учиб борарканман, яна қандай фалокат бизга таҳдид солмоқчи, деб ўзимдан-ўзим сўрардим. Мен ҳаллослаганча шийпончага отилиб кирдим. Кирдиму ўта мудҳиш манзаранинг шоҳиди бўлдим. Гавдасининг ярми қамишлар ва мангель¹ новдалари орасида яширинган баҳайбат бир тимсоҳ шийпонча томини тираб турган ва печакўтлар билан ўралган пештоқ орасидан хумдек келадиган бошини ичкари тиқиб турарди. У жирканч оғзини катта очиб барваста қомат навқирон бир негр йигитга ҳамла қилар, у эса, бир қўли

билан ўтақаси ёрилаёзган Марини суяб, иккинчи қўлидаги чўкични баҳайбат махлуқнинг ўткир тишли оғзига тиқиб, унинг ҳамласини мардона даф қилар эди. Тимсоҳ жон-жаҳди билан олдинга силжишга уринар, аммо негр йигитнинг қудратли ва дадил билаги бунга имкон бермасди. Мен шийпонча остонасида пайдо бўлишим билан Мари суюниб кетиб, негрнинг қўлидан отилиб чиқди ва: «Бир ўлимдан қолдим!»—деб қичқирганча ўзини менинг қучоғимга отди.

Марининг бу чинқириғи ва ҳаракатидан негр ялт этиб орқасига ўгирилди, кўпчиб-кўпчиб нафас олаётган кўксиде қўлларини чалиштирди ва қаллиғимга ғамгин нигоҳ

¹ Илдизи очик ҳавода бўлиб, шохлари ва новдаларидан тўғри ерга қараб ўсувчи тропика дарахти.

ташлаганча гўё тимсоҳнинг чўкичдан қутулиб, ҳозир ўзига ҳамла қилиши мумкинлигини пайқамаётгандай, қимир этмай туриб қолди... Шунда мен бир зум ҳам вақтни ўтказмай, Марини шу ерда, супачада кесак бўлиб ўтирган энаганинг тиззасига ўтқиздим-у, мараз махлуқ тепасига югуриб бориб, карабинимдаги ўқларнинг ҳаммасини унинг баҳайбат оғзига қаратиб отдим. Шу нарса довярак негрни ўлимдан асраб қолди. Улар даражада жароҳатланган махлуқ қора қонга фарқ бўлган оғзини ва сўниб бораётган кўзларини яна икки-уч марта очиб юмди, лекин бу ҳаракат — мушакларнинг беихтиёр тортилиши эди, холос. Тимсоҳ бирдан чалқанчасига гурс этиб ағдарилиб тушиб, тангачалар билан қопланган ялпоқ панжаларини ёйди: у ўлган эди.

Ҳайриятки мен ўлимдан қутқариб қолишга улгурган

негр ўгирилиб, баҳайбат махлуқнинг сўнгги жон талвасасини кўрди; кўзларини ерга тикди, сўнг бу пайт менинг кўксимга бош қўйиб таскин топиш учун яна ёнимга келган Марига қараб қўйиб, чуқур қайғу билан менга деди: — *Porque le has matado?*¹

Сўнг у жавобимни ҳам кутмасдан катта-катта одим отиб бу ердан узоқлашди, ўрмон ичига кириб, кўздан гоёиб бўлди.

IX

Бу-мудҳиш манзара, унинг ғайриоддий ечими, мен ўрмонда олиб борган самарасиз қидирув пайтида, унеча, ундан кейин бошимдан кечирган ниҳояси кўринмайдиган ҳаяжонлар бутун фикру хаёлларимни тамомила айқаш-уйқаш қилиб юборган эди. Мари бошидан кечирган даҳшатдан ҳамон ўзига келмаган эди; ўз пала-партиш фикрларимизни нафақат нигоҳлар ва қўл сиқишлар билан, шунингдек, сўз билан изҳор қила олишга қурбимиз етадиган бўлгунча орадан яна анча вақт ўтди. Ниҳоят мен сукунатни буздим.

— Юр, Мари,— дедим мен.— Бу ердан чиқайлик. Қандайдир мудҳишлик бор бу ерда...

Мари, ҳудди менинг ижозатимни кутиб ўтиргандек, дик этиб ўрнидан турди-да, қўлимга суянди, сўнг биз шийпончадан чиқдик.

Кейин мен ундан: бошингга шундай фалокат тушган пайтда анави халоскор негр қандай келиб қолди бу ерга, у қулнинг кимлигини билмайсанми, деб сўрадим. Негрнинг дағал матодан тикилган иштони яланғоч баданини зўр-базўр беркитиб турарди; бу ҳол унинг орол аҳолисининг энг паст тоифасидан эканлигини билдирарди.

— Бу одам,— деди Мари,— отамнинг дарё бўйида ишлаётган негрларидан бўлса керак; тўсатдан кўзим тимсоҳга тушиб, чинқириб юборганимда, у овозимни эшитиб дарҳол етиб келди. Фақат шуни биламанки, мен чинқирган заҳотим у ўрмондан отилиб чиқиб, ёрдамга югуриб келди.

— У қайси томондан келди?— деб сўрадим Маридан.

— Сен қўшиқ овози келган томонга кетувдинг, бу тескари ёқдан келди.

Шу пайтгача мен, негрнинг испанча айтган сўзлари билан номаълум рақибим томонидан шу тилда айтилган

¹ Нега ўлдирдинг уни? [Исп.] Автор изоҳи.]

қўшиқ ўртасида қандайдир яқинлик бўлса керак, деган фикрни кўнглимдан ўтказган эдим, энди ўзимни ўша фикримдан воз кечишга мажбур қилдим. Ҳолбуки бу ўринда бошқа ўхшашликларни ҳам сезган эдим. Паҳлавон жусса-ли ва ниҳоятда кучли бу негр ўтган тунда мен билан олишган хавfli душман бўлиши ҳам мумкин эди. Унинг ярим яланғоч юриши ҳам бунга асосли далил бўла оларди. Ўрмондаги қўшиқчи: «Мен қораман» деган эди. Бу ҳам бир ўхшашлик. Тўғри: у ўзини қирол деб айтди, бу эса қул эди, лекин мен унинг ниҳоятда улуғвор, жиддий чеҳрасини, Африка ирқига хос жиҳатларига қарамай, кўзларидан ўт чақнаб туришини, тимқора юзида тишларининг сутдек оқариб кўринишини, негр бўлишига қарамай, манглайининг жуда кенглигини, унинг дўрдоқ лабларига, бурун катаklarига ниҳоятда улкан ғурур ва куч бахш этувчи оғиз четларидаги такаббуруна чизиқларни, аслзодаларга хос хатти-ҳаракатини, машаққатли меҳнат оқибатида озиб кетган бўлишига қарамай, агар таъбир жоиз бўлса, Геркулесона қиёфасининг гўзал бичимини йўқотмаганлигини таажжуб билан эслардим; мен бу қулнинг улуғвор қиёфасини кўз олдимга келтирдим-у, унинг қадди-қомати шоҳона салобатли эканлигини эътироф этишга мажбур бўлдим. Шунда мен, яна бошқа кўпгина тафсилотларни ўзаро қиёс қилиб, бошқатдан ғазабим аланга олиб кетди ва шубҳаларимни айнан шу густох негрга қаратдим; мен уни ҳозироқ топиб жазоламоқчи бўлдим... Лекин яна ҳар турли шубҳалар устма-уст ёпирилиб келарди. Хўш, фаразларим қандай далилларга асосланган ўзи? Сан-Доминго оролининг кўпроқ қисми Испания ихтиёрида эди, шунга кўра, азалдан ерли плантаторларга қарам бўлган ёки шу ёқларда туғилиб ўсган негрлар ўз тилларига испанча жумлаларни аралаштириб гапиришарди. Наҳотки анави негрнинг менга айтган бир нечта испанча сўзига суяниб, уни шу тилда айтилган ва, менинг фикримча, негр аҳлига мутлақо ёт бўлган юксак маънавий ривождан далолат берувчи қўшиқнинг муаллифи деб айтиш мумкин бўлса? Энди, тимсоҳни ўлдирганим учун унинг менга таъна қилганига келсак, бу ҳол фақат қул одамнинг жонидан тўйганлигидан далолат берар эдики, унинг турмуш тарзи бунга яққол далил бўла оларди, бинобарин, қул одамнинг ўз хўжасининг қизига ғайримконий муҳаббати ҳақидаги фаразга ўрин ҳам қолмайди. Негрнинг ўрмонда, шийпонча яқинида юриши тасодиф бўлиши мумкин; кучи ва бўйи-бастининг тунги рақибимга ўхшашлиги ҳам асосли далил бўла олмасди. Хўш, мана

шундай далилларга суянган ҳолда, амаким олдига бориб, Марини ўлимдан мардона сақлаб қолган бу бахтиқаро қулга мудҳиш айб қўйишга ва уни мутакаббир амакимнинг шафқатсиз интиқомига рўпара қилишга қандай ҳаққим бор?

Жамики фикру хаёлларим ғазабимга зид эди, бунинг устига Марининг мулойим овоз билан:

— Азизим Леопольд, биз ўша довурак негрдан жудаям миннатдор бўлишимиз керак: у бўлмаганда, мен тирик қолмаган бўлардим! Сен вақтида етиб кела олмасдинг...— деб айтган сўзлари хуруж қилган ғазабимни бутунлай йўққа чиқарган эди.

Мари айтган шу бир неча оғиз сўз негр ҳақидаги фикримни ўзгартишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Бу сўзлар, Марини ўлимдан қутқарган қулни қидириб топиш ниятимдан қайтармади-ю, лекин қидирув мақсадини ўзгартирди. Олдин мен уни жазолаш мақсадида қидирмоқчи эдим, энди эса — мукофотлаш учун қидирадиган бўлдим.

Қизининг ҳаётини қулларидан бири сақлаб қолганини эшитган амаким, агар шунча мазлумлар орасидан мен ўша қулни топсам, уни озод қилишга ваъда берди.

X -

Мен табиатан юмшоқ кўнгил бўлганлигим учун илгари негрлар ишлаётган плантациялардан ўзимни четга олиб юрардим. Бахти қаро қулларнинг изтироб чекишини кўриш менга жуда оғир ботар, зеро уларга ўзим ҳеч қандай ёрдам кўрсата олмас эдим. Лекин, эртаси куни, амаким ўзи билан бирга плантацияни айланишни таклиф қилганида, мен суюкли маҳбубамнинг халоскорини шояд қулар орасида учратсам деган умид билан бажону дил рози бўлдим.

Мана шу сайр пайтида мен амакимнинг ўз қулларига қанчалик зулм ўтказишини ва айни пайтда бу зулмнинг бахти қаро негрлар учун қанчалик қимматга тушишини ўз кўзим билан кўрдим. Негрлар амаким қаршисида дағдағ титрашар, тепаларига борганда икки ҳисса тезроқ ҳаракат қилиб ишлай бошлашарди, лекин уларнинг бу қўрқуви замирида олам-жаҳон нафрат ётар эди!

Ўз одати бўйича ғижиниб бораётган амаким нимага тирғилишини билмай хуноб эди, шу пайт унинг ҳамиша, ҳамма ерда ўзи билан эргаштириб юрадиган масхарабози Ҳабибра унга хурмозор ёқасида ётган бир негрни кўр-

сатди — негр ишдан толиқиб ухлаб қолган эди. Амаким у шўрликнинг тепасига югуриб бориб, тепиб уйғотди ва, қани, дарҳол ишга кириш, деб буюрди. Қўрқиб кетган негр ўрнидан сапчиб турган эди, ўзи ҳам сезмай, бенгал гули ниҳолини босиб ётганлиги маълум бўлди — амаким бу гулни ўстиришга жуда ишқибоз эди. Ниҳол буткул эзилиб кетган эди. Қулнинг ялқовлигидан шундоқ ҳам аччиғи чиққан амакимнинг бу аҳволни кўриб ғазоби қайнаб кетди. У фиғони фалак бўлиб, камарига илинган учига қўлом боғланган чарм қамчини ечди (у плантацияни айлангани чиққанида ҳамиша ёнига осиб юрарди бу қамчини) ва қаршисида тиз чўккан негрни урмоқчи бўлиб қўл кўтарди. Лекин қамчи негрнинг елкасига тушмади... Мен бу дамни ҳеч қачон унутмайман! Тўсатдан қудратли бир қўл плантаторнинг билагидан ушлаб қолди. Баланд бўйли негр (ўша мен ахтариб юрган негр!) амакимга французчалаб қичқирди:

— Сени бундай таҳқирлаганим учун мени жазола, лекин оғамга тегма — у фақат битта гулингни босибди!

Марининг ҳаётини сақлаб қолгани учун мен миннатдорлик билдиришим лозим бўлган бу одамнинг кутилмаганда пайдо бўлиши, ўз соҳибининг ишига аралашishi, кўзларининг дадил боқиши, амирона овози мени ҳайратда қолдирди. Бироқ унинг бундай жонбозлиги амакимни хижолатга қўйиш ўрнига жаҳлини икки ҳисса ошириб юборди, оқибат у энди айбдорни қолдириб, ғазабини унинг ҳомийсига қаратди. Қаҳри қайнаган амаким норғул негрга дағдаға қилиб, уни итариб юборди ва энди уни урмоқчи бўлиб, яна қамчисини кўтарган эди, қамчи шу оннинг ўзида унинг қўлидан юлиб олинди. Негр қамчининг ҳаммаёғига михлар қоқилган йўғон дастасини худди бир бугдой поясидек синдириб, бу лаънати қасос қуролини оёқлари билан топтай бошлади. Мен таажжубдан, амаким эса ғазабдан донг қотиб қолдик; унинг обрўси ҳеч қачон бу даражада таҳқирланмаган эди. Унинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудек чақчаяр, гезариб кетган лаблари пир-пир учарди. Банди амакимга бир дақиқача хотиржам тикилиб турди, сўнг бирдан қўлида ушлаб турган болтани унга узатиб, мағрур оҳангда деди:

— Оқ танли, агар мени урмоқчи бўлсанг, яхшиси, мана, болтани ол!

Жаҳолатдан ақлини йўқотиб қўйган амаким унга ташланди ва, агарда мен аралашмасам, эҳтимол негрнинг айтганини қилган бўлардим. Мен дарҳол болтани тортиб олиб, шу ердаги қудуққа ташлаб юбордим.

— Нима қилипсан?— деб ғазаб билан бақирди амаким.

— Мен қизингизнинг халоскорини ўлдириб қўйиш фалокатидан қутқаряпман сизни. Марининг ўлмай қолгани учун миннатдорчилик билдиришингиз керак бу бандига. Сиз эрк ваъда қилган негр шу бўлади.

Амакимнинг берган ваъдасини унга бемаврид эслатган эдим. Гапларим фиғони чиқиб турган плантаторнинг фақат қулоқларига эшитилди, аммо идрокига етиб бормади.

— Эрк?— деди у менга қовоғидан қор ёғилиб.— Ҳа, унинг қуллик даври тугади. Эрк! Қўрамиз, уни қандай эрка ҳукм қиларкин ҳарбий суд!

Бу шум хабарни эшитиб, аъзон баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Мари икковимиз амакимга ялиниб-ёлбориб, бу қароридан воз кечишни кўп илтимос қилдик, аммо у қулоқ солмади: ўз эҳтиётсизлиги туфайли шу можаронинг кўзғалишига сабабчи бўлган негр таёқ билан саваланди, унинг ҳимоячиси эса, оқ одамга қўл кўтарганликда айбланиб, Галифэ қалъасидаги қамоққа ташланди. Қул ўз хўжасига қарши чиққан эди! Бундай жиноятчи ўлимга маҳкум эди.

XI

Бу ҳодисалар мени қанчалик қизиқтириши ва эътиборимни тортиши мумкинлигини ўзингиз тасаввур қилиб кўринг, жаноблар. Мен одамлардан маҳбус тўғрисида сўраб-суриштира бошладим, оқибат кўп аломат гапларни эшитдим. Ҳикоя қилишларича, бу навқирон негрнинг ўртоқлари уни ниҳоятда иззат қилишар экан. Гарчи у барча қатори банди бўлса ҳам, унинг ҳар бир айтган гапига сўзсиз итоат этишар экан. У бошқа юртда туғилган, онаси ким — ҳеч ким билмас эди; бундан бир неча йил бурун қандайдир қулдорлар кемаси уни Сан-Домингога келтирган экан. Шундай бўлишига қарамай, унинг ўз ўртоқлари орасида ҳаттоки, сизларга маълум бўлса керак, жаноблар, «конго» негрларига (бизнинг колонияда Африкадан келтирилган барча бандиларга шундай деб нотўғри ва жудаям умумий от қўйишган эди) ўта нафрат билан қаровчи қора «креоллар» орасида ҳам ўз ҳукмини ниҳоятда қатъият билан ўтказиши мени ҳайрон қолдирди.

Гарчи у ҳамisha ғамгин қиёфада юргандай кўринса ҳам, ўзининг ғайритабиий кучи ва ниҳоятда ишчанлиги туфайли, плантацияда жуда қадрли ишчи ҳисобланарди.

У сув чиқарадиган чигирни энг кучли отдан ҳам тезроқ ва узоқроқ айлантира оларди. Кўпинча у, дангасалиги ё чарчаганлиги учун жазога тортилиши мумкин бўлган ўнлаб ўртоқларининг ишини бажариш билан уларни жазодан қутқариб қоларди. Шунинг учун ҳам қуллар унга астойдил сиғинишарди; лекин қулларнинг унга бўлган иззат-хурмати уларнинг масхарабоз Ҳабибра олдидаги хурофий қўрқувидан тамомила фарқ қилса ҳам, бундай иззат-икромнинг қандайдир сирли сабаби бор эди, назаримда; бу илоҳий хилқатга сиғинишга ўхшаб кетарди.

Унинг яна бир хислати аломат туюларди: унга итоат этишни шараф деб билувчи ҳамкор биродарлари билан қанчалик хушмуомала ва иноқ бўлса, назоратчилар билан муомала қилганда шунчалик мағрур ва такаббур тутарди ўзини. Тўғри, шун ҳам айтиш керакки, соҳибларнинг ҳимматидан фойдаланувчи, қулликни истибдод билан боғлайдиган занжир ҳалқаси вазифасини ўтовчи ва шунга кўра, ўзларининг хоннона разилликлари билан хўжайинларнинг виждонсизларча зулм ўтказишига имкон яратиб берувчи ўша назоратчи қуллар уни ишга кўмиб ташлаб ҳузур қилишар ва турли йўллар билан сиқувга олиб хўрлашарди. Лекин, ҳаёттоки ўшалар ҳам, амакимни таҳқиқлашга журъат этган ундаги ғурурни қадрламай тура олмадилар, назаримда. Уларнинг биронтаси ҳам айбдорни таҳқиқромуз жисмоний жазога тортишга журъат эта олмади. Агар борди-ю улар қачон бўлмасин уни шундай жазога тортишга журъат этадиган бўлишса, ўша заҳотй йигирматалаб негр отилиб чиқиб унинг ўрнига турган, у эса, уларнинг саваланишини, гўё ўз бурчинини адо этаётган одамларни кузатаётгандай, мағрур қиёфада қимир этмай томоша қилиб турган бўлар эди. Бу ғайритабиий одам бандилар орасида Пьеро исми билан танилган экан.

XII

Бу тафсилотларнинг ҳаммаси йигитлик ҳовуримни алаңгалатиб юборди. Миннатдор ва меҳрибон Мари менинг бу оташин интилишимга шерик бўлди, натижада, бутун фикру хаёлимизни Пьеро шу қадар ўзига ром қилиб қўйдики, мен у билан учрашишга ва унга кўмаклашишга аҳд қилдим. Энди мен у билан қандай қилиб гаплашиш ҳақида бош қотира бошладим.

Гарчи ҳали жуда ёш бўлсам ҳам, Сан-Доминго бурунидаги энг бадавлат плантаторлардан бирининг жияни бўлганлигим сабабли, мени Акюль лашкарига капитан

этиб тайинлашган эди. Галифэ қалъасининг муҳофазаси шу лашкарга ҳамда сариқ драгунлар отрядига тоширилган эди; мазкур отряднинг командири унтер-офицер айни пайтда қалъа комендант вазифасини ҳам бажарар эди. Шундай бўлдики, оролга яқинда кўчиб борган бир камбағал французнинг акаси айни ўша пайтда қалъа комендант эди; мен бу одамга жуда кўп яхшиликлар қилгандим, у ҳам менга жону дилдан содиқ эди...

Ҳикоя шу ерга келганда, даврада ўтирганларнинг ҳаммаси д'Овернэнинг сўзини бўлиб, бир овоздан Тадэнинг исмини айтдилар.

— Топдингиз, жаноблар,— деб жавоб қилди капитан.— Бинобарин, тушунган бўлсангиз керак, мен негрнинг камерасига киришга осонгина рухсат олдим. Лашкар капитани сифатида менинг қалъага киришга ҳаққим бор эди. Лекин шунга қарамай, ҳанузгача ғазабидан тушмаган амакимнинг кўнглида шубҳа уйғотмаслик учун у ерга амаким тушлиқдан кейин ҳордиқ чиқарадиган пайтда йўл олдим. Соқчилардан бошқа ҳамма солдатлар ухлаб ётишарди. Тадэ мени то камерагача кузатиб бориб, эшикни очди ва ўзи нари кетди. Мен ичкарига кирдим.

Негр ўтирарди: пастак шип бу баланд бўйли одамнинг қақдини ростлаб тик туришига имкон бермас эди. У ёлғиз эмас эди; хирсдай келадиган бир кўппак ўрнидан туриб, ириллаганча мен томон кела бошлади. «Раск!»— деб қичқирди негр. Кўппак жим бўлиб, яна эгасининг оёғи остига бориб ётди, мен кирганда ит қандайдир ғарибона овқат қолдиғини ғажийётган эди.

Мен ҳарбий формада эдим; бу тор камерага кичкинагина туйнукдан тушаётган ёруғ шунчалик заиф эдики Пьеро мени танимади.

— Мен тайёрман,— деди у хотиржам оҳангда.

Шу сўзларни айтarkan, ўрнидан хиёл кўтарилди.

— Мен тайёрман,— деб такрорлади у яна бир марта

— Сизни...— дедим мен унинг эркин ҳаракат қилаётганидан таажжубланиб,— сизни кишанбанд қилишган дед ўйловдим.

Ҳаяжонланганимдан овозим титраб чиқарди, шунинг учун ҳам маҳбус мени танимаган бўлса керак. У оёғи билан ерда ётган қандайдир темир парчаларини туртган эди, улар шарақлаб кетди.

— Ана кишаним! Парчалаб ташладим.

Шу сўзларни айтганида гўё: «Мен кишанбанд бўли яшаш учун туғилган эмасман», демоқчи бўлгандай, овоз жаранглаб эшитилди. Мен гапимни давом эттирдим:

— Итингизни ёнингизда қолдиришганини менга айтишмаган эди.

— Уни ўзим киритдим.

Менинг таажжубим тобора ортиб борарди. Камера эшиги ташқари томондан бир эмас, учта қулф билан қулфланган эди. Туйнукнинг катталиги олти дюймдан¹ ошмасди ва у ҳам иккита темир чивиқ билан панжара қилиб тўсилган эди. Пьеро, чамаси менинг нима тўғрида ўйлаётганимни тушунди шекилли, шипи паст бу камерада имкони борича қаддини тиклади-да, туйнук остидаги каттақон харсангтошни осонгина тортиб олиб, унга ўрнатилган темир панжарани суғирди, натижада, деворда икки киши бемалол сирадиган туйнук ҳосил бўлди. Бу туйнукдан

¹ Тахминан ўн беш см.

қалъага келиб туташган бананзор ва кокосзор билан қолланган тепаликка чиқса бўлар эди.

Туйнукнинг очилганини кўрган ит, эгаси унинг чиқиб кетишини истаяпти деб тушунди. У сакраиға шай бўлиб ўрнидан турди, лекин эгасининг ишораси билан яна жойига ётди.

Мен ҳайратдан лол бўлиб қолдим. Шу чоқ бирдан юзимга қуёш шуъласи тушди. Маҳбус, гўё беҳосдан илонни босиб олгандай, бирдан қадини ростлаган эди, бошини шипга гурс этиб уриб олди. Шунда унинг кўзи олди-дан бир-бирига зид бўлган жуда кўп ҳиссиётлар — ҳам нафратнинг, ҳам илтифотнинг, ҳам қайғули таажжубнинг аломат ифодаси лип этиб ўтиб кетди. Лекин у тезда яна ўзини тутиб олди; бир дақиқадан кейин унинг чеҳраси яна тунд ва хотиржам бўлиб, кўзларимга лоқайд тикилди. Энди у менга худди нотаниш одамга қарагандай қарарди.

— Мен овқат емасдан яна икки кун яшай оламан,— деди у.

Бу гапни эшитиб даҳшатдан сесканиб кетдим; ана шундагина бу бахти қаро негрнинг чўп-устихон бўлиб кетганини пайқадим.

У гапида давом этди:

— Итим фақат менинг кўлимдан овқат ейди; агар туйнукни кенгайтириб, ёнимга чақириб олмаганимда, бечора Раск очидан ўлиб қолган бўларди. Бари бир ўлишим керак экан, яхшиси бу жонивор омон қолсин-у, мен ўлай!

— Йўқ...— деб қичқириб юбордим,— йўқ, сиз очликдан ўлмайсиз!

У гапимни тушунмади.

— Албатта,— деди у ачкиқ истехзо билан,— мен ҳали яна икки кун овқатсиз яшашим мумкин эди... Лекин мен тайёрман, жаноб офицер; майли, шу бугун бўла қолсин — эртага қолдиргандан шу бугун бўлгани яхши қайтага, фақат Раскни хафа қилманг!

Мен шундагина «мен тайёрман» деган сўзнинг маъносига тушундим. Улим жазосига лойиқ жиноятда айбланган бу одам, қатл этиш учун олиб кетгани келган деб ўйлаган экан мени; тавба, қочиб кетиши учун шунча имконияти бўлган, ғоятда бақувват бир одам ўзини олиб кетгани келган бир гўдакка хотиржам ва мўминлик билан: «Мен тайёрман!»— деб ўтирса-я.

— Раскни хафа қилманг!— деб такрорлади у яна.

Шунда мен ўзимни тута олмадим.

— Нима деяпсиз,— деб бақириб юбордим,— сиз мени нафақат ўз жаллодингиз деб ҳисоблабгина қолмай, яна

тагин ҳеч қандай гуноҳи йўқ бечора итга раҳм қилишимга ҳам ишонмай ўтирибсиз-а!

Негр бу гапимдан таъсирланиб кетди, овози майинлашди.

— Оқ танли,— деди у менга қўлини узатаркан,— мени кечир, мен ўз итимни жонимдан ортиқ яхши кўраман... Сенинг одамларинг бўлса,— деб илова қилди у бир оз сукутдан кейин,— менга жуда кўп бадкорликлар қилишган!

Мен уни қучоқлаб, қўлини сиқдим ва бу фикридан қайтаришга уриндим.

— Наҳотки мени танимаган бўлсангиз?— деб сўрадим ундан.

— Биламан, сен оқсан, аммо оқлар учун, ҳатто энг оқкўнгиллари учун ҳам қораларнинг ҳеч қанда қадри йўқ! Бунинг устига, сен ҳам менинг олдимда айбдорсан.

— Айбим нима экан?— деб сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Мени бир эмас, икки марта ўлимдан қутқариб қолган сен эмасмидинг?

Мен унинг аломат айбеомасини эшитиб жилмайиб қўйдим. У буни пайқади ва алам билан гапида давом этди:

— Ҳа, шу қилмишинг учун сендан хафа бўлишим мумкин! Сен мени тимсоҳдан, кейин плантатордан қутқардинг, яна, энг ёмон қилган ишинг шу бўлдики, сендан нафратланиш ҳуқуқимдан маҳрум этдинг мени! Мен шунақа бахти қаро одамман!

Унинг мулоҳаза ва гапларидаги аломатлик энди мени ажаблантирмай қўйган эди: бу аломатлик унинг бутун қиёфасига мос тушаётгандай эди.

— Сиз менга яна ҳам кўпроқ яхшилик қилдингиз,— деб жавоб қайтардим унга.— Сиз қаллигим Марининг ҳаётини сақлаб қолдингиз.

У худди электр токи теккандек бирдан сесканиб кетди.

— Мария!— деди у бўғиқ овоз билан; бошини маҳкам тугилган муштларига қўйди, унинг кенг кўкраги оғир хўрсинишдан кўпчиб-кўпчиб қўярди.

Шуни эътироф этаманки, кўнглимдаги ғафлатга кетган шубҳалар яна уйғона бошлади, лекин энди бу шубҳаларда на нафрат бор эди, на рашк. Бундай рақиб, агар у чиндан ҳам менинг рақибим бўлса, дилимда ҳамдардлик ва раҳм-шафқатдан бўлак ҳиссиёт уйғота олмас эди бари бир, зеро мен ўз бахтимга, у эса ўлимга жуда яқин эди.

Ниҳоят у бошини кўтарди.

— Бор,— деди у.— Менга миннатдорчилик билдирма!

Сўнг қисқа сукутдан сўнг қўшиб қўйди:

— Лекин билиб қўй, менинг ҳам келиб чиқишим сендан паст эмас!

Чамаси, қандайдир сирли маънога эга бўлган бу сўзлар мени жудаям қизиқтириб қолди; мен ундан ўзининг кимлиги ва қандай мусибатларни бошидан кечиргани ҳақида сўзлаб беришини ялиниб-ёлвориб кўп илтимос қилдим. Аммо у хомуш сукут сақлаб ўтираверди.

Ҳар қалай, менинг хайрихоҳлигим унга таъсир қилди; унга кўмаклашмоқчи бўлганим ва астойдил ёлборишларим ундаги ҳаётдан безганлик туйғусини барбод қилди. У ташқарига чиқиб, бир нечта банан ва каттакон кокос ёнғоғи олиб келди. Кейин туйнукни яна беркитиб, тамадди қилишга киришди. У билан суҳбатлашар эканман, унинг француз ва испан тилларида бемалол гапиришига ҳамда тафаккури хийлагина ривож топганлугига шоҳид бўлдим; у анча-мунча испан романсларини билар ва зўр ҳиссиёт билан куйларкан. Бу одам мен учун кўп жиҳатдан жуда мубҳам эдики, унинг соф француз тилида гапириши аввалига мени ҳеч ажаблантирмади. Мен яна унинг сирини билишга уриниб кўрдим; у яна жим бўлиб қолди. Ниҳоят, мен садоқатли Тадэга, бу одамга ғамхўрлик қилиш ва ҳар жиҳатдан илтифот кўрсатишни буюриб, қалъадан чиқиб кетдим.

XIII

Мен у билан ҳар куни бир вақтда кўришиб турдим. Унинг масаласи қаттиқ ташвишга соларди мени; шунча ялиниб-ёлворишимга қарамай, амаким оёғини тираб туриб олиб, уни жазолаш ниятидан қайтмаётган эди. Мен хавотирланаётганимни Пьеродан яширмас эдим, аммо у менинг гапларимни лоқайдлик билан эшитарди.

Мен у билан ўчрашган пайтларда бўйнига кенг пальма барги ўраб боғланган Раск ҳам эгаси олдига югуриб келарди. Пьеро баргни ечиб олиб, унга ёзилган мен учун нотаниш аллақандай белгиларни ўқирди-да, сўнг дарҳол йиртиб ташларди. Мен энди унга савол бермасликка одатланиб қолган эдим.

Қунларнинг бирида, олдига кирганимда, у мени пайқамагандай туюлди. У камера эшигига орқасини ўгириб турганча, хаёлга толиб, испанча: «*Vo que soy contrabandista*»¹ деган қўшиқни куйларди. У қўшиқни айтиб бўлиб, ялт этиб менга ўгирилди ва деди:

¹ Мен контрабандистман... [Исп.] [Автор изоҳи.]

— Оға, агар бир кун эмас, бир кун мендан шубхалангудек бўлсанг, шу қўшиқни айта бошлашим билан бутун шубхаларингни тарк этишга сўз бер менга!

У менга тантанавор қиёфада боқиб турарди: гарчи менин «агар бир кун эмас, бир кун мендан шубхалангудек бўлсанг...» деган сўзларига унча тушунмаган бўлсам ҳам, илтимосини бажаришга сўз бердим. Шундан кейин биринчи марта келганимда ўзи узиб келган каттакон кокос ёнғоғидан қолган пўчоқни қўлига олди-да, уни пальма шароби билан лим-лим тўлдирди, бир хўплаб бер, деб менга узатди, сўнг бир кўтаришда охиригача ичиб юборди. Шу кундан бошлаб у мени ҳамиша «оға» деб атайдиган бўлди.

Бу орада. менда ҳам умид учқунлари пайдо бўла бошлади. Амакимнинг қаҳри аста-секин сўна бошлаган эди. Ҳадемай қизи билан менинг никоҳ тўйимиз бўлишидан қувонган амакимнинг кайфияти анчагина чоғ бўлиб қолган эди. Мари ҳам мен билан бирга дадасига ёлборгани ёлборган эди. Мен ҳар кун амакимга, Пьеро уни таҳқирлашни хаёлига ҳам келтирмагани, балки жазони — эҳтимол чиндан ҳам ўта шафқатсиздир — амалга оширишгагина йўл қўймагани; тимсоҳ билан дадил олишган бу негрнинг Марини муқаррар ўлимдан асраб қолгани; амаким ўз қизининг, мен эсам, қаллиғимнинг жонини сақлаб қолгани учун ундан миннатдор бўлишимиз кераклиги ҳақида; бунинг устига, Пьеро — ҳамма қуллар орасида энг кучли (энди мен унга эрк олиб бериш тўғрисида эмас, балки жонини сақлаб қолиш тўғрисида ҳам ердим), бинобарин; бир ўзи ўнта қулнинг ишини қила олиши, қанд тегирмонини бир қўли билан айлантира олиши мумкинлиги ҳақида гапириб, уни ўз гапларимга ишонтиришга уринардим. Амаким гапларимни энди хотиржам тинглар ва, эҳтимол уни айблашдан воз кечсам керак, деб шама ҳам қилиб қўярди. Мен амакимнинг кайфиятидаги ўзгариш ҳақида ҳозирча Пьерога ҳеч нима гапирмадим, чунки, агар уни батамом озодликка чиқариш имконини топсам, дабдурустдан бу хушхабар билан уни хурсанд қилиш умидида эдим. Узининг ҳадемай қатл этилишини ўйлаётган бўлса ҳам, қочиб кетиши учун шунча имконияти бўлса ҳам, нега энди шу имкониятларнинг биронтасидан фойдаланмадийкин, деган савол кўпроқ ҳайрон қолдирарди мени. Шу фикримни унинг ўзига айтдим.

— Мен шу ерда қолишим керак,— деди у совуққина қилиб,— акс ҳолда, мени қўрқоқ деб ўйлашлари мумкин.

Бир кун эрталаб олдимга Мари кириб келди. Унинг тароватли чеҳраси пок муҳаббат қувончидан ҳам юксакроқ ҳиссиёт билан порлаб турарди. Бу хайрли иш содир бўлаганидан дарак берарди.

— Қулоқ сол,— деди у,— яна уч кундан кейин — йиғирма иккинчи август, тўйимиз бўлади. Биз яқинда...

— Мари,— деб унинг сўзини бўлдим,— ҳали яна уч кун бор экан, «яқинда» деб гапирма.

У жилмайди ва қизариб кетди.

— Мени уялтирма, Леопольд,— деб гапида давом этди у.— Миямга бир фикр келди, у сенгаям ёқади. Ўзинг биласан, кеча отам билан бирга шаҳарга борган эдим, тўйимизга қимматбаҳо безаклар сотиб олгани. Биламан, бу ажиб лисоблару гавҳар тақинчоқларсиз ҳам сенинг кўзингга гўзал бўлиб кўринаман, шунинг учун мен ў тақинчоқларни жони-дилим деб айтолмайман. Мен анави ярамас одам шийпончамизда пайҳон қилиб ташлаган гулларнинг бир донасини дунёдаги жамики марваридларга ҳам алмашмаган бўлардим! Лекин ҳозир гап бунда эмас. Отам мени турли совға-саломлар билан кўмиб ташламоқчи, мен ҳам унинг кўнглини хушлаш учун тортиқларини ёқтираётгандай кўрсатялман ўзимни. Кеча бизга хушбўй сандал дарахтидан ясалган қутичада хитойи шоҳидан тикилган парча-парча гулли бир баскинани¹ кўрсатишди, мен ундан узоқ вақт кўзимни узолмай, айлантириб кўра бошладим. Бу жуда антиқа ва қимматли либос! Отам менинг ўша баскинага ҳавас билан тикилаётганимни сезиб қолди. Уйга қайтиб келганимиздан кейин, отамдан, тўйимга қадимги рицарлар удуми бўйича совға қиламан, деб сўз беринг, деб илтимос қилдим; ўзинг биласан, қадимги рицарларга қиёсласанг унга хуш ёқади. Отам нимаики сўрасам шуни бажаришга номусини ўртага қўйиб олт ичди. У, хитойи шоҳидан тикилган баскинани сўрайди, деб ўйлаяпти.. Сираям-да! Бу совға — Пьеро! Менга тўяна шу бўлади!

Мен суюнганимдан бу фариштанй бағримга босдим. Амаким айтган сўзидан қайтмайдиган одам эди; шунга кўра, Мари отаси олдига йўл олиши билан, мен ҳам Пьерога, унинг озод бўлганини (бу энди аниқ эди) хабар қилиш учун Галифэ қалъасига югурдим.

— Ога!— деб қичқирдим унинг олдига югуриб борар

¹ Баскина — гоятда бой безакли кенг юбка.

эканман.— Оға, шодлан! Сен қутулдинг! Мари отасидан никоҳ совғаси ўрнига сенинг ҳаётингни сўради!

Банди титраб кетди:

— Мария! Никоҳ! Менинг ҳаётим! Буларнинг бир-бирига нима дахли бор?

— Бу кундай равшан-ку,— деб жавоб қилдим мен.— Сен ўлимдан қутқариб қолган Мари эрга тегяпти.

— Кимга?— деди у; унинг олазарак кўзлари даҳшатли боқарди.

— Наҳотки билмасанг,— дедим мен оҳиста.— Менга.

Унинг мудҳиш чеҳраси яна майин ва хотиржам тус олди.

— Ҳа-я, тўғри, сенга тегяпти!— деди у.— Қачон?

— Йигирма иккинчи августда.

— Йигирма иккинчи августда! Нима, жинни бўлганмисан?..— деди у кўрқув ва умидсизлик оҳангида.

У гапдан тўхтаб қолди. Мен унга ҳайрон бўлиб қараб турардим. У бир оз сукутдан кейин, қўлимни маҳкам сиқди.

— Оға,— деди у,— сен менга шунча яхшиликлар қилдинг, энди мен сенга маслаҳат беришим керак. Гапимга ишон: Қапга жўна-ю, йигирма иккинчи августгача никоҳ ўқитиб ол.

Мен бу сирли сўзларнинг маъносини изоҳлаб беришини ундан ҳар қанча ёлвориб сўрамай, айтмади.

— Алвидо!— деди у тантанали оҳангда.— Шундоқ ҳам сенга кўп нарсаларни айтиб юбордим; лекин мен хиёнатни қанчалик ёмон кўрсам, нонкўрликни ҳам шунча ёмон кўраман.

Мен Пьеронинг олдидан саросимага тушиб ва ҳаяжонланиб чиқиб кетдим, лекин яқинлашиб келаётган бахтиёр кунлар ҳақидаги ўйлар сал вақт ўтмай бу кўнгилсиз ҳиссиётларни хаёлимдан чиқариб ташлади.

Уша кунни амаким судга берган аризасини қайтариб олди. Мен Пьерони қамоқдан озод қилиш учун қалъага қайтиб бордим. Тадэ Пьеронинг озод қилинганини эшитиб, камерага мен билан бирга кириб борди. Лекин Пьеро у ерда йўқ эди. Ёлғиз ўзи қолган Раск, эркаланиб менга яқинлашди; унинг бўйнига пальма барги боғлаб қўйилган эди. Мен баргни ечиб олиб, унга ёзилган қўйидаги сўзларни ўқидим: «Миннатдорман сендан, мени учинчи марта ўлимдан қутқардинг. Оға, берган ваъдангни унутма». Шу сўзлардан кейин, пастда, имзо ўрнига қўшиқдаги: «Vo que soy contrabandista» сўзлари ёзилган эди.

Мендан ҳам кўпроқ Тадэ ҳайрон қолган эди; у туйнук

сирини билмас ва негрни итга айланиб қолган деб ўйлаган эди. Мен унга, кўнглингга келган нарсани ўйлайвер, аммо бу ерда кўрганларинг ҳақида ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очма, деб буюрдим.

Мен Раскни ўзим билан олиб кетмоқчи бўлдим, лекин қалъадан чиқишимиз билан у ўрмон томонга югуриб кетиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

XV

Амаким маҳбуснинг қочиб қолганини эшитиб, фиғони чиқиб кетди. У Пьерони қидириш ҳақида буйруқ берди ва губернаторга, агар уни қўлга туширсангиз, инон-ихтиёр ўзингизда, деган мазмунда мактуб ёзди.

Мана, 22 август кириб келди. Менинг Мари билан никоҳ фотиҳамиз Акюль черковида тантанали равишда нишонланди. Бу мен учун умримда энг бахтиёр кун эди, аммо менинг бутун бадбахтликларим ҳам айнан шу кундан бошланган эди! Мен хурсандликдан сархуш эдим, бундай ҳолатни фақат шунақа кунни ўз бошидан кечирган одамгина тушуна олиши мумкин. Мен Пьерони ҳам, унинг илмоқли машъум гапларини ҳам тамомила унутиб юборган эдим. Ниҳоят, кўпдан армон қилинган никоҳ оқшоми ҳам етиб келди. Менинг навниҳол хотиним никоҳ оромгоҳига кириб кетди, аммо мен, унинг орқасидан учишга қанот қоқаётган бўлсам ҳам, ҳозирнинг ўзида у ерга изма-из кира олмас эдим. Олдин ўзимнинг зерикарли ва кечиктириб бўлмайдиган бурчимни бажаришим лозим эди. Бу оқшом мен лашкар капитани сифатида Акюль қалъаси постларини айланиб чиқишим керак эди. Уша пайтларда бу эҳтиёткорлик ниҳоятда зарур эди, чунки колонияда ғалаёнлар ва қулларнинг кичик-кичик қўзғолонлари бўлиб ўтган эди; гарчи у қўзғолонлар тезда бостирилган бўлса ҳам, бундай қўзғолонлар июнь, июль ва ҳатто август ойининг бошларида, айниқса, исёнкор Оженинг яқинда қатл этилганлигидан дарғазаб бўлган озод мулатларнинг адоватли кайфияти туфайли Тибо ва Лагоста мулкларида яна такрорланган эди. Бу бурчимни биринчи бўлиб амаким эслатди, мен ҳам бу заруриятга итоат этишга мажбур бўлдим. Мундиримни кийдим у жўнаб кетдим. Дастлабки постларни текширар эканман, ҳеч қандай хавф-хатар сезмадим; лекин тун ярим кечага яқинлашганда, кўрфаз бўйига жойлашган замбараклар ёнида ширин хаёллар огушида сайр қилиб юрарканман, уфқда қизғиш шафақни кўриб қолдим; бу шафақ тобора баландроқ кўтарилиб,

Лимонада ва Сен-Луи дю Морен томонга чўзила бошлади. Биз солдатлар билан уни аввалига тасодифий ёнғин деб ўйладик, лекин хиёл вақт ўтар-ўтмас ўт шу қадар аланга олиб, шамол учириб кела бошлаган тутуни шу қадар қуюқлашиб кетдики, мен тревога эълон қилиш ва ёрдамга одамлар юбориш учун шошилишч қалъага қайтдим. Қулларимиз яшайдиган кулбалар ёнидан ўтиб борар эканман, у ердаги ғайритабий бесаранжомликни кўриб ҳайрон қолдим. Аксарият негрлар уйқуга ётишмаган ва ўзаро қизғин гурунглашиб тўришарди. Улар менга нотаниш тилда жаврашаркан, «Бюг-Жаргаль» деган аломат исмини зўр эҳтиром билан тез-тез тилга олишарди. Бироқ, мен уларнинг гурунгидан бир нечта сўзни тушуниб қолдимки, бундан маълум бўлишича, шимолий текисликдаги негрларнинг ҳаммаси битта қолмай исён кўтариб, Буруннинг нариги томонига жойлашган қўрғонлар ва плантацияларга ўт қўйишаётган экан. Мен ташландиқ ботқоқ ер ёнидан ўтиб кета туриб қамишзор ва чангалзор орасига яшириб қўйилган бир тўп болтаю чўкичларга рўпара келдим. Мен қаттиқ ҳаяжонланиб кетдим, шу заҳоти лашкарларга шай бўлиб туришни ва қулларни сергаклик билан кузатишни буюрдим. Ҳаммаёқ вақтинча тинчиди.

Бу орада ёнғин дақиқа сайин баландроқ аланга олиб, энди Лимбэга яқинлашиб қолган эди. У ердан гўё замбаракларнинг олис садоси ва ўқ овозлари эшитилаётгандай бўлди. Тунги соат иккиларда амакимни уйғотдим, у ҳаяжонини боса олмай, менга лашкарнинг бир қисмини лейтенант бошчилигида Акюлда қолдиришни ва ўзимга у ердан жўнаб кетишни буюрди; шундай қилиб, бечора маҳбубам ухлаб ётган ёки мени кутиб ўтирган пайтда, мен амакимнинг (унинг Провинциал мажлис аъзоси эканлигини юқорида сизларга айтиб ўтган эдим) амрига итоат этиб, қолган солдатлар билан Қап шаҳрига жўнаб кетдим.

Биз бу шаҳарга яқинлашганимизда кўрганимиз унинг қиёфасини ҳеч қачон унутмайман! Теварак-атрофдаги ҳамма плантацияларни емираётган ёнғиндан буруқсаб кўтарилган қуюқ тутунни шамол шаҳар кўчалари бўйлаб учираркан, уни олачалпоқ ёғду билан ёритарди. Ёниб кулга айлана бошлаган шакарқамишлардан кўтарилган учқунлар ҳавода ғужғон ўйнар, ерга, томларга ва лангар ташлаб турган кемалар устига нақ паға-паға қордек ёғиларкан, шаҳар атрофини қамраб олган ёнғин энди унинг ўзига ҳам дам сайин таҳдид солиб, ўз алангали домига тортгудек бўларди. Бу ниҳоятда мудҳиш ва дабдабали манзара эди; бу ерда ранглари қув ўчган одамлар жонла-

рини хавф остига қўйиб ўз бошпаналарини — мол-давлатларининг қолдиғини сақлаб қолиш учун ҳануз ёнғин офатига қарши курашаётган эдилар; уёқда эса — шундай фалокатга дуч келишдан қўрққан кемалар, колонияларнинг бахти қаро эгалари бошига оғир кулфатлар солган, аммо ўзлари учун қўл келган шамолдан фойдаланишга шошилишиб, барча елканларини шиширганча, ёнғиннинг қон рангидаги шафағи билан ёритилган денгиз сари сузиб кета бошлаган эдилар.

XVI

Мен қалъалардан отилаётган замбараклар садосидан, чор ёққа зир югураётган одамларнинг бақирёқ-чақирёқларидан ва ёниб қулай бошлаган иморатларнинг узоқдан эшитилаётган қасир-қусирдан гаранг бўлиб, ўз солдатларимни қай томонга бошлашни билолмай турганимда, майдонда сариқ драгунлар капитанини учратиб қолдим ва у бизга йўл кўрсатувчи бўлишга рози бўлди. Мен, жаноблар, бу ерда ёнғин қамраб олган плантациялар манзарасига тўхталиб утирмайман. Қап бошига тушган бу дастлабки мусибатлар ҳақида члғари бошқалар кўп ҳикоя қилишган, шунга кўра, мен бу қон ва ўт тўла хотираларни ўтказиб юбормоқчиман. Фақат шунинг сизларга айтишим керакки, миш-мишларга қараганда, исёнкор қуллар энди Дондонда, Терье-Ружда, Унамент шаҳарчасида ва ҳатто Лимбэдаги машъум плантацияларда хўжайинлик қилишадиган эди, айнан мана шу плантацияларнинг Акюлга яқинлиги мени қаттиқ ҳаяжонга солар эди.

Мен губернатор де Бланшланднинг уйи томон шошилдим. У ерда ҳамма, ҳатто уй соҳибининг ўзи ҳам тамомила гангиб қолган эди. Мен ундан, қандай фармон берасиз, деб сўрадим ва имкони борича тезроқ Акюлни муҳофаза қилиш ҳақида бош қотириш зарурлигини уқдира бошладим, чунки, барчанинг фикрича, зарба эндиликда Акюлга қаратилган эди. Мен губернаторнинг уйида оролдаги энг йирик заминдорлардан ҳисобланган генерал-майор де Руврени; Кап полкининг командири подполковник де Тузарни; Колониал ва Провинциал мажлисларнинг бир неча аъзоларини ва энг йирик плантаторлардан айримларини учратдим. Мен у ерга кириб борган пайтимида кенгаш аъзолари хонани бошларига кўтариб баҳслашишарди.

— Жаноб губернатор,— дерди Провинциал мажлис аъзоларидан бири,— таассуфки, бу рост: озод мулатлар

эмас, айнан қуллар ғалаён кўтаришяпти; биз буни олдиндан билардик ва кўпдан бери гапириб келардик.

— Ҳа, олдиндан айтишга айтгансиз, аммо ўзингиз ўз сўзингизга ишонмагансиз!— пичинг отиб эътироз билдирди Колониал мажлис аъзоси.— Сиз бизнинг ҳисобимизга обрў ошириш мақсадида гапирганингиз буни, аммо сиз қулларнинг ҳақиқий исёни бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйлашдан шунчалик узоқ эдингизки, 1789 йилда сизларнинг мажлисингиз ҳар хил фишқ-фасодлар ёрдамида Кап тепалигида уч мингта негрнинг маълуму машҳур ҳамда кулгили қўзғолонини уюштирган эди — бу қўзғолон пайтида бор-йўғи битта волонтер¹ ўлдирилган,— уни ҳам ўз ўртоқлари беҳосдан отиб қўйишган эди.

— Такрор айтаманки,— деди «провинциал» ўз сўзида қаттиқ туриб,— мавжуд вазиятни биз сизлардан яхшироқ тушунамиз! Бу ўз-ўзидан маълум. Зеро бизлар колония ҳаётини назорат қилиш учун шу ерда қолган пайтимизда, сизларнинг мажлисингиз тўла ҳайъати билан, ўша кулгили олқишлар илинжида Францияга жўнаган эдики², бу қилмишингиз, оқибатда, миллий ҳокимиятнинг ҳайфсани билан яқунланганди. *Ridiculus mus!*³

Колониал кенгаш аъзоси аччиқ нафрат билан жавоб қилди:

— Ватандошларимиз бизни бир овоздан қайта сайлашди.

— Бироқ айнан сиз безорилар,— деб эътироз билдирди бояги «провинциал»,— фуражкасига уч рангли нишон қадамай қаҳвахонага кирган шўринг қурғур солдатнинг калласини сизга тиқиб кўчама-кўча кўтариб юрганингиз, мулат Лакомбани эса «ғайрnodдий» равишда парвардигор номи билан бошланадиган арзномани ёзгани учун дорга осганингиз!

— Елғон!— деб чийиллади Колониал мажлис аъзоси.—

¹ Волонтер — кўнгилли аскар.

² «...сизларнинг мажлисингиз тўла ҳайъати билан... Францияга жўнаган эди».—1790 йилда Колониал мажлис француз қўшинларининг тазйиқи остида ўз-ўзидан тарқаб кетган эди. Бу ташкилотнинг саксон беш нафар аъзоси Францияга жўнаб кетишди, у ерда уларни зўр тантана билан кутиб олишди. Лекин француз Таъсис мажлиси уларнинг Франциядан ажралиш ниятида эканлигидан хабардор бўлгач, махсус декрет билан Сан-Домингодаги Колониал мажлис фаолиятини ғайриқонуний деб эълон қилган эди.

³ Кулгили сичқон (лот.) — Горацийнинг «Поэзия илми»даги 139-шеърининг сўнги сўзлари: «Тўлғоқ тутиб тоғларни, туғилмиш кулгили сичқон».

Бу принциплар ва имтиёзлар кураши, «букрилар» билан «бўксаси чиққанлар» кураши.

— Сиз «мустақил»лардансиз, тақсир, мен ҳамиша шундай деб ўйлардим!

Провинциал мажлис аъзосининг бу таънасига рақиби виқор билан жавоб қайтарди:

— Мана, ўзингиз «оқ помпон»ларга¹ тааллуқли эканлигингизни ўзингиз ошкор қилдингиз. Бу эътирофингиз учун бутун масъулиятни ўз зиммангизга олишингизни таклиф қиламан!

Агар губернатор гапга аралашмаганда, эҳтимол бу баҳс янаям авжга чиққан бўлармиди:

— Қўйсангизчи, жаноблар! Бошимизга тушиб турган ҳозирги фалокатларга бу гапларнинг нима дахли бор? Бас қилинглар мунозарани, ундан кўра, нима қилишим кераклиги ҳақида менга маслаҳат беринглар... Мана мен олган маълумот. Исён бугун кечқурун соат ўнда Тюрпен мулкида кўтарилган. Қуллар, Букман² исмли инглиз негри қўмондонлиги остида Клеман, Тремес, Флавиль ва Ноз мулкларидаги устахоналарда ишловчи бандиларни ўзлари билан бошлаб кетишган. Улар ҳамма плантацияларга ўт қўйишган ва колония эгаларини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган шафқатсизлик билан қириб ташлашган. Юз бераётган воқеанинг қанчалик мудҳиш эканлигини биргина тафсилотдан билиб олишингиз мумкин: найзага санчилган гўдак жасади уларга байроқ вазифасини ўтамоқда.

Губернаторнинг гапини тинглаётганлар сесканиб кетишди.

— Шаҳар атрофида шундай воқеалар бўляпти!— деб гапида давом этди у.— Шаҳар ичида эса ўтакетган бебошлик ҳукм сурмоқда. Қап аҳолисининг кўпчилиги ўз қулларини қириб ташлади: қўрқув уларни шафқатсиз қилиб қўйди. Энг оққўнгил ёки энг довюрак кишилар ўз қулларини ҳибсга олиш билан чекландилар. «Жайдари оқлар»³ бу фалокатларнинг бошланишида эркин мулатларни айблашмоқда. Бунинг оқибатида, кўпгина мулатлар-

¹ Францияда юз берган революцион воқеалар пайтида Сан-Домингонинг француз аҳолиси икки партияга бўлинган эди: «оқ помпонлар»— Франциядан ажралишга қарши бўлган монархиячилар; «қизил помпонлар»— Колониал мажлис тарафдорлари, яъни Сан-Домингони муҳтор вилоят қилиш тарафдорлари.

² Букман — негр руҳоний; Сан-Домингонинг шимолида қуллар кўзғолонини бошлаган. Жанглardan бирида ҳалок бўлган.

³ Биронта ҳунар билан шугўлланувчи, ер-мулки бўлмаган оқ танлиларни шундай деб аташарди. [Автор изоҳи.]

нинг халқ ғазабига учраб ҳалок бўлишларига оз қолди. Мен уларга бир батальон солдат муҳофазасидаги черковдан бошпана беришни буюрдим. Энди мулатлар, ўзларининг негрлар исёнига алоқадор эмасликларини исботлаш учун мендан қурол беришимни ва бирон бир постни мудофаа қилишни топширишимни илтимос қилишяпти.

— Рози бўлманг бунга!— деб чийиллади менга таниш бўлган овоз; бу қони омихта деб шубҳаланилган плантаторнинг овози эди.— Бунга йўл қўйманг, жаноб губернатор! Мулатларга қурол берманг!

— Нима, сиз жанг қилишни хоҳламайсизми?— қатъий оҳангда сўради ундан бошқа бир плантатор.

У одам ўзини эшитмаганга солиб, гапида давом этди:

— Мулатлар — бизнинг ашаддий душманимиз! Биз учун фақат шулар хавфлидир. Исёни қуллар эмас, фақат мулатлар бошлаши мумкин, деган фикрга қўшилишаман. Ахир қулларнинг қўлидан нима ҳам келар эди?

Бу аянчли одам, мулатларга қарши қаратилган бу нутқи билан ўзини улардан бутунлай ажратишни ва уни шу манфур табақага тиркаган оқларни ўз фикрларидан қайтаришни умид қилган эди. Унинг бу ўта қабиҳона уринишидан ҳеч нима чиқмади. Жамоанинг норози говур-ғувури бундан далолат берарди.

— Тўғри эмас, афандим!— деб жавоб қилди унга кекса генерал де Рувре.— Сиз ҳақ эмассиз, қулларнинг қўлидан кўп иш келади: бизнинг ҳар уч кишимизга қарши улар қирқ киши. Агар биз негрлар ва мулатларга қарши фақат сизга ўхшаш оқларни юборадиган бўлсак, ҳолимизга маймунлар йиғлаган бўларди!

Плантатор лабини тишлаб қолди.

— Узингизчи, жаноб генерал...— деб сўради губернатор,— сиз нима дейсиз мулатлар илтимоси тўғрисида?

— Қурол беринг уларга, жаноб губернатор!— деб жавоб қилди генерал.— Бўрон турганда бўйра ҳам елкан ўринини босади!

Сўнг у шубҳали колонистга ўгирилиб, гапини тугаллади:

— Эшитдингизми, тақсир? Боринг қуроллангани!

Шарманда бўлган колонист, зўр-базўр ғазабини босиб чиқиб кетди.

Бу орада, шаҳардаги даҳшатли дод-фарёдлар губернаторнинг уйига ҳам аҳён-аҳёнда етиб келар ва мажлис аҳлига нима мақсадда бу ерга тўпланганини эслатиб турар эди. Жаноб де Бланшланд қаламда шоша-пиша ёзилган буйруқни адъютантга топширди, сўнг сукут сақлаб

қутқу-ваҳимали бақриқ-чақриқларга маънос қулоқ солиб турган мажлис аҳлига юзланди.

— Шундай қилиб, мулатларга ҳам қурол берилади, жаноблар; лекин биз яна анча-мунча тадбирлар кўришимиз лозим.

— Провинциал мажлис чақриш керак,— деди боя бу ерга кириб келганимда гапираётган мажлис аъзоси.

— Провинциал мажлис?— деб гапни илиб кетди унинг рақиб, Колониал мажлис аъзоси.— Нима ўзи у — Провинциал мажлис?

— Сиз Колониал мажлис аъзоси бўлганлигингиз учун шундай деяпсиз,— деб эътироз билдирди «оқ помпон»...

«Мустақил» унинг сўзини бўлди:

— Мен «колониал» мажлисниям, «провинциал» мажлисниям билмайман! Бизда фақат битта мажлис — Бош мажлис бор, эшитяпсизми, афандим?

— О, агар ундай бўлса,— деб гапида давом этди «оқ помпон»,— сизга шуни баён қиламанки, фақат битта мажлис — Миллий мажлис мавжуд — Парижда.

— Тавба, Провинциал мажлис чақриш керакмиш!— деб такрорлади йстеҳзо билан «мустақил».— Ахир Бош мажлис бу ерда ўз кенгашини ўтказишга қарор қилган замона, ўша Провинциал мажлис тарқатилиб юборилган эди шекилли!

Гап шу ерга келганда ҳамма баралла норозилик билдира бошлади — бу қуруқ можаро уларнинг жонига тегиб кетган эди.

— Жаноб депутатлар,— деди чинқириб плантаторлардан бири,— сизлар сафсата сотиб вақт ўтказяпсизлар, менинг пахта, кошенилим¹ нима бўлади ахир?

— Менинг Лимбэдаги тўрт юз мингта индиго² кўчатимни ким муҳофаза қилади?— деб луқма ташлади яна бир плантатор.

— Менинг негрларим нима бўлади? Уларнинг ҳар биттаси учун ўттиз доллардан тўлаганман-а?!— деб чийиллади қуллар кемасининг капитани.

— Сизлар пайсалга солаётган ҳар бир дақиқа,— деб гапга аралашди яна бир колонист,— мен учун бу ердаги нарх-наво бўйича камда ўн центнер қандга тенг, демак —

¹ Кошениль — бир неча хил ҳашаротларнинг умумий номи; улар Марказий Америка, Калифорния ва бошқа мамлакатларда кактус дарахтида худди ипак куртти сингари боқилади, улардан бўёқ олинади.

² Индиго — тропик ўлкаларда ўсадиган ўсимлик; ундан кўк бўёқ олинади.

ҳар центнерни ўн етти пиастрдан деб баҳоласак, бир юз етмиш пиастр, ёки француз ақчаси билан тўққиз юз ўттиз ливру ўн су деган гап!

— Сиз Бош деб номлаган ўша Колониал мажлис, узурпатордек¹ иш кўряпти!— деб давом этди баҳсни биринчи бўлиб бошлаган одам, ҳаммадан қаттиқроқ қўчқиринишга уриниб.— Яхшиси ўша мажлис Порт-о-Пренсада ҳап ўтириб, майдони икки лье² келадиган вилоят учун икки кунлик муҳлатга декретлар чиқараверсин-у, бизни ўз ҳолимизга қўйсин! Қап шаҳри шимолий Провинциал мажлисга, фақат ўшанга қарайди!

— Мен эсам,— деб эътироз билдирди «мустақил»,— губернатор жаноб олийларининг Бош мажлисдан бўлак мажлис чақиришга ҳақлари йўқ деб ҳисоблайман. Колония вакилларининг бу мажлиси жаноб де Кадюш раислигида ўтиши керак.

— Қани ўша раисингиз де Кадюш?— сўради «оқ помпон».— Қани мажлисингиз? Одамларингиздан тўрттасиям келгани йўқ-ку, бизнинг одамларимиз эса, ҳаммаси шу ерда. Ёки ёлғиз ўз тимсолингизда бутун мажлисни, бутун колонияни ифодаламоқчимисиз?

Икки мажлиснинг икки содиқ депутати бўлмиш бу рақобатчилар ўртасида давом этаётган баҳс губернаторни яна гапга аралашинишга мажбур этди.

— Ахир нима истайсизлар ўзи, жаноблар, ўша провинциал, бош, колониал, миллий мажлисларингизни пеш қилиб? Агар яна учта-тўртта мажлис номини қаторлаштирган чоғингизда ҳам кенгашимизга тўғри йўл-йўриқ кўрсатиб бера олармидингиз?

— Жин урсин!— момақалди роқ сингари гулдурос овоз билан бақирди генерал де Рувре жон-жаҳди билан столга мушт урар экан.— Лаънати маҳмадоналар! Йигирма тўрт дюймли замбарак овозини босиб бақириним осон сизларнинг овозингизни ўчиришга урингандан кўра! Биринчиликни олиш учун итдек ғажишадиган ва икки рақиб ротадек бир-бирига ташланишга шай бу мажлисларнинг бизга нима фойдаси бор? Майли, жаноб губернатор, тўпланг ўша иккала мажлисни, мен эсам, улардан икки отряд тузаман-да, қораларга қарши ҳужумга ташлайман! Ана ўшанда кўрамиз, уларнинг милтиқлари ҳам тиллари сингари тўхтовсиз жаврай олармикин!

¹ Узурпатор — бировнинг ҳуқуқини қонунга хилоф равишда тортиб олувчи.

² Лье — масофа ўлчови, 4,44 км.га тенг.

Генерал шу кескин дағдағадан кейин ёнида ўтирган қўшнисига энгашиб (бу мен эдим), паст овоз билан деди: — Франция қироли томонидан Сан-Домингога юб-рилган ва ҳар биттаси ўзини олий ҳукмдор деб ҳисобловчи шу икки мажлис орасида аросатда қолган шўринг-қурғур губернатор нима ҳам қила олсин? Бу маҳмадоналар ва адвокатлар, бу ерда ҳам худди Франциядагидек ҳамма ишни расво қиляптилар. Агар мен қиролнинг ноийби лавозимида бўлганимда эди, бу ярамасларни кўчага ҳайдаб чиқарган бўлардим! Мен уларга: «Қирол ҳукмронлик қилади, мен эсам бошқараман»,— деган бўлардим. Мен ўзларини халқ вакиллари деб юритувчиларнинг масъулиятини йўққа чиқарган бўлардим, қирол аъло ҳазратлари номидан уларга бир ҳовуч Авлиё Людовик хочи ваъда қилардим-да, барча исёнчиларни, бир вақтлар худди шуларнинг ўзига ўхшаган босқинчи қароқчилар яшаган Тошбақа оролига олиб бориб ташлаган бўлардим. Шу гапларимни яхши эслаб қолинг, йигитча! «Файласуфлар» «Филантроплар»ни¹ дунёга келтиради, булар ўз навбатида «негрофиллар»ни² яратдиларки, энди булар «оқларни ямламай ютувчилар»ни туғдирадилар — ҳали бу сўзлар учун лотинча ёки юнонча ном қидириб топилганича йўқ. Францияда мароқ билан тилга олинадиган бизнинг сохта либерал ғояларимиз тропик ўлка учун заҳарнинг ўзгинаси! Негрларни зудлик билан озодликка чиқишга даъват этиш эмас, балки улар билан эҳтиёткорона иш кўриш лозим эди. Сиз бугун Сан-Домингода кўриб турган даҳшатларнинг ҳаммаси «Масснак» клубида вужудга келган, бинобарин, қуллар қўзғолони — бу фақат Бастилия инқирозининг акс-садосидир...

Кекса генералнинг қатъий ирода эгаси ва ҳақгўйлигидан далолат берувчи тор доирадаги сиёсий мулоҳазаларини тинглаб ўтирган пайтимда, буёқда жўшқин мунозара ҳамон давом этарди. Шиддатли инқилобий аланга ўтида ёнаётган колонистларнинг кичик тўдасига кирувчи ва бир неча марта қонли жазоларга раҳбарлик қилгандан буён ўзини гражданин генерал С*** деб аташларини талаб этгувчи бир плантатор шундай деди:

¹ «Филантропи» — «одампарвар» деган маънони билдиради; буржуазия камбағал халқ эътиборини синфий курашдан четга тортиш мақсадида қашшоқларга таҳқирона «ёрдам» бериш билан ўзининг эксплуататорлик моҳиятини мунофиқларча пардалайди. Буржуача одампарварлик шундан иборат.

² «Негрофиль» — «негрпарвар».

— Жангдан кўра қатл зарурроқ! Ибрат бўладиган мудҳиш воқеаларни кутмоқда халқ. Негрларни ваҳимага солиб, юрагини оламиз! Мен элликта қулнинг калласини қоziққа қадаб, уйимга борувчи хиёбоннинг икки ёнига пальма дарахтлари ўрнига тизиб қўйдим; июнь ва июль ойида бўлган кўзғолонларга шу зайлда барҳам бердим. Таклифимга қўшилишни сизларга ҳам маслаҳат бераман. Келинлар, қўл остимизда қолган негрлар ёрдамида шаҳар бўсағасини мудофаа қилайлик!

— Нималар деяпсиз! Ута эҳтиётсизлик-ку бу!— дея шовқин кўтаришди чор аτροφдан.

— Гапимга тушунмадинглар, жаноблар,— дея эътироз билдирди «гражданин генерал».— Биз шаҳарни гир айлантириб, Пиколе қалъасидан тортиб то Қараколь бурунига қадар негрларнинг бошларини қоziққа қадаб тизиб чиқамиз, шунда уларнинг исёнчи дўстлари бизга яқинлашиб келишга журъат эта олмайдилар. Бундай дамларда жамоатчиликнинг фойдасини кўзлаб, қулларнинг баҳридан кечиш ва уларни қурбон қилишга тўғри келади. Биринчи бўлиб мен намуна кўрсатаман. Қўл остимда ҳали исён кўтармаган яна беш юзта қул бор,— шуларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказаман!

Бу жирканч таклифни эшитиб, ҳамма даҳшатдан сесканиб кетди.

— Қандай разолат! Қандай қабоҳат!— деган овозлар эшитилди ҳарёқдан.

— Худди шундай аҳмоқона тадбирлар ишимизни расво қилди!— деди бошқа бир колонист.— Агарда сиз июнь, июль, август ойларида кўзғолон кўтарганларнинг ҳаммасини шошқалоқлик билан қатл қилмаганингизда эди, уюштирилган фитнанинг учини топган бўлардингиз; афсуски, бу калаванинг учини жаллод ойболтаси узиб юборди.

Гражданин С*** норози қиёфада бир неча дақиқа сукут сақлаб қолди, сўнг тишларини гижирлатганча тўнғиллаб гапира бошлади:

— Ҳар ҳолда, мендан шубҳа қилмаяпкан бўлсанглар керак деб ўйлайман. Мен жуда кўп негрофиллар билан алоқа боғлаганман. Францияда яшовчи Бриссо ва Прюно де Пом-Гуж билан, Англияда турувчи Ганс Слоан билан, америкалик МеҒоу билан, германиялик Пецль билан, дониёлик Оливариус билан, швециялик Вадстрем билан, голландиялик Петер Паулюс билан, испаниялик Авендакьо билан ҳамда италиялик аббат Пьетро Тамбурини билан хат ёзишиб тураман!

У негрофиллар номини санашда давом этаркан, овози

тобора кучая борди. У ўз гапини шундай ҳайқириқ билан якунлади:

— Лекин бу ерда файласуфлар йўқ!

Губернатор, ҳар ким ўз фикрини баён қилсин, деб учинчи марта ўтинди.

— Жаноб губернатор,— деди кимдир,— менинг маслаҳатим бундай: ҳаммамиз лангар ташлаб турган «Леопард» кемасига чиқайлик.

— Букманнинг боши учун мукофот тайинлайлик,— деб таклиф киритди бошқа бир одам.

— Бўлаётган воқеалар тўғрисида Ямайка губернаторига хабар қилайлик,— деди учинчи овоз.

— Бўлсамчи, яна аввалги сафаргидек кулгидан бошқага ярамайдиган беш юз кишилик мадад кучи юборади!— деб гапни илиб кетди Провинциал мажлис депутати.— Жаноб губернатор, яхшиси, Францияга даракчи кема жўнатиш, у ердан жавоб кутайлик...

— «Кутайлик! Кутайлик!»— деб маслаҳат берувчиларнинг гапини кескин оҳангда бўлди жаноб де Рувре.— Хўш, унгача негрлар ҳам кутиб туришадими?.. Жаноб де Тузар, буюринг, бурғу чалишсин, замбаракларни олинг-да, ўз гренадер ва ўқчи аскарларингиз билан исёнчиларнинг асосий кучларига қарши ҳужумга ўтинг... Жаноб губернатор, сиз шарқий районларда лагерлар қуришни амр этинг; Тру ва Вальерга постлар қўйинг, мен бўлсам, Дофин қалъаси олдидаги текисликнинг муҳофазасини ўз зиммамга оламан. У ерга истехком қураман; менинг бобом, Нормандия полки полковниги маршал Вобаннинг қўл остида хизмат қилган; ўзим эса Фолар ва Безунинг асарларидан таҳсил олганман, шунга кўра, мамлакатни мудофаа қилишда озми-кўпми тажрибага эгаман. Бунинг устига, Дофин қалъаси олдидаги текислик бир томондан денгиз билан туташган бўлса, иккинчи томони испанлар чегарасига бориб тақалади, демак, у ярим оролга ўхшайди ва текислик учун табиий ҳимоя бўлиб хизмат қилади; Моль ярим ороли ҳам айнан шундай имтиёзга эга. Биз шуларнинг ҳаммасидан фойдаланган ҳолда иш кўрмоғимиз лозим!

Кекса жангчининг таъсирчан ва ишончли нутқи барча баҳс ва низоларга бир йўла барҳам берди. Генерал тамомила ҳақ эди. Ўз жонини омон сақлаб қолишни ўйлаган бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жаноб Рувренинг фикрига қўшилишга мажбур бўлди. Губернатор довиюрак генералнинг қўлини самимий миннатдорлик билан сиқаркан, бу билан унинг кўрсатаётган ёрдами қанчалик улкан, бе-

раётган маслаҳатлари нақадар қимматли эканлигини эътироф этмоқчи бўларди; ваҳоланки, у ёрдам ва маслаҳатлар буйруқ тариқасида берилган, барча колонистлар эса ўзлари таклиф этган тадбирларни зудлик билан бажарилишини талаб этаётган эдилар.

Фақат бир-бирига зид бўлган икки мажлиснинг икки депутатигина умумнинг фикрига қўшилмаётгандай кўринишар ва бурчакка ўтириб олишиб, тўнғиллашарди: «Ижрочи маъмуриятни қўлга олиш бу», «Бемулоҳаза қарор», «Масъулият».

Мен жаноб де Бланшланддан фармойиш олишни сабрсизлик билан кутардим, худди шу пайтдан фойдаландим; мен фармойиш олгач, ўз отрядимни тўплаш учун уйдан чиқдим; гарчи отряднинг мендан бошқа ҳамма аъзолари ниҳоятда толиққан бўлишса ҳам, зудлик билан Акиюлга қайтишимиз керак эди.

XVII

Тонг ёриша бошлади. Мен майдонга чиқиб, сариқ ва қизил драгунлар ҳамда водийдан қочиб келган колонистлар билан аралаш-қуралаш бўлиб ётган солдатларимни уйғота бошладим; улар «ба-бу» қилиб маъраган моллар ва чор атрофдан қочиб келган колонистларнинг тўп-тўп уюлиб ётган ҳар хил юк ва буюмлари орасида шинелларини тағларига солиб ухлаб ётишарди.

Мен мана шу суронли бесаранжомлик орасида кезиб юриб, отрядимни битта-битталаб йиғдим... Шу маҳал бирдан қора терга ботиб, уст-боши чанг бўлиб кетган бир сариқ драгуннинг мен томон от чоптириб келаётганини кўриб қолдим. Мен ҳам унга томон отилдим ва унинг ҳаяжондан тутила-тутила айтган бир неча оғиз сўзидан ҳайратга келдим: хавотир олганим бежиз эмас экан; кўз-голлон бутун Акиюль текислигини қамраб олибди ва кўнгилли лашкарлар билан колонистлар яшириниб олган Галифэ қалъасини негрлар қамал қилишга киришибди. Шуни ҳам айтиш керакки, Сан-Домингода ҳар битта тупроқ-кўрғонни «форт»— яъни қалъа деб атардилар, ҳолбуки, Галифэ қалъасидаги истеҳкомларга қараб ҳам уни ҳеч қалъа деб айтиб бўлмас эди.

Демак, ҳар дақиқа ғанимат эди. Мен солдатларимнинг ҳаммасига от топиб бериб, уларни отга миндирдим, сўнг чинар драгунга эргашиб отларни тўхтовсиз елдирган ҳолда эрталаб соат ўнларда амакимнинг мулкига етиб бордик.

Оловли денгизга айланган улкан плантацияларга кўзим тушдию ҳанг-манг бўлиб қолдим, тўфони бутун водийни қамраган бу денгиз паға-паға тутундан ҳайбатли долғалар ҳосил қилар ва гувиллаб ёнаётган катта-катта дарахтларни кўкка улоқтираётгандай туюларди; шамол уларни мисоли учқундек учириб кетарди. Қасир-қусир қилган, гижирлаган ва гувиллаган мудҳиш овозлар исёнчи негрларнинг узоқ-узоқдан эшитилаётган уввосига гўё жўр бўлаётгандай туюларди, ҳолбуки биз уларнинг ўзини ҳали кўрганимизча йўқ эди. Бутун вужудимни фақат бир фикр: Марини қутқариш фикри қамраб олган эди, мен учун аталган жамики бойликларнинг ёниб, кули кўкка соврилаётгани ҳам ҳозир хаёлимни чалғита олмасди. Марини халос қилсам бўлгани — бошқа нарса билан ишим йўқ! Марининг қалъада экаплигини билардим, шунга кўра, ишқилиб кечикмай етиб олай-да, деб худога илтижо қилардим. Ёлғиз шу умид ҳаяжонли ўйларимда менга далда берар ҳамда шерга хос куч ва жасорат бахш этарди.

Ниҳоят, муюлишдан ўтганимизда, Галифэ қалъаси кў-

зимизга ташланди. Унинг тепасида уч рангли байроқ ҳали ҳилпираб турар, гир айлана деворининг ҳамма еридан ўқлар тўхтовсиз отилиб турарди. Мен суюнганимдан чинқириб юбордим. «Тезроқ! Елдининг отларни! Жилловларни бўш қўйинг!»— буюрдим ҳамроҳларимга.

Шунда биз кенг далани тикка кесиб қалъа томон яна ҳам тезроқ от чоптириб кетдик; амакимнинг уйи шу қалъа ёнига жойлашган бўлиб, ҳозирча бузилмаган, фақат деразалари уриб синдирилган ва авж олаётган ёнғиннинг қирмизи шуълалари унинг деворларида акс этарди; шамол деиғиз томондан эсаётган, амакимнинг уйи эса плантациядан четда жойлашгани сабабли ёнғин унга ҳали етиб бормаган эди.

Бу уйнинг деразаларида, ҳаттоки томида ҳам пистирмада ўтирган негрлар кўринишарди; найза, чўкич ва болчалар машъалалар шуъласида ярақлаб кўринар, узлуксиз отилган ўқ овозлари ҳаммаёқни босиб кетган эди; негрлар қалъага қаратиб тўхтовсиз ўқ отишар, шериклари эса бу пайтдан фойдаланиб, қамалдаги қалъа деворига нарвонлар тираб, ўрмалаб чиқишар, ўқ еб пастга қула-

шар, орқага чекинишар ва яна ҳужумга ўтиб, нарвоилардан тирмашиб чиқа бошлардилар. Қалъадан улоқтириб ташланаётган ва унинг бўзраиғ деворига яна тирмашиб чиқа бошлаган негрларнинг бу оқими узоқдан худди баҳайбат тошбақанинғ косасига ўрмалаб чиқаётган чумолилар галасига ўхшарди,— гўё бу имиллаган жонивор ондасовда бир силкиниб, уларни устидан учириб юбораётгандай эди.

Ниҳоят биз қалъа атрофини ўраган ғовлариниғ биричисига етиб олдик. Мен қалъа тепасида ҳилпираб турган байроқдан кўзимни узмас эдим ва ўз солдатларимга далда берарканман, уларнинг ҳам онлалари худди менинғ яқинларим сингари шу деворлар ичкарасида биқиниб ўтиришгани ва уларни фалокатдан қутқаришимиз лозимлигини эслатардим. Солдатлар бу таклифимни маъқуллаб бир овоздан қичқиршарди, шунда мен ҳужумга ўтишга ва қалъани қуршовга олган оломон орасини ёриб ўтишга шайланиб кичик отрядимни колонна қилиб сафладим.

Худди шу пайт қалъа девори орқасидан даҳшатли фарёд эшитилди; бурқираб кўтарилаётган қуюқ тутун бутун қалъани буркаб олди ва у қалъа деворини бир неча дақиқага кўздан яширди, деворнинг нариги ёғидан улкан печда ланғиллаб ёнаётган оловнинг гувиллашини эслатувчи ғулғула эшитилиб турарди; ниҳоят тутун тарқалди, шунда биз Галифэ қалъаси устига қизил байроқ тикилганини кўрдик.

Ҳамма умидлар барбод бўлган эди!

XVIII

Бу мудҳиш манзарани кўрганимда ҳолим нима кечганини сўзлаб беришга ожизман! Қалъа қўлдан кетган, унинг ҳимоячилари қириб ташланган, йиғирмата онланинғ бутун аъзолари қиличдан ўтказилган, лекин, уят бўлса ҳам шунн эътироф этаманки, ўша дамда бу фалокатларнинг ҳаммаси ҳам менга унчалик таъсир этмаган эди. Мен, эндигина умр йўлдошим бўлган маҳбубамдан жудо бўлган эдим! Ўз айбим билан маҳрум бўлган эдим ундан, чунки агар ўтган кечаси амакимнинг буйруғига биноан Марини ташлаб Қап шаҳрига жўнаб кетмаганимда, лоақал уни ҳимоя қилган ёки у билан бирга, унинг ёнида ҳаёқок бўлар эдимки, бу ҳол, ҳар қалай, жудолик ҳисобланмаган бўларди! Бу аламли хаёллардан эсим оғиб жинни бўлиб қолаёздим. Қалбимдаги ғусса виждон азоби билан омихта бўлди...

Шу пайт ҳайратга келган ҳамроҳларим жон-жаҳдлари билан: «Интиқом!»— деб қичқиришди. Биз шамширларимизни тишлаган ҳолда, қўлларимизда тўппончалар билан голиб чиққан исёнкорлар орасига ёриб кирдик. Негрлар бизга нисбатан анча кўп бўлишса ҳам, бостириб боришимиз билан тумтарақай қоча бошлашди. Лекин улар қочиб кета туриб ҳам бизнинг ўнгу сўлимизда, орқа-олдимизда оқ танлиларни йўл-йўлакай қираётган ва шоша-пиша қалъага ўт қўяётган эдиларки, бу фожиа кўзимизга яқ-қол ташланиб турарди. Бундай разолатни кўриб ғазабимиз яна ортди.

Қалъадан чиқадиган ер ости йўлаги оғзида бирдан Тадэга рўпара келиб қолдим; унинг ҳаммаёғи жароҳат эди.

— Жаноб капитан,— деди у,— Пьероннгиз ҳақиқий жодугар, ёки, анави лаънати негрлар таъбири билан айтадиган бўлсам, оби экан, бунданам аниқроғи — ғирт иблис-

нинг ўзгинаси деяверинг. Биз мудофаада маҳкам турган эдик; сиз ҳам яқин келиб қолгандингиз, қамалдан халос бўлишимизга оз қолган эди, шунда бирдан қалъага, билмайман, қандай йўл билан, Пьеро кириб борди,— оқибат, кўриб турибсиз нима бўлганини! Сизнинг амакингиз, оила-си ва хоним...

— Мари!— деб чинқириб юбордим мен унинг сўзини бўлиб.— Қаерда Мари?

Шу маҳал ёнаётган гов орқасидан норғул бир негр отилиб чиқди; у ёш бир жувонни қўлига кўтариб олган, жувон тинмай чинқирар ва типирчиларди. Ёш жувон Мари эди; негр эса — Пьеро.

— Хонин!— деб қичқирдим унга.

Шу заҳоти унга тўппончамни тўғриладим, лекин исёнчилардан бири мен отган ўққа кўксини тутиб, тил тортмай ўлди. Пьеро мен томонга ўгирилди ва бир неча сўзни қичқириб айтгандай бўлди; сўнг қўлидаги ўлжаси билан ўт олган қамишзор ичига кириб кўздан ғойиб бўлди. Оғзига беланчак тишлаб олган хирсдай келадиган бир кўп-пак Пьеронинг орқасидан изма-из физиллаганча югуриб кетди, беланчакда амакимнинг чақалоғи ётарди. Мен кўп-пакни танидим — у Раск эди. Ҳазабим қайнаб, иккинчи тўппончамдан унга қараб ўқ уздим, лекин теккизолмадим.

Мен телба одамдек Пьеронинг орқасидан югурдим; лекин икки кеча мижжа қоқмай йўл юрганам, узоқ муддат дам олмаганам, кечадан буён туз тотмаганам, Мари-дан хавотирланганим, ниҳоят бошимга бахт қуши энди-гина қўнган пайтда тўсатдан энг оғир мусибатга дучор бўлганим — мана шу руҳий изтиробларнинг ҳаммаси дармонимни жисмонан толиқишдан ҳам кўра кўпроқ қирққан эди. Бир неча қадам босишим билан гандираклаб кетдим; кўз олдим қоронғилашиб, ҳушимдан кетиб йиқилдим.

XIX

Ҳушимга келиб кўзимни очганимда, амакимнинг вайрон қилинган уйида садоқатли Тадэнинг қўлида кўрдим ўзимни. У безовталаниб тикиларди менга.

— Галаба!— дея қичқирди у томиримда қон талаётганини сезиши билан.— Музаффарият! Негрлар қочишяпти, капитан эса тирилди!

Мен унинг шодиёна қичқирғини бўлиб, яна ўша саволни бердим:

— Мари қани?

Мен ҳали тўла ҳушимга келиб етганим йўқ эди; бахти қаролигимни аниқ идрок эта олмасдим, фақат шундай ҳиссиёт қолган эди. Тадэ бошини ҳам қилди. Шунда содир бўлган воқеалар қайта эсимга келди; мен шу заҳотиёқ машъум никоҳ тунимни эсладим, натижада, Марини бағрига босиб, аланга тўфони орасини ёриб кетиб бораётган баланд бўйли негрнинг қиёфаси кўз олдимда гўё жаҳаннам шарпасидек намоён бўлди. Бутун колонияни қоплаган машъум ёнғин «пов» этиб аланга олиб, ўз қулларимизнинг биз оқларга қанчалик ёв эканлигини намойиш қилган пайтларда, мен бирдан ўзим уч марта ўлимдан қутқариб қолган оққўнгил, танги ва садоқатли Пьеронинг нонкўр махлуқ ва ишқий рақибим эканлигини ҳис қилдим. Хотинимнинг биринчи никоҳ тунидаёқ ўғирланиши аввалги гумонларимнинг тўғри эканлигини исботлади, энди мен, шийпонча яқинида қўшиқ айтган одам Марини ўғирлаб кетган мурдор Пьеродан бўлак киши эмаслигига қатъий ишонган эдим. Шу қисқа вақт ичида қанчадан-қанча ўзгаришлар юз берди-я!

Тадэ қанча югурса ҳам Пьеро билан унинг итини қувиб ета олмагани; негрларнинг, жуда кўпчилик бўлишларига ва менинг кичик отрядимни осонгина қириб ташлашлари мумкинлигига қарамай, чекинишгани; бизнинг мулкларимизда ёнғин ҳамон авж олаётгани ва уни ўчиришнинг ҳеч имкони йўқлиги ҳақида сўзлаб берди.

Мени амакимнинг ётоқхонасига ётқизишган эди. Мен Тадэдан, амакимга нима бўлди, деб сўрадим. Тадэ индамай қўлимдан ушлади-да, каравот қўйилган тахмон олди-га етаклаб бориб, пардани кўтарди.

Шўрлик амаким ўз тўшагида қонига беланиб ўлиб ётар эди, унинг қоқ юрагига санчилган ханжар дастасигача ботиб кирган эди. Қиёфасининг хотиржамлигидан у ухлаб ётганида ўлдирилган эди. Одатда унинг оёқ томонида ухловчи пакана Ҳабибранинг кўрпачаси ҳам қонга бўялган эди; шўрнинг қурғур қизиқчининг каравотдан сал нарироқда ерда ётган олачипор камзулида ҳам шундай қон доғлари бор эди.

Масҳарабознинг амакимга нечоғлиқ содиқ эканлиги ҳаммага аён эди, шунга кўра мен ҳам унинг шу садоқат қурбони бўлганлигига асло шубҳа қилмасдим, эҳтимолки у ўз соҳибини ҳимоя қилаётганда ҳалок бўлгандир. Илгарилари мен унга адоват билан қарардим, шунинг учун ўзимдан ўпкаладим. Буни қарангки, Ҳабибра тўғрисида ҳам, Пьеро тўғрисида ҳам мутлақо нотўғри фикрда эканман. Мен бевақт оламдан ўтган амакимга кўзёши қилар-

канман, айни пайтда унинг масхарабозига ҳам ачиниб, куйиндим. Мен Ҳабибранинг жасадини қидириб топишни буюрдим, лекин уни ҳеч ердан топа олмадилар. Мен, бу пакана одамнинг жасадини негрлар олиб кетиб, оловга ташлашган бўлса керак, деб ўйлаб, амакимга жаноза ўқи-лаётган пайтда унинг содиқ қули Ҳабибранинг номини ҳам тилга олиб хутба ўқишларини буюрдим.

XX

Галифэ қалъаси вайрон қилинган, уйларимиздан асар ҳам қолмаган эди; бу харобазорда қолиш бемаънилик бўларди, қолишнинг иложи ҳам йўқ эди. Шу кунни кечқуруноқ биз Кап шаҳрига қайтдик.

Бу ерда мен қаттиқ безгак касалига чалиниб, ўрин-кўрпа қилиб ётиб қолдим. Бошимга ниҳоятда оғир мусибат тушган эди. Ута даражада таранг тортилган асаб торлари узилиб кетди. Мен мудом беҳуш алаҳлаб ётардим. Пучга чиққан орзулар, топталган муҳаббат, дўстимнинг хоинлиги, барбод бўлган истиқбол ва ҳаммасидан ҳам кўпроқ аламли рашк туйғуси мени ақлу ҳушимдан оздирган эди. Назаримда, томирларимда қон эмас, аланга оқаётгандек эди; бошим тарс ёрилаётгандай бўлар, дарғазаб юрагим худди қинидан чиқиб кетгудек тепарди. Мен Марини ўзга одамнинг қўлида, ўз соҳибининг, ўз қули Пьеронинг қўли остида қандай аҳволга тушганини кўз олдимга келтирардим. Мен алаҳлаган пайтларимда каравотдан сапчиб туриб кетарканман, шунда, бошимни деворга уриб ёрмаслигим учун, олти кишилаб зўрға ушлаб қолишаркан,— буларни менга кейинчалик ҳушимни йиққанымда айтиб беришди. Ушанда нега ўлиб кетмадим-а!

Ниҳоят хатар ўтиб кетди. Врачларнинг парвариши, Тадэнинг ғамхўрлиги ва навқирон вужудимдаги битмас-туганмас куч-қудрат мени нажотбахш ўлим сари элтаётган ёвуз дардни енгиб даф қилдилар. Яна ўн кундан кейин соғайиб, оёққа турдим. Лекин энди соғайганимга афсусланмасдим. Мен яна бир оз вақт яшашим мумкинлигидан мамнун эдим — бу вақт менга қасос олишим учун зарур эди.

Мен оёққа туриб сал кучга киришим билан, ишга тайинлашларини илтимос қилиб, дарҳол жаноб де Бланшланд ҳузурига бордим. У менга биронта постнинг мудофаасини топширмоқчи бўлган эди, аммо унга ёлбориб, тезкор отрядлардан бирига кўнгилли аскар этиб тайинлашни илтимос қилдим, чунки бу отрядлар теваарак-атрофни исёнчилардан тозалашга тез-тез юбориб туриларди.

Кап шахри шошилини равишда истеҳкомга айлантирилган эди. Исён кўлами даҳшатли тус ола бошлади. Порт-о-Пренсадаги негрлар орасида ғулғула бошланди; Лимбэ, Дондон ва Акиюлдаги қулларга Биасу¹ қўмондонлик қиларди; Жан-Франсуа эса ўзини Марибару воҳасидаги исёнчиларга бош қўмондон деб эълон қилди; Букман ўз босқинчи тўдалари билан Лимонада дарёси соҳилларида изғиб юрар эди (у орадан кўп вақт ўтмай фожиона ҳалок бўлган эди); нйҳоят, Қизил Тоғдаги қуллар тўдаси Бюг-Жаргаль исмли қаандайдир бир негрни ўзларига сардор қилиб сайлагандилар.

Миш-мишларга ишониладиган бўлса, бу сардорнинг феъли ўзга сардорларнинг бешафқатлигидан ажабланарли тарзда тамомила фарқ қиларди. Букман ва Биасу қулларига тушган асирларни қатл этиш учун минг хил усулни кашф этишган бир пайтда, Бюг-Жаргаль асир тушган оқларга оролни ташлаб чиқиб кетиш имконини берарди. Букман билан Биасу соҳил яқинида сузиб юрган испан кемалари билан тил бириктириб, ўзлари ватанини тарк этишга мажбур қилган бахти қаро аҳолининг молларини уларга олдиндан пуллардилар; Бюг-Жаргаль эса у қароқчиларнинг кўпини сувга чўктириб юборганди. Букмanning фармони билан жазо ғалтагига боғланган жаноб Кола де Менье билан яна саккиз нафар энг нуфузли колонистлар Бюг-Жаргалнинг буйруғи билан озод қилинган эди. Уша пайтларда бу одамнинг ҳиммат ва мурувватидан далолат берувчи кўп воқеаларни ҳикоя қилишар эди, аммо уларнинг ҳаммасини биттама-битта баён қиладиган бўлсак кўп вақт керак бўлади.

Мен ҳали-бери қасос ололмайдиганга ўхшардим. Пьеро тўғрисида бошқа ҳеч қандай дарак эшитмадим. Биасу бошчилигидаги исёнчилар Кап шахрини безовта қилишда давом этардилар. Бир марта улар ҳатто шаҳар узра қад кўтарган тепаликни ишғол қилишга ҳам уриниб кўрдилар, ўшанда уларни қалъа замбараги зўрға даф қилган эди. Губернатор, исёнчиларни оролнинг ичкари қисмига қувиб киритишга қарор қилди. Акиоль, Лимбэ, Уанамент ва Марибару кўнгиллилари Кап полки ҳамда сариқ ва қизил драгунларнинг шафқатсиз отрядлари билан биргаликда бизнинг ҳаракатдаги қўшинимизни ташкил этган эдилар.

¹ Биасу ва Жан-Франсуа — булар ҳам Букман сингари тарихий шахслар, 1791 йилда Сан-Домингода бошланган негрлар қўзғолонининг йўлбошчилари.

Негоциант¹, Понсиньон қўмондонлигидаги кўнгиллилар ротаси билан кучайтирилган Дондон ва Картье-Дофен халқ лашкарлари шаҳар гарнизонини ташкил қилган эди.

Губернатор биринчи навбатда Бюг-Жаргалдан қутулмоқчи бўлди, айниқса шу сардорнинг ҳужумлари уни қаттиқ ташвишга солаётган эди. У Унаментдан халқ лашкарларини ва Кап шаҳридан бир батальон аскарни Бюг-Жаргаль отрядига қарши жангга юборди. Икки кундан кейин отряд тамомила тор-мор бўлиб қайтиб келди. Губернатор Бюг-Жаргални енгиш ниятидан қайтмади; у яна ўша отрядни эллик нафар сариқ драгун ва тўрт юз нафар халқ лашкари билан тўлдириб, Бюг-Жаргалга қарши юборди. Бюг-Жаргаль бу иккинчи қўшинни ҳам аввалгисидан бешбаттар янчиб ташлади. Бу жангда иштирок этиб, фигони фалак бўлиб қайтган Тадэ Бюг-Жаргалдан қасос олишга онт ичди...

Д'Овернэнинг кўзлари ғилт-ғилт ёшга тўлди; у қўлларини кўксида чалиштириб, гўё қайғули хаёлга чўмгандай бир неча дақиқа сукутга толди. Сўнг яна ҳиқоясини давом эттирди.

XXI

Биз, Бюг-Жаргалнинг Қизил Тоғни тарк этиб, Биасу билан қўшилгани, қўшинини тоғ сўқмоқларидан бошлаб кетгани ҳақида дарак олдик. Губернатор суюнганидан бир сакраб тушди. «Ана энди у бизнинг қўлимизда!»— деди у кафтларини бир-бирига ишқаларкан. Эртаси куни колониал қўшин Капдан йўлга чиқди. Биз шаҳардан бир лье масофада исёнчиларни кўриб қолдик, улар яқинлашиб боришимиз билан Порт-Марго ва Галифэ қалъасини шошапиша ташлаб чиқиб кетдилар (бу ерларда уларнинг соҳил батареясида олиб келинган йирик замбараклар билан муҳофаза қилинган соқчи пости бор эди); уларнинг ҳамма отрядлари тоғ томонга чекинишди. Губернаторнинг оғзи қулоғида эди. Биз олға юришда давом этдик. Бир гиёҳ ҳам унмайдиган ва харобазорга айланган бу даштдан ўтиб борарканмиз ўз экинзоримиз, иморатимиз, мулкимизга охирги марта бир назар ташлашни истардик; аммо аксарият пайт ўша уйимиз, мулкимиз жойлашган ерларни таний олмай қолардик.

Баъзан ёнғин йўлимизга ғов бўларди, чунки шамол экинзорларга қўйилган ўтни ўрмон ва саванналарга учириб ўтарди.

¹ Негоциант — аксарият пайтларда хорижий давлатлар билан улгуржи савдо қилувчи йирик савдогар.

Тупроғи омож кўрмаган, ўт-ўланлар гуркураб ўсган бу ўлкада ўрмон ёнғини антиқа манзара касб этади. Жуда олисдан, кўпинча ҳатто ёнғиннинг ўзи кўринмасдан унинг мисли мудҳиш шалолодек гувуллагани, шовуллагани эшитилади. Дарахтларнинг таналари чўғга айланади, шохлари шатирлайди, ер тагидан илдизлар отилиб чиқади, баланд ўсган ўтлар вишиллади, ўрмон ичидаги кўллар ва ботқоқлар бақирлаб қайнайди, аланга ҳавоний ютиб гувуллайди — бу гувуллаш ёнғин билан баробар гоҳ кучайиб, гоҳ пасаяди. Баъзида сиз гуриллаб ёнаётган ерни анча вақтгача дарахтлардан ҳосил бўлган яшил гардиш қуршаб турганини кўрасиз. Тўсатдан оловнинг узун тили шу тароватли яшил ғовни бир ёндан ёриб ўтади-ю, оч-зангори тусдаги ўтли илон дарахтлар орасидан яшил ўтлоқлар узра жадал шувиллаб ўрмалаб кетади ва бир зумда ўрмон ёқасидаги яланглик мавжланувчи заррин парда ортда кўздан ғойиб бўлади; ҳаммаёқ бирдан лоп этиб аланга олади. Фақат шамол ўқтин-ўқтин қуюқ тутун пардасини пастга тушириб, ловуллаб ёнаётган алангани буркайди. Тутун буруқсаб ёйилади, гоҳ кўтарилиб, гоҳ пастга инади, гоҳ тарқалиб, гоҳ бирдан тимқора тусга кириб, яна қуюқлашади; кейин унинг чеккаларида тўсатдан оловли шокилалар пайдо бўлади, яна мудҳиш гувуллаш эшитилади, шокилаларнинг ранги ўчади, тутун кўкка кўтарилади ва шундан кейин анчагача осмондан қайноқ кул ёмғири ёғиб туради.

XXII

Сафаримизнинг учинчи кунини кечқурун биз Азим дарё дарасига етдик. Негрларни бу ердан йигирма лье наридаги тоғлар орасида деб ҳисоблаган эди ҳамма.

Биз унча баланд бўлмаган бир тепаликда манзил қурдик, бу ер исёнчиларга ҳам манзилгоҳ вазифасини ўтаган бўлса керак, ҳамма ерда оёқ излари қолган эди. Бу марра унчалик яхши эмас эди; лекин, очини айтганда, ўша пайт биз батамом хотиржам эдик. Бу тепаликни қуюқ ўрмон билан бурканган юксак қояли тоғлар гир айлантириб ўраб олган эди. Тоғларнинг тик келиб тушган бағридан ҳеч бир жонзод тирмашиб чиқа олмасди, шу боисдан бу ерга «Қопқон» деб антиқа ном қўйилган эди. Биз қурган манзилгоҳ орқасидан Азим дарё шовуллаб оқарди; бу ерда у икки тоғ орасидан сиқилиб оқиб ўтгани учун хийла торайган ва жуда чуқур эди. Унинг тик қирғоқлари қуюқ бутазорлар билан қопланган бўлиб, улар орасидаги нарсалар кўзга ташланмас эди. Кўп ерларда дарё бутазорлар

орасидан қад кўтариб қип-қизил бўлиб гуллаган заранг дарахтларининг шоҳларига чирмашган ва ўзининг сумбул сочларини бир соҳилдан иккинчи соҳилга узатиб, ажиб тарзда бир-бирига эшилиб, сув устида кенг ва ям-яшил ишкомлар ҳосил қилган чирмовуқлар остида кўздан ғойиб бўлар эди. Бу ишкомлар қояларнинг чўққиларидан туриб қараган одамга шабнами ҳали қуримаган майсазордек бўлиб туюларди. Фақат сувнинг соҳилга шалп-шулп урилишию чуррак қушнинг бу чамазор пардани ёриб чиқиб, кўкка парвоз қилиши у ерда дарё оқаётганини ошкор қилар эди.

Ҳадемай қуёш олис Дондон тоғлари чўққиларига сочган заррин шуълаларини йиғиштириб олди; аста-секин манзилгоҳ зулмат пардасига бурканди, энди фақат турналарнинг қичқирғию соқчиларининг бир маромда ташлаган оёқ товушларигина сукунатни бузарди.

Бирдан бошимиз узра «Уа-Насэ» ва «Улкан воҳада манзилгоҳ» кўшиқларининг мудҳиш садоси янгради; юксак қояларда қад кўтарган пальма, акома ва кедр дарахтлари аланга олиб ёна бошлади, шунда биз машъум аланга ёруғида яқинроқдаги тоғ чўққиларида уймалашаётган гала-гала негрлар ва мулатларни кўрдик, уларнинг мисранг юзлари ёрқин ёнғин шуъласида қип-қизариб кўринарди. Булар Биасу босқинчилари эди.

Бизга ўлим хавфи таҳдид соларди. Маст уйқуда ётган бошлиқларимиз ўринларидан сапчиб туриб кетиб, ўз аскарларини оёққа турғиза бошладилар; дўмбирачи дўмбирасини дириллатиб, фалокат юз берганидан дарак берди, бурғичи аскарларни жангга отланишга даъват этди; аскарлар шоша-пиша сафлана бошладилар, исёнчилар эса бизнинг саросимага тушганимиздан фойдаланиш ўрнига, жойларида қимир этмай туриб, «Уа-Насэ» кўшигини куйлашарди.

Азим дарёни қуршаган қояларнинг энг юксагида бир девқомат негр пайдо бўлди; унинг боши узра оловранг пат ҳилпирарди; у ўнг қўлида болта, чап қўлида эса, қизил байроқ ушлаб турарди. Мен уни танидим — бу Пьеро эди! Ҳозир қўлимда карабиним бўлганида, эҳтимол, ғазабдан ақлимни йўқотиб қўйиб, ўта мараз жиноятга қўл урган бўлармидим. Негр «Уа-Насэ»нинг нақоратини такрорлади, байроқни қоя бошига ўрнатди, қўлидаги болтасини бизнинг аскарларимиз ғуж бўлиб турган ерга улоқтирди-ю, сўнг ўзи ўша ердан дарёга сакради. Шунда мен энди уни ўз қўлим билан ўлдиролмаслигимни ўйлаб, қаттиқ афсусландим.

Бу маҳал исёнчилар бизнинг сафларимиз устига катта-катта харсангтошларни думалата бошладилар; биз турган тепаликка камон ва карабин ўқлари дўл бўлиб ёрилди. Ҳужум қилаётганлар билан олишиш имкониятидан маҳрум бўлган аскарларимиз ночор аҳволга тушиб, харсангтошлар остида эзилишар, ўқ еб, камон ўқларидан кўксилари чок бўлиб ҳалок бўлишарди. Қўшинларимиз қаттиқ саросимага тушиб қолди. Бирдан ғоятда даҳшатли бир нидо нақ Азим дарёнинг энг теран қаъридан эшитилгандай бўлиб туюлди. У ерда жуда аломат воқеа юз бераётган эди. Исёнчилар думалаётган харсангтошлардан қаттиқ талафот кўрган сариқ драгунлар дарё устини ишком бўлиб қоплаган чирмовуқлар панасига яшириниб жон сақламоқчи бўлган эдилар. Бу халоскор фикрни биринчи бўлиб Тадэ ўйлаб топган эди — дарвоқе, жуда оқилона фикр эди бу...

Шу ерга келганда капитаннинг ҳикояси бирдан бўлинди.

Қўли дока билан боғланган сержант Тадэ ҳеч кимга сездирмай чодирга кириб, бир бурчакка бориб ўтирганига ва капитаннинг ҳикоясига қанчалик қизгин иштирок этаётганини фақат бош иргатиш билан ифодадай бошлаганига чорак соатдан кўпроқ вақт бўлган эди; лекин д'Овернэнинг ҳикояси шу ерга келганда унинг ўзига қаратилган мақтов сўзларни миннатдорчилик билдирмай туриб, индамайгина қабул қилишни капитанга бўлган ҳурмати юзасидан беадаб санаб, хижолатлик билан ғўлдиради:

— Жудаям мурувватли одамсиз-да, жаноб капитан...

Унинг бу гапига ҳамма гурр этиб кулиб юборди. Д'Овернэ орқасига ўгирилиб, жаҳл билан қичқирди:

— Ие! Сиз шу ердасиз, Тадэ? Қўлингиз нима бўлади?

Бундай сердағдага ҳайқириққа одатланмаган кекса сержантнинг чеҳраси ғамгин тус олди; у гандираклаб кетди ва кўзларига тўлган филт-филт ёшни гўё тўкилиб кетишдан авайламоқчи бўлгандай бошини орқага ташлади.

— Мен ўйламаган эдим...— деб оҳиста овоз билан гап бошлади у ниҳоят,— мен жаноб капитаннинг ўз кекса сержантидан бу қадар аччиғланиши ва оқибатда уни «сиз»лай бошлаши мумкинлигини ҳеч ҳам кўз олдимга келтира олмаган бўлардим!

Капитан дик этиб ўрнидан туриб кетди:

— Кечир мени, азиз дўстим, кечир! Ўйламасдан гапириб юборибман. Энди хафа бўлмайсанми, Тадэ?

Тадэнинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади.

— Бу учинчи марта йиғлашим,— дея ғўлдиради у,— илло бу севинч ёшлари.

Шу билан сулҳ тузилган эди. Орага қисқа муддатли сукут чўкди.

— Лекин айт-чи, Тадэ,— мулойим оҳангда сўради капитан,— нега энди сен лазаретдан чиқиб кетиб, бу ерга келдинг?

— Негаки, ижозатингиз билан, жаноб капитан, эртага отингизни эгарлаётганимда тагига зар жиякли ёпиқчани солайми, деб сиздан сўрагани келган эдим.

Апри кулиб юборди:

— Ундан кўра, сиз, Тадэ, полк табибидан, қўлимнинг ярасига эртага икки мисқол пахта қўйсам қандай бўларкин, деб сўраганингиз маъқул эди!

— Еки, юракка сал далда бўлсин учун озгина вино ичсам қандай бўлади, деб сўрасангиз бўларди,— деб унинг гапини илиб кетди Паскаль.— Ҳозирча арақдан ичиб юборинг, бу сизга фақат фойда келтиради. Мана, ичиб кўринг, сержант!

Тадэ даврага яқин борди, ҳаммага эҳтиром билан таъзим қилди, стаканни чап қўли билан олаётгани учун узр сўради ва арақни ҳаммаларининг соғлиғига кўтариб, тагигача бўшатди. Энди унга анча жон кирди.

— Сиз... ҳалиги ерга келгандингиз, жаноб капитан... ҳалиги... қайсики... Ҳа, тўғри, мўмин христиан бандалари тошбўронда ўлиб кетишмасин деб, мен чирмовуқлардан ҳосил бўлган ишком тагига беркинишни таклиф қилган эдим уларга. Бизнинг офицер сузишни билмас эди, турган гапки, сувга чўкиб кетишдан қўрқарди, шунинг учун ҳам у менинг фикримга сира қўшилишмади, то, ижозатингиз билан, жаноблар, тоғдан думалаб тушган каттакон харсангтош уни мажақлаб юборишига сал қолиб, ёнидан учиб ўтиб, дарё устидаги чирмовуқларга илиниб қолганини ўз кўзи билан кўрмагунча. Шунда у: «Авлиё Этьен ажали билан ўлгандан кўра, Миср фиръавнларидек ўлим топган афзал!— деди.— Биз авлиёлар эмасмиз, фиръавн эса худди биз сингари аскар бўлган». Мана, кўрдингизми, офицерим гарчи олим одам бўлсаям, таклифимга қўшилишди, лекин, таклифингни биринчи бўлиб ўзинг бажарасан, деб шарт қўйди. Мен кета бошладим. Соҳилдан сув бўйига тушдим ва чирмовуқларга осилиб, ишком тагига кирдим, шунда тўсатдан, бир тасаввур қилинг-а, жаноб капитан, кимдир оёғимдан торта бошлаганини ҳис қилдим! Мен типирчилаб, одамларни ёрдамга чақира бошладим, мени савалай кетишди; шу пайт роса ғазаби қайнаган драгунларимиз жон-жаҳдлари билан ўзларини чирмовуқ ишком остига ура бошладилар. Кейин билсак, Қизил тоғлик негрлар у ерга пистирма қурган экан; чамаси, улар кези келганда орқа томондан ҳамла қилиб, бизни қопқонга олиш мақсадида, сездирмасдан у ерга ўтиб, биқиниб олишган бўлса керак. Шундай дақиқада бундай жойга балиқ овига борган одамнинг шўри қурирди-да ўзиям! Ҳамма баравар олишар, бақирешар, сўкинишарди. Негрлар яланғоч эди, шунинг учун ҳам биздан чаққонроқ ҳаракат қилишарди; лекин бизнинг зарбаларимиз аниқроқ нишонга тегарди. Бизлар бир қўл билан жанг қилиб, бир қўл билан сузиб борардик — бошқа иложимиз ҳам йўқ эди-да. Сузишни билмаганлар эса, бир қўли билан чирмовуқларга осилиб олишган эди,— зўр-а, жаноб капитан?— негрлар бўлса уларнинг оёғидан тортишарди. Оли-

шув авжи қизиган бир пайтда мен баҳайбат бир негрни кўриб қолдим, у бир ўзи ўртоқларимдан саккизта ё ўнта-си билан худди иблисдек олишарди; мен ўша ерга яқинроқ сузиб бориб, у негрни танидим, у — Пьеро ёки Бюг эди... Лекин бу кейинроқ ошкор бўлади сизга, — шундай эмасми, жаноб капитан? Мен Пьерони танидим. Қалъа қўлдан кетгандан кейин биз у билан довлашиб қолган эдик. Мен унинг кекирдагидан ҳишпа бўғдим; у бир ханжар уриб қўлимдан қутулиб чиқмоқчи бўлди-ю, лекин шу маҳал кўзи кўзимга тушиб қолиб, мени ўлдириб ўрнига, дарҳол ўзи таслим бўлди; бу улкан бахтсизлик эди, жаноб капитан, негаки, агар у ўшанда таслим бўлмаганидами... Ҳай, бу ҳақда кейинроқ билиб оласизлар. Негрлар Пьеронинг таслим бўлганини кўришган заҳоти, уни қутқариш учун бизга қарши ҳужумга ўтишди, бу маҳал халқ лашкарлари ҳам бизга ёрдам бериш учун ўзларини сувга ташлаб сузиб кела бошлашди. Бу пайт Пьеро, негрларнинг битта қолмай қирилиб кетишини кўз олдига келтирди шекилли, уларга аллақандай тушуниб бўлмайдиган тилда бир нималар деди, шундан кейин ҳамма негрлар тум-тарақай бўлиб кетишди. Улар дарёга шўнғишди-ю, гўё ҳеч вақт бўлишмагандай, кўздан ғойиб бўлишди. Агар жанг пайтида битта бармоғимни чўрт узиб юборишмаганда, бу сув ости жанги кўнглимга ёққан, ҳаттоки пича менга тасалли берган ҳам бўларди, агарда бир талай ўқим ҳўл бўлиб қолмаганда ва агарда... Шўрлик! Лекин, начора, унинг пешонаси ўзи шунақа шўр экан, жаноб капитан! Сержант шундай деб туриб, фуражқасига қадалган нишонга лутфан чап қўлини теккизиб қўйиб, тантанавор қиёфада кўкка ишора қилди.

Д'Овернэ қаттиқ ҳаяжонланаётгандай кўринарди.

— Ҳа, — деди у, — сен ҳақсан, қария Тадэ: машъум тун эди у.

Агарда ҳамма улфатлар ҳикояни давом этдиришни астойдил илтимос қилишмаганда у яна ўз табиатига хос чуқур ўйга толган бўларди, албатта. Бинобарин, у ҳикоясини давом эттирди.

XXIV

Тадэ баён қилган воқеа... (Тадэ мағрурланиб кетиб, капитаннинг орқасига келиб ўтирди), Тадэ баён қилган воқеа тепалик орқасида юз бераётган пайтда, мен бир неча аскарни ёнимга олиб, буталарга тармаша-тармаша баланд бир қояга чиқиб олдим; бу қоя сатҳида шаффоф маъдан парчалари хол-хол бўлиб ётгани ва қуёш шуъласида ранго-ранг товланиб турганидан унга «Товус чўққи» деб ном

қўйилган эди. Бу чўққи негрлар эгаллаган марра билан бир хил балангликда эди. Биз бу чўққига йўл очган заҳотимиз, аскарларимиз уни бир зумда забт этишди, шунда биз исёнчиларга қарата кучли ўт очдик. Бизга нисбатан анча ёмон қуролланган негрлар ўтга ўт билан жавоб қайтаришда ожизлик қилишди ва оқибат шижоатлари сўниб, руҳлари туша бошлади; бу ҳолни кўрган аскарларимизнинг ғайрати яна ҳам жўшиб, отишмани зўрайтиришди, ниҳоят, салдан кейин исёнчилар яқин атрофдаги қояларни тарк этишди, лекин тарк этишдан олдин ҳалок бўлган ўртоқларининг жасадларини ҳамон тепаликда жанговар вазиятда турган, аммо анча сийраклашиб қолган қўшинимиз устига улоқтира бошлашди. Шунда биз азим туп ёввойи ғўза дарахтларини кесиб қулатдик (оролнинг энг биринчи аҳолилари бу дарахтлардан юзлаб эшкакчига мосланган кемалар ясаган эканлар) ва уларни бир-бирига арқон ва пальма япроқлари билан боғладик. Мана шу қўлбола кўприк орқали биз негрлар тарк этган чўққиларга ўтиб олдик, бунинг натижасида қўшинимизнинг бир қисми жуда қулай маррага жойлашиб олди. Буни кўрган исёнчиларнинг тамоман руҳлари тушиб кетди. Биз ҳамон отишни давом эттирардик. Бирдан Биасу қўшини орасида аянчли дод-фарёдлар эшитилди, бу фарёдлар орасида «Бюг-Жаргаль» исми тез-тез такрорланиб турарди. Исёнчилар саросимага тушиб қолишди. Қизил Тоғ негрларидан бир нечтаси қизил байроқ ҳилпираб турган қояда пайдо бўлишди; улар байроқ қаршисида юз тубан чўзилиб ётишди, сўнг байроқни дастасидан ечиб олишдида, у билан бирга Азим дарё қаърига сакрашди. Бу, чамаси, уларнинг сардори ўлдирилган ё асирга олинган, деган маънони билдирарди.

Буни кўриб, бизнинг ғайратимиз яна ҳам жўш уриб кетди ва мен исёнчиларнинг қоялардаги қолдиқларини шамшир билан қувишга қарор қилдим. Мен дарахтлардан кўприк ясаб, уни ўзимиз турган чўққидан қўшни қояга ётқизишни буюрдим ва ўзим биринчи бўлиб қора танлилар оломони орасига отилдим. Аскарларим орқамдан эргашган эдилар, аммо шу чоқ исёнчилардан бири кўпригимизни болта билан чопиб ташлади ва у қасир-қусур қилиб синиб, тошларга урилиб парчаланиб, тубсиз жарга қулади.

Мен орқамга ўгирилганимни биламан... Шу оннинг ўзида олти ё етти нафар негр мени тутиб олиб, бир зумда қуролсизлантирди. Мен мисоли шердек ўзимни муҳофаза қилдим; лекин улар аскарларим отаётган ўқ ёмғирига ҳам

парво қилмай, дарахт пўстлогидан эшилган арқон билан қўл-оёғимни чандиб боғладилар.

Орадан яна хиёл вақт ўтиши билан мен чор атрофдан зафар наъраларини эшитиб, кўнглим пича таскин топди; шунда мен негрлару мулатларнинг тум-тарақай қочаётганини, дод-фарёд солиб, аzza-базза энг тикка чўққиларга тармашиб чиқишаётганини кўрдим. Менинг соқчиларим ҳам уларга эргашишди; улардан бири—энг кучли негр мени орқалаб олиб, худди тоғ эчкисидек чаққонлик билан тошдан-тошга сакраб ўрмон томонга югура кетди. Бир оздан сўнг ёнғин шуълалари унинг йўлини ёритмай қўйди; лекин ойнинг заиф шуъласи ҳам унинг учун кифоя эди, у югуришини салгина секинлатди, холос.

XXV

Биз чангалзорлар оралаб узоқ вақт юрдик, анча сойларни кесиб ўтдик, ниҳоят баланд тепаликка жойлашган антиқа ва ёввойи бир водийга етдик. Бу ер менга мутлақо нотаниш эди.

Бу водий Сан-Домингода «Қўш қирра» деб аталувчи ерга, тоғ тизмаларининг қоқ марказига жойлашган эди. Бу улкан ям-яшил саваннанинг атрофини қарағай, бакаут ва карам пальмаларига бурканган қоялар девор бўлиб ўраб олган эди. Оролнинг ҳеч ерида ҳеч қачон қаҳратон совуқ бўлмаса ҳам, унинг бу қисмида муттасил ҳукм сурувчи аёз тонг олдида тушадиган салқин туфайли янаям зўрайган эди. Водийни қуршаган тоғларнинг юксак оқ чўққилари қуёшнинг илк шуъласидан пуштирангга кира бошлади, лекин қуюқ зулмат пардасига бурканган водий ҳали ҳам фақат негрлар ёққан беҳисоб гулханлар билан ёритилган эди; бу ер уларнинг тўпланадиган жойи эди. Уларнинг талафотга учраган ҳарбий қисмлари тартибсиз ҳолда шу ерга оқиб кела бошлаган эди. Пароканда бўлган негр ва мулатлар тўп-тўп бўлишиб, айюҳаннос солиб, ғазабланиб, ҳар дақиқада келиб турардилар. Атрофда пайдо бўлаётган янги-янги гулханлар зимистон саваннада худди шер кўзидек ярақлаб, манзилгоҳнинг тобора катталашаётганидан дарак берарди.

Негр мени бир эман тагига олиб келиб қўйди; юқоридаги афсонавий манзарани мен шу ердан лоқайд кузатиб турардим. У белимдан дарахт танасига боғлади, арқонни қаттиқ тортиб, иккитадан тугун тугдики, энди турган еримда қимир ҳам эта олмас эдим, сўнг у бошимга ўзининг қизил жун қалпоғини кийдириб қўйди — бу билан у

Ўзига тегишли асирга бўлган ҳуқуқини билдирмоқчи бўлган бўлса керак,— шундан кейин, қочиб кета олмаслигимга ва бошқалар мени ундан тортиб ололмаслигига ишонч ҳосил қилди шекилли, кетишга шайланди. Мен пайтдан фойдаланиб, у билан гаплашмоқчи бўлдим ва маҳаллий креоллар лаҳжасида, қайси отряддансан: Дондонданмисан, ё Қизил Тоғданмисан, деб сўрадим. У йўлидан тўхтади ва: «Қизил Тоғдан!»— деб ғурур билан жавоб қилди менга. Бу гапни эшитиб миямга янги бир фикр келди. Мен мана шу Қизил тоғликлар сардори Бюг-Жаргалнинг ҳиммати ва муруввати ҳақида кўп эшитган эдим, гарчи бошимга тушган барча бадбахтликлардан мени халос этувчи ўлим ҳақида ҳеч афсусланмай орзу қилаётган бўлсам ҳам, айна пайтда, башарти Биасу чангалига тушгудек бўлсам, не-не қийноқларга гирифтор бўлишимни тасаввур қилиб, вужудимни беихтиёр даҳшат қамраб олар эди. Мен ўлишни истардим, аммо қийноқсиз ўлсам дердим. Эҳтимол бу менинг ожизлигимдир, аммо бундай дамларда ҳар бир одамзод ҳаммавақт ҳам азобдан нафратланади, менимча. Ана шунда мен, агар Биасу чангалидан чиқиб кета олсам, шояд Бюг-Жаргаль менинг қийналмасдан, жангчи сифатида жон беришимга йўл қўйса, деб ўйлай бошладим. Мен бу Қизил тоғлик негрдан мени ўз сардори Бюг-Жаргаль олдига олиб боришини илтимос қилдим. У сесканиб кетди. «Бюг-Жаргаль!»— деб чинқирди у алам билан ўз пешонасига ураркан; лекин бу алам тезда ғазабга айланди ва у мушт дўлайтириб дағдаға қилди:— «Биасу, Биасу!» У шу даҳшатли номни айтиб бу ердан нари кетди.

Негрнинг ғазаби ва алами менга жанг пайтидаги воқеани эслатди, ўшанда биз Қизил Тоғ тўдасининг сардори ё асирга олинган, ё ҳалок бўлган, деган хулосага келган эдик. Энди бунга шубҳам қолмаган эди ва мен Биасунинг қасос олишига тайёрлана бошладим,— негр ҳам, чамаси, шу ном билан менга таҳдид қилган эди.

XXVI

Водий ҳамон зулматга бурканган эди, негрлар миқдори ва гулханлар сони эса тўхтовсиз кўпайиб борар эди. Мен турган ердан сал нарироқда бир гуруҳ негр аёллар каттакон гулхан ёқа бошладилар. Уларнинг қўл ва оёқларида ярақлаб турган яшил, қизил ва бинафшаранг шиша мунчоқлардан ясалган беҳисоб билагузукларга, қулоқларига тақилган вазмин ҳалқа исирғаларга, қўл ва

оёқларидаги ҳамма бармоқларини безаб турган узукларга, кўкракларига осилган туморларга, бўйинларига тақилган махсус «сеҳрли» маржонларга, уларнинг фақат уятинигина беркитиб турувчи ягона кийимлари бўлмиш — ранго-ранг патлардан қилинган пешбандларига, яна, ҳаммадан ҳам кўпроқ, уларнинг бир мақомда қичқиришлари ва олазарак бўлиб жаҳолат билан бақаришларига қараб, буларни «гриот аёллар» эканини тушундим. Сизлар эҳтимол билмассиз, Африканинг турли вилоятларида яшовчи қора танли қабилалар орасида қандайдир ўзига хос дағал шоирона қобилиятга ва девонаваш бахшилик заковатига эга бўлган негрлар учраб туради. Бу негрлар ўз ёввойи юртларида жойдан-жойга кўчиб юрарканлар, қадим замонлардаги рапсодлар, ўрта асрлардаги — англиялик менестреллар, германиялик миннезингерлар ва франциялик труверлар¹ ўрнини босадилар. Уларни гриотлар деб аташади. Уларнинг хотинлари — девонаваш кайфиятдаги гриот аёллар, — эрларининг ваҳшиёна қўшиқларига бадахлоқ рақсга тушардиларки, бу рақслари Ҳиндистон ва Миср раққосларига бемаъни тақлид бўлиб туюларди. Шу аёллардан бир нечтаси мендан сал нарироқда баланд қилиб уюлган ва ланғиллаб ёниб, уларнинг жирканч башараларига қизил шуъла ташлаётган шох-шаббалар атрофида африкаликлар одати бўйича чордана қуриб ўтиришди.

Улар давралари тўлиши билан бир-бирларининг қўлларидан ушлашди, шунда даврадаги сочига лайлак пасти қадаган энг кекса хотин: «Уанга!» деб чинқира бошлади. Демак, улар ўзларининг шу ном билан аталувчи сеҳргарлик иримларини бажармоқчи бўлишса керак. Қолган аёллар ҳам: «Уанга!» — деб такрорлашди. Кейин ҳаммалари чуқур сукутга толдилар, ниҳоят кампир ўзининг оқ сочидан бир тутамини юлиб олиб, ўтга ташларкан: «Malé o guiab!» — деб афсун ўқиди, негрлар ва креоллар шеvasида бу: «Мен шайтоннинг олдига кетяпман» деган маънони билдирарди. Қолган гриот аёллар ҳам кампирга тақлид қилишиб, ўз сочларидан бир тутамдан юлиб оловга ташлашди ва тантанавор оҳангда: «Malé o guiab!» — деб такрорлашди.

Бу бемаъни видолар ва уларга жўр бўлиб қийшанг-

¹ Рапсодлар — қадимги Юнонистонда сайёр хонанда-шоирлар. Менестреллар, миннезингерлар, труверлар — ўрта асрларда рицарликни мадҳ этган хонанда-шоирлар.

лашлар, менда ҳеч тийиб бўлмайдиган талваса тутқаноғини қўзитдики, бундай тутқаноқ телбалар хандаси деб юритилиб, баъзида энг жиддий ва ҳатто чуқур қайғуга ботган одамни ҳам ғайрихитиёрий равишда ўз измига солади. Мен кулиб юбормасликка қанчалик уринмай, бари бир ўзимни тута олмадим. Зиқ бўлиб турган кўксимдан отилиб чиққан бу ханда энг кўнгилсиз, энг даҳшатли ва афсонавий ҳодисаларнинг юз беришига сабаб бўлди.

Муқаддас зикрлари ҳаром бўлган негр хотинлар, ҳудди биров уларни туртиб ғафлатдан уйғотгандай, дик этиб ўринларидан туриб кетишди. Шу чоққача улар мени пайқамаган эдилар. Улар: «Оқ танли! Оқ танли!» дея айюҳаннос солиб,

гурра теппамга ёпирилиб келишди. Оппоқ тишли ва кўзларининг чиннидай ялтироқ оқларида қон томирлари бўртиб чиққан дарғазаб қора ниқобларни эслатувчи турфа қиёфадаги бундай жирканч башараларни мен умримда ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Улар мени қийма-қийма қилиб ташлашмоқчи эди. Социга пат қадалган кампир хотинларга ишора қилиб бир неча марта чийиллади: «Zotè cordè! Zoté! cordé!»¹. Шунда бу жазаваси тутган аёллар бирдан таққа тўхтаб қолишди, сўнг, мени тамомила ҳайрон қолдириб, ҳаммалари баравар пат пешбандларини ечиб, майса устига ташлашди-да, атрофимда гир айланиб, уятсизларча рақс туша бошлашдики, бу рақсни негрлар «чика» деб атардилар.

Ўзининг кулгили ҳаракатлари ва жадал суръати билан одатда фақат хурсандчилик ва мамнуниятни ифодаловчи бу рақс ҳозир кўп сабабларга кўра даҳшатли ифодаларди. Гриот аёлларнинг ўйноқи ирғишлаб туриб менга адо-

¹ Тайёрланинг! Тайёрланинг! [Автор изоҳи.]

ват билан тикилишлари, рақснинг шўх оҳангига мунгли тус беришлари, бу қора синедрионнинг¹ мўътабар раисаси ўзининг «балафо»сини (яъни кичик органга ўхшаб ғувилловчи ва ҳар хил узунлик ва йўғонликдаги йигирматача ҳуштаксимон найдан ҳосил бўлган чолғу асбоби) чалиб, ўқтин-ўқтин қулоқни шанғиллатгудек узлуксиз ингровчи овоз чиқариши, яна ҳаммадан ҳам, бу яланғоч алвастиларнинг рақсни тўхтатиб, галма-гал менинг олдимга юзи юзимга теккудек яқин келиб қабиҳона кулишлари,— шуларнинг ҳаммаси, уларнинг «Уанга» маросимини ҳаром қилган оқ одам қанчалик мудҳиш жазога тортилиши кераклигини ошкора башорат қиларди. Ёввойи халқларда қўлларига тушган асири ўлдириш олдидан унинг атрофида рақс тушиш таомили бўлишини билардим, шунинг учун мен бу аёлларнинг балетни тугатиб, драмага ўтишларини бардош бериб кутардимки, бу драманинг ечимига мен ўз қонимни тўкиб якун ясашим керак бўлади. Бироқ ҳар битта аёлнинг балафо овозини эшитиши билан ланғиллаб ёниб турган гулханга шамшир ёки болта, елкан тикадиган узун игна, омбир ё арра тиқиб қўйганини кўрганимда аъзои баданимни қалтироқ босди.

Рақс тугай деб қолган эди; қийноқ қуроллари қип-қизил чўққа айланди. Аёллар кампирнинг ишораси билан турнақатор тизилишиб, гулхан томон йўл олдилар ва ҳаммалари бирин-кетин олов ичидан биттадан мудҳиш қуролни қўлларига ола бошладилар. Кимгаки чўғда қиздирилган темир қурол етмай қолган бўлса, ундайлар ёниб турган ўтин олдилар.

Шундагина мен қандай қийноққа тортилишимни, бу раққоса аёлларнинг ҳар бири менинг жаллодим эканлигини тушундим. Аёллар ўз раҳнамоларининг янги ишораси билан аянчли «ув» тортишиб, сўнгги марта давра қуриб ўйнай бошладилар... Бу ирғишлаб ўйнаётган иблислар жазавалари тутгандан ва чарчаганларидан ҳаллослаб нафас оларканлар, қўлларига чўғдек қизиган қуроёларни бир маромда бошлари узра кўтаришар ва уларни бир-бирига шарақлатиб уриб, ҳаммаёққа минг-минглаб учқун сочардилар — мен шу мудҳиш манзарани кўрмаслик учун кўзимни чирт юмиб олдим. Мен аъзои баданим гижир бўлиб, мана ҳозир лаққа чўғ темир баданимга ботиб киради ва суякларимни куйдириб, пайларимни тилка-тилка қилади, мен бу арраю омбирларнинг аламли тигини ҳис қила-

¹ Синедрион — қадимги яҳудийларда оқсоқоллар кенгаши, дин ва ҳокимиятнинг энг олий маҳкамаси.

ман, деб кутарканман, бутун вужудим зирқираб титраб кетди... Бу энг даҳшатли дақиқа эди.

Бахтимга, бу кўпга чўзилмади. Олисдан мени асирга олган негрнинг овози эшитилганда гриот аёлларнинг рақси тугай деб қолган эди. Негр: «Нима қиялпсизлар, ярамас жодугарлар! Нима қилмоқчисизлар ўзи? Тегманглар менинг асиримга!» — деб қичқирганча биз томонга югуриб келарди.

Мен кўзимни очдим. Кун бутунлай ёришиб кетган эди. Негр қўллари билан пўписа қилганча гулхан олдига югуриб келди. Гриот аёллар таққа тўхтаб қолишди; лекин улар негрнинг дағдағасидан қўрқиб эмас, балки унинг орқасидан келаётган антиқа қиёфали кичкина одамдан хижолат бўлганларидан тўхтаб қолишган эди.

Бу одам жуда семиз ва бўйи жуда пакана эди, юзига тавба-тазарру қилувчиларга ўхшаб учта тешикли, — кўз ва оғиз учун, — оқ мато тутиб олган, бу унинг бўйни ва елкасигача тушиб турар, ёлдор кўкраги эса очилиб турарди, шунга кўра, у баданининг рангидан замбога ўхшаб кўринди менга: унинг кўксиди черков садақадонидан синдириб олинган кумуш қуёш олтин занжирга осилиб турарди. Белидаги лоларанг камарига дастаси хочга ўхшаб кетадиган беўхшов ханжар қистирилган бўлиб, эгнидаги яшил, сариқ, қора жиякли ва шокилали этаги бесўнақай ялпоқ товонларигача тушиб турган юбкасини ҳам шу камари ушлаб турарди. Унинг қўллари ҳам кўкраги сингари яланғоч бўлиб, оқ таёқча ушлаган эди; камарига қистирилган ханжар ёнига қимматбаҳо тасбеҳ осиб олган, бошига эса қўнғироқчалар осилган чўққи қалпоқ кийган эдики, у менга яқинлашганда бу қалпоқни таниб, ҳангманг бўлиб қолдим — бу Ҳабибранинг масхарабозлик қалпоғи эди. Мен бу антиқа каллапўшнинг ҳаммаёғига ажибужи қилиб чизиб ташланган тасвирлар орасида қон доғлари борлигини энди кўрдим. Афтидан, у садоқатли масхарабознинг қони бўлса керак. Бу қотиллик аломатлари унинг ўлганлиғига яна бир далил бўлди ва қалбимда унга нисбатан яна бир ачиниш туйғусини уйғотди.

Гриот аёллар Ҳабибра қалпоғининг меросхўрини кўришган заҳоти бараварига: «Оби!» — деб чинқириб юборишди ва унинг қаршисида мук тушиб ётиб олишди. Тушунишимча, бу одам Биасу қўшинининг сеҳргари эди. «Бас! Бўлди!» — деди у бўғиқ ва ҳокимона овоз билан аёллар тепасига яқин келаркан. — Биасунинг асирини тинч қўйинглар». Ҳамма хотинлар шоша-пиша ўринларидан туришди, қўлларидидаги жазо қуроллари отиб юборишди,

пат пешбандларини олишдию обининг ишораси билан худди чигиртка галасидек, бир зумда ҳаммаёққа тарқаб кетишди.

Ана шу дақиқада обининг кўзи менга тушиб, қаттиқ тикилиб қолди; у сесканиб кетди, бир қадам тисарилди ва қўлидаги оқ таёқчани гриот аёллар кетган томонга чўзди — чамаси уларни орқага қайтармоқчи бўлди шекилли. Лекин гижиниб туриб, тишлари орасидан: «Минг лаънат!» — деди-да, негрнинг қулоғига бир неча сўз пичирлаб, қўлларини кўксига чалиштирганча, чуқур ўйга толиб, оҳиста нари юриб кетди.

XXVII

Соқчи негр, мени Биасу кўрмоқчи бўлганини ва бир соатдан кейин у билан учрашишга тайёр бўлиб туришимни айтди.

Бу, ҳар ҳолда, яна бир соат яшашим мумкин деган гап эди. Мен шу соатнинг ўтишини кутарканман, исёнчилар манзилгоҳини кузата бошладим, унинг аломат манзараси энди, кундузги ёруғда бутун икир-чикиригача кўз олдида мукамал намоён бўла бошлади. Агарда мен бунчалик қайғуга ботмаган бўлганимда, эҳтимол, негрларнинг аҳмоқона такаббурлигини кўриб, ўзимни кулгидан тўхта-та олмасмидим,— гап шундаки, улар ўзлари ўлдирган одамлардан ечиб олган ҳар хил ҳарбий буюмларни, черков либосларини устларига кийиб, ёпиб, илиб олган эдилар. Ҳаммаларининг ҳам кийим-бошлари қора қонга бўялган, дабдала бўлган, увадага айланган эди. Кўпинча уларнинг эгнидаги роҳиб ридоси остида офицерлик нишонининг ярақлаб турганини ё жуббага тақилган эполетни кўриш мумкин эди. Негрлар ўзлари умрбод маҳкум этилган машаққатли меҳнатдан энди бир йўла дам олишмоқчи бўлган бўлишса керак, мутлақо ҳаракат қилмасдилар (бизнинг солдатларимиз, ҳатто чодирларда ўтиришгандаям бунчалик бекор қолмасдилар). Айрим негрлар жазирама офтобда бошларини лангиллаб турган гулханга яқин қўйиб донг қотиб ухлардилар; бошқалари гоҳ сўниқ, гоҳ ўкрайган кўзларини қаёқларгадир тикканча, ўз «ajouras» лари — томи банан ё пальма япроқлари билан ёпилган, бизнинг аскарий чодирларни эслатувчи конуссимон махсус чайлалари олдида чордана қўриб олиб, фақат бир оҳангда қўшиқ хиргойи қилар эдилар. Уларнинг қора бадан ё мис бадан хотинлари эса жангчилар учун овқат пиширишар, болалари уларга кўмаклашишарди. Улар ёғоч

паншаха билан ямс¹, банан, картошка, нўхат, норжил, жў-хори, «tauo» деб аталувчи Караиб карами ва бошқа олам-жаҳон маҳаллий мевалар ва сабзавотларни қориштиришар, сўнг буларнинг ҳаммасини нимта-нимта чўчқа гўшти, яна ит ва тошбақа гўшлари билан аралаштирган ҳолда плантаторлардан ўғирлаб келинган улкан дошқозонларда пиширишарди. Олисда, манзилгоҳнинг энг нариги чеккасида гриотлар ва гриот аёллар гулханлар атрофида улкан давра қуришиб, қўшиқ айтишар, шамол уларнинг ваҳшиёна қўшиқларининг айрим сўзларини, гитара ва балафо садоларини мен ёққа учуриб келарди. Қўшни қояларнинг чўққисига жойлашган бир нечта соқчилар Биасу бош штаби атрофини кузатиб турар эдилар; мабодо штабга қўққисдан ҳужум бўлиб қолса, уни бирдан-бир муҳофаза қилувчи нарса — манзилгоҳни гир айлантириб ўраб олган аравалар эдики, бу араваларга исёнчиларнинг ўлжалари ва жанговар қурол-яроқлар ортилган эди. Бутун водийни ҳалқа бўлиб қуршаб олган гранит қояларнинг чўққисидан турган қора бадан соқчилар, худди готик миноралар теппасига ўрнатилган шамолпаррак сингари бир ерда тўхтовсиз айланиб атрофни кузатиб турар эдилар ва овозларининг борича бир-бирига: «Nada! Nada!»² деб қичқириб қўядилар. Бу — манзилгоҳимиз хавф-хатардан холи, деган маънони билдирарди.

Вақти-вақти билан атрофимга томошатаблар тўпланишарди; негрлар менга таҳдидона ўқрайиб қарашарди.

XXVIII

Ниҳоят менга яхшигина қуролланган қора танли аскарлар отряди яқинлашди. Бояғи негр,— у менинг хўжайиним эди чамаси,— мени дарахтдан ечиб, отряд бошлиғига топширди, у эса негрга мен учун хийла салмоқдор ҳамён тутқазди; негр шу заҳотиёқ ҳамённи очиб, унинг пиастрлар билан тўлдирилганини кўрди. Менинг негрим чўккалаганча, кўзларини ола-кула қилиб пул санай бошлаганда, аскарлар мени бу ердан олиб кетишди. Мен уларнинг кийим-бошларини кўздан кечира бошладим. Улар жигарранг, қизил ва сариқ рангли дағал мовутдан испанча бичиқда тикилган мундир кийган эдилар. Каттакон қизил нишон³ билан безатилган Кастилья монтега⁴сига ўх-

¹ Ямс — тропик ва субтропик мамлакатларда ўсадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, унинг картошкага ўхшаган крахмалли ерости меваси истеъмол қилинади.

² Ҳеч нима! Ҳеч нима! [Автор изоҳи.]

³ Мъълумки, Испания нишони шу рангда эди. [Автор изоҳи.]

⁴ Мовут қалпоқ. [Исп.]

шаб кетувчи қалпоқлари уларнинг жингалак сочларини яшириб турарди. Уларнинг ёнларига лядунка¹ ўрнига ов халтасига ўхшаб кетувчи нарса осилган эди. Ҳар бир аскар оғир яроқ, шамшир ва ханжар билан қурулланган эди. Кейин билсам, бу Биасунинг шахсий соқчилари формаси экан.

Биз минзилгоҳнинг ҳаммаёғига пала-партиш тикиб ташланган чайлалар оралаб бориб, бир ғор оғзида тўхтадик; бу ғорни саванна атрофидаги баҳайбат қояларнинг бирида табиатнинг ўзи бунёд этган эди. Ғор оғзига кашмири матодан парда тутилган бўлиб, бу парда ўзининг нафис қатлари ва турфа гўллари билан кишини ўзига ром қилар эди. Ғор олдида бир қанча аскар қўш-қўш бўлиб турар, улар ҳам мени бу ерга олиб келган аскарлар қабилда кийинган эдилар.

Отряд бошлиғи ғор олдида уёқдан-буёққа юриб турган кикита соқчига паролни айтиб жавоб олгач, кашмири парданинг бир чеккасини кўтариб, мени ғорга олиб кирди, сўнг орқамдан яна пардани туширди.

Ғорнинг шипидан тушган занжирга осилган бешта шамли мис чироқ офтоб бетини кўрмаганлигидан зах бўлиб кетган ғор деворларига липиллаб шуъла сочарди. Икки қатор бўлиб тизилиб турган мулат аскарлар орасида мен устига тўтиқушнинг патларидан тўқилган гилам тўшалган йўғон ғўла устида ўтирган қора танли одамни кўрдим. Бу одам сакатра тоифасидан эди; бу тоифа одамлар баданларининг рангидаги сезилар-сезилмас фарқ билан негрлардан ажралиб турардилар. Бу одам жудаям бемаъни кийинган эди. Авлиё Людовик хочи осилган унинг ғоятда ажиб тўқима шоҳи белбоғи қаппайган қорнининг пастидан боғланган бўлиб, айна пайтда у дағал бўз иштони учун иштонбоғлик вазифасини ҳам ўтарди; эгнига белигача ҳам етмайдиган калта қалами бўз камзул кийган эди. У оёғига кулранг этик, бошига қизил нишон қадалган доира шляпа кийган, елкасидаги эполетларнинг бири генераллар тақадиган олтин эполет бўлиб, унга иккита кумуш юлдузча қадалган эди, иккинчиси эса сариқ мовутдан эди. Шу иккинчи эполетга, шпорнинг филдиракчасига жудаям ўхшаб кетувчи иккита мис юлдузча қадаб қўйилган эдики, нариги елкадаги заррин эполетга муносиб бўлсин учун шундай қилинган бўлса керак. Эполетлар кўндаланг боғич билан боғлаб қўйилмагани учун, бошлиқнинг икки елкасидан кўкрагига осилиб тушиб турарди.

¹ Лядунка — ўқдон [полякча].

Унинг олдида пат гилам устида шамшир ва ғоятда сузал нақшли тўппончалар ётарди.

Унинг орқасида қулларнинг дағал иштонини кийган ва қўлида товус патидан қилинган кенг елпигичлар ушлаган иккита бола чурқ этмай, шамдай қотиб турардилар. Бу қулваччалар оқ танли болалар эди.

Тўқ-қизил духобадан тикилган иккита чор бурчак ёстиқча (художўйларнинг тиззалаб туриб ибодат қилиши учун белгиланган бу ёстиқчалар бирон черковни талон-торож қилинганда олиб чиқилган бўлса керак) қизил ёғоч ғўласининг ўнг ва чап томонига ташланган бўлиб, улар кўрпача вазифасини ўтарди. Ўнг ёқдаги ёстиқда боя мени гриот аёллар ғзабидан асраб қолган оби ўтирарди. У қўлидаги таёқчани ерга тираб тик ушлаганча, будда ибодатхонасидаги чиннидан ясалган худога ўхшаб чордана қуриб, қимир этмай ўтирарди. Фақат унинг ёниб турган кўзлари қалпоқ тешикларидан муттасил мени кузатардилар.

Бошлїқнинг икки томонида бир талай байроқлар, туғлар ва вимпеллар (кема мачтасига осиладиган ингичка байроқчалар) турарди, улар орасида мен нилуфар суратли оқ байроқ, уч рангли туғ¹ ва Испания байроғини кўрдим. Қолган байроқлар ниҳоятда антиқа шакл ва рангда эдилар. Бу байроқлар орасида каттакон қора байроқ турарди.

Форнинг тўридаги деворга осилган яна бир нарса менинг диққатимни тортди. Бу ўтган йили Кап шаҳрида ўз лейтенанти Жан-Батист Шаван ва яна йигирма нафар негру мулатлар билан бирга ғалтакка тортиб ўлдирилган исёнчи мулат Оженинг портрети эди. Бу портретда каплик қассобнинг ўғли Оже подполковник мундирида, Авлиё Людовик хочи ва Шер ордени тақиб (буни у Европада Лимбургия шаҳзодасидан сотиб олган эди) тушган эдики, одатда у ўзини шундай қиёфада тасвирлашга мажбур этарди сураткашларни.

Рўпарамда ўтирган қора бадан бошлиқ ўрта бўйли эди. Унинг бадбашара юзида муғамбирлик ва шафқатсизликнинг камдан-кам учрайдиган омихтаси акс этарди.

У менга яқинроқ боришни буюрди ва бир неча дақиқача индамасдан мени бошдан-оёқ кузатди; сўнг худди сиртлонга ўхшаб ҳиринглаб кула бошлади.

¹ Нилуфар суратли оқ байроқ — қирол Франциясининг байроғи. Уч рангли (яшил, оқ, қизил) туғ — Франция инкилобий қўшинларининг байроғи.

— Мен Биасуман!— деди у.

Бу исмни эшитишимни билардим, лекин бу исм унинг оғзидан ваҳшиёна кулги аралаш отилиб чиққанида ич-ичимгача зирқираб кетди. Аммо юзим ўша-ўша мағрур ва хотиржам эди. Мен ҳеч нима деб жавоб қилмадим.

— Эшитяпсанми!— деди у французчани бузиб.— Ҳали сени қозиққа ўтқазिशганича йўқ — демак, католик ҳазрати олийлари қўшинининг генерал-майори, мағлуб мамлакатларнинг бош қўмондони Жан Биасу қаршисида эгилиб таъзим қила оласан ҳозирча! (Исёнчиларнинг олий сардорлари ўзларини гўё Франция қироли учун, ё революция учун, ёки Испания қироли учун курашаётган қилиб кўрсатиб, буни душманга уқтиришга ҳаракат қилар эдилар.).

Мен қўлларимни кўксимда чалиштирганча унга тикилиб турардим. У яна ҳиринглаб кула бошлади. Чамаси, унинг одати шунақа кўринади.

— Оҳо, сен, назаримда, хийла довюрак йигитга ўхшайсан! Гапларимни яхшилаб эшитиб ол. Сен креолмисай?

— Йўқ, французман.

Узимни дадил тутаётганимни кўриб у хўмрайди. Сўнг кулиб туриб яна гапира бошлади:

— Янаям яхши! Мундирингдан кўриб турибман, офицер бўлсанг керак. Ёшинг нечада?

— Йигирмада.

— Қачон тўлдинг йигирмага?

Бу савол кўнглимда қатор изтиробли хотираларни уйғотди, шунинг учун хаёлга толиб бир дақиқа жим қолдим. Биасу бетоқат бўлиб саволини такрорлади.

Мен жавоб қилдим:

— Сенинг шерингнинг Леогри дорга осилган куни.

Ҳазабдан Биасунинг афти бадбуруш бўлиб кетди, лекин ўзини босиб, боягидек ҳиринглаганча гапида давом этди:

— Леогри дорга осилгандан буён йигирма уч кун ўтди. Бугун кечқурун сен, француз, Леогридан кейин яна йигирма тўрт кун яшаганингнинг унинг ўзига бориб айтсан. Мен сенинг яна бир кун яшашингга имкон бераман, токи сен бу ерда Леогри оғаларининг қандай озод қилинаётганини, генерал-майор Жан Биасунинг бош штабида кўрганларинг ва бу бош қўмондоннинг «қирол фуқаролари» устидан қандай ҳукмронлик қилаётганини ўз кўзинг билан кўриб, унга бориб айтгин.

Жан Биасу ҳам, ўзини «Франциянинг генерал-адмиралли» деб юритувчи унинг ўртоғи Жан-Франсуа ҳам ўз қўл остиларидаги исёнчи негрлар ва мулатлар галасини «қирол фуқаролари» деб атардилар.

Шундан кейин Биасу мени ғорнинг бир бурчагига, икки соқчи ўртасига ўтқазиб қўйишни буюрди, сўнгра эгни-

га адъютантлик формасини кийиб олган бир нечта негрга қўли билан ишора қилиб буюрди:

— Бурғу чалинглари! Бутун қўшин бош штабимиз олдига тўплансин, биз кўрик ўтказамиз... Сиз бўлсангиз, жаноб капеллан,— деди у оби томонга ўгирилиб,— жубба-гизни кийинг, ўзимиз ва аскарларимиз учун муқаддас хутба ўқийсиз.

Оби ўрнидан туриб, Биасуга икки букилиб таъзим қилди ва унинг қўлоғига бир нималар деб пичирлади, лекин сардор унинг гапини шартта бўлиб, баралла деди:

— Сиз, руҳоний ота, меҳробим йўқ деб айтяпсиз! Бунинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ, негаки сиз ҳозир тоғдасиз. Шунгайм ташвишми? Қачондан бери *bon Dieu*¹ ўз бандаларидан олтин ва бежирим матолар билан безатилган ҳашаматли ибодатхона ва меҳроб талаб қиладиган бўлиб қолди? Геден ҳам, Исо Навин ҳам тақир тошлар орасида худога сажда қилишган; биз ҳам ўшалардан ибрат олайлик, эъзозли падар! Агар чин юракдан сифинилса, шунинг ўзи кифоя парвардигорга. Меҳробингиз йўқми? Нима, манави қандан бўшаган яшиқни меҳроб қилсангиз бўлмайдими? Бундан уч кун олдин қирол фуқаролари Дюбюисоннинг уйдан олиб чиқишган эди буни.

Биасунинг истаги шу заҳоти бажарилди. Бир зумда ғор ибодатгоҳга тақлид жой этиб ҳозирланди. Нуҳ пайғамбар кемаси билан хайр-эҳсонлар солинган садақадонни олиб келишди. Мари билан мени никоҳ риштаси ила боғлаб самовий фотиҳа берилган ва бахтсизликларимизнинг муқаддимаси бўлган Акюлдаги черковдан олинган эди буларнинг ҳаммаси. Ўғирлаб келинган қанд яшиги устига ёпқич ўрнига чойшаб ёпиб, уни меҳробга айлантиришди; лекин бу меҳробнинг ён томонига ёзилган «Нант шаҳридаги Дюбюисон ва К^о шеркати» деган сўзлар очилиб қолган эди.

Муқаддас идишлар меҳроб устига териб қўйилгандан кейин, оби бу ерда хоч етишмаётганини пайқаб қолди; у бош қотириб ўтирмай, дастаси салбни эслатувчи ханжарини белбоғидан суғуриб олди-да, тўғри Нуҳ кемаси рўпарасига, садақадон билан муқаддас шароб идиши ўртасига санчди. Кейин у бошидан масхарабоз қалпоғиниям, тавба қилувчилар ёпқичини ҳам ечмай, дарҳол ўзининг яланғоч кўкраги ва орқасини Акюль черковидан ўғирлаб келинган жубба билан ёпди, дуономанинг кумуш илғакларини ечиб, уни очди (менинг машъум никоҳим пайтида

¹ Парвардигор. Креоллар шеваси. [Автор изоҳи.]

ҳам дуолар шу китобдан ўқилган эди), сўнг меҳробдан бир неча қадам нарида ўтирган Биасуга ўгирилиб, букилиб таъзим қилди-да, ўзининг тайёр эканлигини изҳор этди.

Шунда Биасунинг ишораси билан кашмири парда кўтарилган эди, биз жамики қора танли қўшиннинг ғор оғзида зич бўлиб сафланиб турганини кўрдик. Биасу бошидан доира шляпасини ечиб, меҳроб олдига ўтиб тиз чўкди.

— «Тиз чўкинглар!»— деб бақирди у баралла овоз билан. «Тиз чўкинглар!»— деб такрорлашди ҳар қайси отряднинг бошлиқлари. Дўмбира садоси эшитилди. Бутун оломон чўккалади.

Елғиз менгина, кўз олдимда юз бераётган бу шакколикдан ғазабим қайнаб, ўтирган ўрнимдан қимирламадим; лекин мени қўриқлаб турган иккита забардаст мулат, бир тешиб тагимдан ўтирғични олиб ташлаб, елкамга мушт туширишди ва мен ҳамма қатори тиз чўкиб, бу диний маросимнинг ўхшатмасига итоат этаётгандай қилиб кўрсатишга мажбур бўлдим ўзимни.

Оби тантанали қиёфада ибодат қилар эди. Биасунинг иккита оқ танли қулваччаси обига ёрдам қилишарди.

Ерга юз тубан ётган исёнчилар оломони тантанавор ибодат маросимига ихлос билан қулоқ осардилар, бош қўмондоннинг ўзи биринчи бўлиб уларга ибрат кўрсатарди. Табаррук май ичириш олдидан оби садақадон жомни икки қўли билан кўтариб, қўшин томонга ўгирилди ва креоллар шевасида шундай деб қичқирди: „Zotè conè bon Jiu ce li mo fè zotè voer. Blan touyè li, touyè blan yo toutel!“

Бу сўзларни айтган овоз менга танишдай туюлди, гўё мен уни илгари қаердадир эшитгандай эдим; оби бу сўзларни кучли овоз билан ҳайқариб айтганида бутун оломон шердай ўкириб юборди; негрлар анчагача қуролларини силкитиб, бошлари узра бир-бирига ура бошладиларки, бу жаранг-журунг овозлар мен учун мотам марши бўлмаслиги учун Биасунинг ўзи аралашшига тўғри келди. Шунда мен, хоч ўрнига ханжар ушлаган ва ҳар бир айтилган сўздан ниҳоятда тез ва қаттиқ таъсирланадиган бу одамларнинг жасорати ҳамда ғазабини қанчалик жазъага солиш мумкинлигини тушундим.

¹ «Энди сизлар тангрини фаҳмладинглар; мана, мен уни сизларга кўрсатаяпман. Уни оқ танлилар ўлдиришди; барча оқ танлиларни ўлдириш!» Кейинчалик Тусен-Лувертюр ҳам ҳар ибодатдан кейин мутғазил негрларга шундай сўзлар билан мурожаат қиладиган бўлган эди. (Автор изоҳи.)

Ибодат тугагандан кейин оби Биасу томонга ўгирилиб, эҳтиром билан таъзим қилди. Биасу ўрнидан турди ва менга француз тилида деди:

— Бизларни худосизлар деб айблашади; бу гапнинг фирт туҳмат эканлигини ва бизларни — диёнатли католиклар эканлигимизни ўзинг кўрдинг.

Бу гапни у истеҳзо биланми ё жиддий гапирдими, айтолмайман. Кейин у ичига қора жўхори тўлдириб солинган шиша идиш олиб келишларини буюрди, сўнг ўзи у идишга бир сиқим оқ жўхори солди-да, идишни бутун қўшин кўрсин деб боши узра баланд кўтарди.

— Биродарлар,— деди у,— сизлар қора-жўхорисизлар, оқлар, ғанимларингиз эса — оқ жўхори!

Шундай деб туриб у идишни силкита бошлади, оқ жўхори донлари қора жўхори орасида деярли кўринмай кетгандан кейин баланд руҳ билан тантанавор ҳайқирди:

— *Juetté blan ci la tal!*¹

Сардорнинг бу масалига жавобан оломон шунақа қаттиқ ҳайқирдики, бу ҳайқириқ атрофдаги тоғларда бир неча бор акс-садо бўлиб такрорланди. Биасу ўзининг бузуқ француз тилига креоль ва испан жумлаларини ара-лаштириб гапида давом этди:

— Ҳаловатли дамлар ўтиб кетди! Биз ювош қўйлардек узоқ вақт чидаб келдик, оқлар шу қўйларнинг юнгини бизнинг сочимизга ўхшатишади. Энди биз оқлар томонидан жудо қилинган ватанимиздаги қоплонлардек бераҳм бўлишимиз керак! Биз ўз ҳуқуқларимизга фақат куч билан эришишимиз мумкин; ҳамма нарса қудратли ва бешафқат одамлар ихтиёрида бўлиши лозим. Грегориан календариди муқаддас Бўрининг байрами иккита, пасха қўзичоғиники бўлса фақат битта! Тўғрими, жаноб капеллан?

Оби унинг сўзини маъқуллаб таъзим қилди.

— Улар бизнинг юртимизга келишди...— деб гапини давом эттирди Биасу,— улар, одамзоднинг душманлари, ўша оқ танлилар — мустамлакачилар, плантаторлар, савдогарлар, Алектонинг² қусуғидан пайдо бўлган бу шайтонни азимлар юртимизга бостириб келишди! Улар сурбетлик билан бостириб киришди юртимизга, улар кўриниш-

¹ Кўринглар, оқлар сизларнинг олдингида шунақа озчиликни ташкил қилади! (Автор изоҳи.)

² А лекто — қадимги юнон мифологиясида жамики жонзодларни даҳшатга солувчи энг мудҳиш қасос маъбудаларидан бири.

дан жуда савлатли одамлар эди, қурол-яроғлар осиб олишган, бежирим кийинишган, қалпоқларига жиға тақшган эди, ана шулар қора бадан, яланғоч бўлганимиз учун биздан нафратланардилар. Улар шунчалик кеккайган эдиларки, манави товус патидан қилинган елпиғич чивин ва искаптопарлар галасини қанча осонлик билан учириб юборса, улар ҳам бизни шундай осонликча тирқиратмоқчи бўлган эдилар...

Биасу шу таққослашдан кейин, ҳамма ерда орқасидан эргашиб юрувчи оқ танли қулваччанинг қўлидан елпиғични тортиб олиб, аzza-базза боши устида елпий бошлади. Сўнг яна гапини давом эттирди:

— Лекин бизнинг қўшинимиз, о биродарларим, улар устига худди ўлаксага ёпирилган чумолилардек ташландилар; улар муҳташам мундирлар кийган бўлсалар ҳам бизнинг яланғоч билакларимиз зарбидан таппа-таппа йиқила бошладилар, негаки улар пўстлоқсиз дарахт пишиқ ва яхши бўлишини билмасдилар, шунинг учун билагимиз кучини қадрламаган эдилар. Энди бу манфур золимлар дағ-дағ титрашяпти! *Vo gagnè peurl!*¹

Сардорнинг ҳайқирғига жавобан оломон шодиёна ва дабдаба билан қичқирди; ҳаммаёқдан: „*Vo gagnè peurl!*“— деган овозлар эшитилди.

— Қора танлилар, конголик креоллар ва негрлар!— деб давом этди Биасу.— Қасос ва озодлик! Мулатлар, асло кўнгил бўшлиқ қилманг, оқ иблисларнинг васвасаларига учманг! Сизларнинг оталарингиз уларга ён босишяпти, аммо оналарингиз бизлар билан. Бунинг устига, о қалбдош биродарларим, улар сизларга ҳеч қачон оталик меҳрини кўрсатмаган, улар сизлар билан хўжайин сифатида муомала қилишган; сизлар ҳам худди негрларга ўхшаган қуллар эдингиз. Сизларнинг жазирама офтобда куйиб-унниқиб кетган сонларингизни бир парча увада зўрға беркитиб туради, айна пайтда сизларнинг тошбағир оталарингиз чиройли шляпалар кийиб, бегим кунларда ип газламадан тикилган камзул, байрамларда эса — мовут ё духоба либос кийиб ўзларини кўз-кўз қилиб юришади! Илло парвардигорнинг муқаддас ўғитларида падаркушлик қилиш манъ этилгани учун, сиз ҳам ўз отангизга қўл кўтарманг. Агар сиз уни ёвлар сафида кўрсангиз, бир-бирингиздан: „*Touyè para moè, ma touyè quena touè!*“²—

¹ Улар кўрқяптилар. Креоллар шеваси. [Автор изоҳи.]

² «Менинг отамни ўлдиригин, мен сенинг отангни ўлдираман». Дарҳақиқат падаркушлик қилишга қўли бормаганликдан шу мудҳиш сўзларни айтувчи мулатлар ҳам бўлган. [Автор изоҳи.]

деб илтимос қилишингизга ким халақит беради сизга, дўстлар? Қасос олинглар, о қирол фуқаролари! Ҳаммага озодлик! Бу даъватни барча оролларда маъқуллашяпти; бу даъват биринчи марта Quisqueya¹ да янграб, Табаго билан Кубани гафлатдан уйғотди. Яшил тоғлик бир юз йигирма беш қочоқ негрнинг сардори, ямайкалик негр Букман орамизда биринчи бўлиб эрк байроғини кўтарди. У эришган ғалаба Сан-Доминго негрлари билан биродарона иттифоқ тузишда биринчи қадам бўлди. Келинг, бизлар ҳам бир қўлимизга машъала, иккинчи қўлимизга болта ушлаб, Букманнинг шавкатли ишидан ибрат олайлик! Оқ танлиларга шафқат йўқ, плантаторларга шафқат йўқ! Уларнинг оилаларини қириб ташлаймиз, плантацияларини ғорат қиламиз! Уларнинг ихтиёрида илдиз-пилдизи билан қўпориб ташланмаган биронта ҳам тиккайган дарахт қолмаслиги керак! Ҳаммаёқни, ҳамма нарсани вайрон қиламиз, ҳамма оқ танлиларни ер ютсин! Дадил олға юринглар, дўстлар ва биродарлар! Биз жанг қилиб, оқ танлиларни қириб ташлаймиз! Зафар ё ўлим! Агар биз ғалаба қозонсак, ҳаётнинг жамики неъматларидан баҳраманд бўлиш навбати бизга келади; агар ўлсак, биз арши аълога чиқиб, жаннатга тушамиз, у ерда бизни азиз-авлиёлар самимий кутиб олишади ва ҳар бир азамат кунига икки улушдан d'aguardiente² ва бир пиастрдан пул олади!

Сизлар учун, жаноблар, фақат кулгили туюлиши мумкин бўлган бу аломат ваъз исёнчиларга ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. Тўғри, Биасунинг маъноли қўл ҳаракатлари ва юзининг таъсирчан ўзгариши, одамларни руҳлантирувчи овози ва нутқини онда-сонда бўлиб турган аломат ҳиринглаши унинг ваъзига қандайдир мўъжизали ва ром этувчи куч берарди. Биасу исёнчилар ҳирси ва орзу-армонларини ўт олдирувчи тафсилотларни ўзининг тумтароқ жумлаларига ниҳоятда зўр маҳорат билан едириб юборар ва бу билан оми тингловчиларга қаратилган нутқи яна ҳам таъсирчан чиқарди.

Биасунинг нутқидан кейин исёнчилар вужудини қандай мудҳиш шодмонлик туйғуси қамраб олганини сизларга тасвирлаб беришга ожизман. Бақриқлар, инграшлар, фарёдлар ҳаммаси омихта бўлиб даҳшатли нидо ҳосил

¹ Сан-Домингонинг энг қадимги номи бўлиб, «Катта Ер» деган маънони билдиради. Ерли халқ ҳам худди шунингдек уни Aity деб атаар эди. [Автор изоҳи.]

² Арак. [Автор изоҳи.]

қилди. Бировлар ўз кўкрагига гурсиллатиб муштлар, бошқалар шамшир ва сўйилларни бир-бирига жаранглатиб урарди. Кўпчилик чўккалаганча ё юз тубан ётганча гунг жазавага тушган эди. Айрим негр аёллар тароқ вазифасини ўтовчи балиқ суяклари билан ўз билаклари ва кўкракларини тилардилар. Гитара, дўмбира, тамтам, балафо садолари ўқ овозлари билан қоришиб кетган эди. Бу ҳақиқий қиёмат-қойим эди.

Биасу қўл кўтариб имо қилди; шовқин-сурон худди сеҳрлангандай таққа тўхтади; ҳар бир негр индамай ўз жойига бориб турди. Биасу фақат ўз тафаккури ва ирода кучининг зиёдалиги билан ўз тоифасидаги одамларни ўзига итоат эттира олган эдики, бу интизом мени ҳайратга келтирди, ҳаттоки, қойил қолдирди, десам ҳам бўлади. Музикачининг бармоқлари остида фортепьянонинг клавишлари қандай ҳаракатга келса, исёнчи қўшиннинг барча аскарлари ҳам фақат сардорнинг қўл ишораси билан гапиришаётган ва ҳаракат қилаётганга ўшардилар менинг назаримда.

XXX

Энди янги манзара, фирибгарлик ва қаллобликнинг янги хили эътиборимни жалб қилди: ярадорларнинг ярасини боғлаш маросими бошланди. Қўшинда икки вазифани — ҳам руҳий, ҳам жисмоний таъбиб вазифаларини бажарувчи оби беморларни кўра бошлади. У устидаги жуббани ечди ва олдига каттакон бир қутини олиб келиб қўйишларини буюрди, бу қутида бир нечта катакчалар бўлиб, уларда дори-дармонлар ва жарроҳлик асбоблари сақланарди. Оби бу асбоблардан жуда кам фойдаланарди, очиги, балиқ суягидан ясалган ништардан (буни жуда моҳирлик билан ишлатиб қон оларди) бўлак, пинцет вазифасини ўтовчи омбирдан ҳам, операция пичоғи ўрнида ишлатилувчи ханжардан ҳам дурустроқ фойдалана олмай диганга ўшарди. Аксарият пайтларда у касалларга қайнатилган ўрмон апельсини, чечак томири ва сарсапарелдан¹ қилинган суюқ дори, шунингдек, ўткир қанд ароғидан бир неча қултум ичишни буюриш билан чекланарди. Унинг ҳамма дардга даво деб ҳисобловчи энг яхши кўрган дориси — ичига мускат ёнроғининг толқони ва кулга кўмиб қаттиқ пиширилган тухумнинг сариғи аралаштирилган уч стакан қизил вино эди. Бу дорини у ҳар қанақа

¹ Сарсапарель — қишин-ёзин бирдай ям-яшил бўлиб гурадиган дархат.

дард ва ярага ишлатаверарди. Унинг тиббиёт бобидаги фаолияти ҳам ўқиган хутбаси сингари майнавозчиликдан иборат эдики, буни сизлар тушунган бўлишингиз керак, албатта; турган гапки, у ўзи гиёҳлардан тайёрлаган дори-ларни беморларга бераётганда ҳар турли найранглардан фойдаланмаганда ва бу билан уларни даволашдан ҳам кўра кўпроқ руҳларига таъсир ўтказмаганда, тасодифан шифо топган уч-тўрт беморнинг ўзи унинг негрлар орасида бунчалик обрў қозониши учун кифоя қилмаган бўлар эди. Агар обининг олдига келиб, у боққан ярадорлардан биронтаси жароҳатининг оғирлигидан (эхтимол обининг даволашидандир) ўлганини хабар қилгудек бўлишса, у дар-вола мамнуният билан: «Мен шундай бўлишни олдиндан билардим. У ҳоин эди ўзи: фалон вақтда бўлган ёнғин пайтида оқ танлини ўлимдан қутқарган эди. Унинг жазоси ўзи ўлим эди!»— дерди; шунда ҳангу манг бўлиб қолган исёнчилар уни қарсақ чалиб олқишлашар ва вужудларида оқ танлиларга нисбатан нафрат ва интиқом туйғуси ортиб бораётганини ҳис қилардилар. Бу лўттибознинг айниқса битта даволаш усули мени ҳайратга солди. Бу усулини у охириги жанг пайтида анча жиддий яраланган бир қора танли сардорга қўллади. Оби ярани узоқ вақт кўздан кечирди, уни қўлидан келганча боғлаб қўйди, сўнг меҳробга чиқиб олиб: «Ҳеч нима қилмайди!»— деди. Шундан кейин у дуономадан уч-тўрт варағини йиртиб олиб, Акюль черковидан ўғирлаб келинган қандил оловига тутиб ёндирди, кейин шу муқаддас варақларнинг кулини табаррук вино идишида бир неча томчи май билан қориштириб, ярадорга деди: «Ич, шундан шифо топасан»¹. Тентак негр, гўё унинг дардига парвардигордан шифо илтижо қилаётгандай қўлларини унинг боши узра чўзган муттаҳамнинг кўзига тўла ишонч билан бақрайганча дорини ичиб юборди; эхтимол шу эътиқод туфайли негр шифо толиб кетгандир.

XXXI

Бу воқеадан кейин бошқаси бошланди, бу сафар ҳам ўша обининг ўзи устига чодра ёпиниб олиб, яна бош рол-

¹ Ушбу даволаш усули ҳанузгача Африкада, хусусан Триполи маврлари орасида кенг тарқалган; улар кўпинча ўзлари ичадиган дорига Қуръондан бир парча қоғозга кўчирилган бирор оят-дуони солиб ивитадилар. Бундан дорининг мўъжизакор кучи бор деб эътироф этадилар.

Инглиз сайёҳларидан бири, кимлиги ҳозир аниқ эсимда йўқ, бу дорини «Ал Қуръондан эзиб ички» деб атаган эди. [Автор изоҳи.]

ни ижро эта бошлади: руҳоний табибга айланган эди, энди табиб фолбинга айланди.

— *Hombrs ercuchatel!*¹ — деб чинқирди оби ва ғайриоддий чаққонлик билан дабдурустан тикланган меҳробга чиқди-да, калтабақай оёқларини олачипор юбкаси остига яшириб чордана қуриб ўтиради. *Escuch hombrs!* Қимда-ким тақдир китобини мутолаа қилиб ўз келажагини билишни истаса, менга яқин келсин, мен унга ҳаммасини айтиб бераман. Зеро мен лўлилар илмини ўрганганман.

Негрлар ва мулатлар бу гапни эшитиб, унинг қошига ёпирилиб боришди.

— Битта-биттадан келинглар!— деди оби, унинг хира ва бўғиқ овози баъзи-баъзйда чийиллаб чиқаркан, кўнглимда аллақандай дудмол хотираларни уйғотарди.— Агар ҳаммаларинг баравар келсаларинг, баравар гўрга кирасанлар.

Одамлар таққа тўхтаб қолишди. Бу пайт Биасунинг олдига оқ камзул ва шим кийган бир мулат яқинлашди; у бошини бадавлат плантаторларга ўхшаб шоҳи рўмол билан боғлаб олган эди. Унинг чеҳрасида даҳшат ифодаси акс этар эди.

— Нима гап?— деб паст овоз билан сўради ундан бош кўмондон.— Сизга нима бўлди, Риго?

Бу Кэйдаги мулатлар отрядининг бошлиғи, кейинчалик «генерал Риго» номи билан машҳур бўлган, ўзини гўл қилиб кўрсатувчи муғамбир, сохта беозорлик ниқобини кийган тошбағир одам эди. Мен уни диққат билан кузата бошладим.

— Генерал,— деб жавоб қилди Риго (у жуда секин гапирарди, лекин мен Биасунинг ёнгинасида ўтирганим учун гапларини эшитолдим),— манзилгоҳга кираверишда Жан-Франсуанинг чопари кутиб турибди. Ҳозиргина Букман Тузар билан бўлган олишувда ўлдирилибди; миш-мишларга қараганда, оқ танлилар унинг бошини қоziққа кўндириб, ўлжа сифатида шаҳар майдонига қўярмишлар.

— Бор гап шуми?— деб сўради Биасу; унинг кўзларида яширинча қувонч ўти чақнаб кетди, чунки сардорлар сони камаяётган эди, бинобарин, унинг қадри ошиши мўмкин эди.

¹ Одамлар, кулоқ солинг!— Испанлар бу ўринда ишлатган *hombrs* сўзининг маъноси таржимага тушмайди. Бу «одамлар»дан чуқурроқ, аммо «дўстлар»дан саёзроқ маънода. [Автор изоҳи.]

— Жан-Франсуанинг чопари сизга яна мактуб ҳам топширмоқчи.

— Яхши,— деб жавоб қилди Биасу.— Лекин сиз менга худди гўрдан чиққан мурдадек бунақа тикилманг, ази-зим Риго!

— Букманнинг ўлими қўшинингизга салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигидан қўрқмайсизми, генерал?— деб эътироз билдирди Риго.

— Сиз ўзингизни бунчалик гўл қилиб кўрсатмай қўя қолинг, Риго,— деб жавоб қилди сардор.— Биасунинг қанақа одамлигига ҳозир ўзингиз шоҳид бўласиз. Фақат сиз чопарни яна чорак соат ушлаб туринг.

Шундай деб у обиға яқинлашди; оби мен эшитган суҳбат давомида каромат кўрсатишни бошлаб юборган эди; у маҳлиё бўлиб бақрайиб қолган негрларга саволлар берар, уларнинг пешоналари ва кафтларидаги чизиқларни кўздан кечирар ва оёғи олдида турган олтин сув юритилган қумуш жомга ташланаётган тангаларнинг жаранглаши, ранги ва катталигига қараб, уларнинг ҳар бирига келажакда, бирига каттароқ, бирига кичикроқ бахт улашарди. Биасу унинг қулоғига бир нималарни пичирлаб гапирди. Фолбин ўз ишидан алаҳсимамай, одамларнинг афтига қараб фол очишда давом этди.

— Кимнингки пешонасининг қоқ ўртасида офтоб чизигини кичкинагина тўрт бурчак ёки уч бурчак белги кесиб ўтган бўлса,— у одам ҳеч қандай меҳнат қилмай, ташвиш тортмай каттакон бойликка эга бўлади. Кимнингки пешонасида,— ҳо ўртасида бўлсин, ҳо бир чеккасида қатор турган учта «S» ҳарфига ўхшаган белги бўлса,— бунинг хосияти ёмон: агар астойдил ҳаракат қилиб ўзини сувдан олиб қочиб юрмаса, ундай одам албатта сувга чўкиб ўлади. Бурун ёнидан пешонага қараб кетган ва жуфт-жуфт бўлиб кўз устига эгилган тўртта чизиқ — бундай одамнинг урушда асирга тушишидан ва душман қўлида қаттиқ изтироб чекишидан далолат беради...— Шу ерга келганда оби бир оз сукутга толди.— Биродарлар,— деди у тантанали оҳангда,— бундай белгини мен Қизил тоғлик довьюрак жангчиларининг сардори Бюг-Жаргалнинг пешонасида кўрган эдим!

Бу сўзлар Бюг-Жаргалнинг асирга олинганлигини менга яна бир марта тасдиқлади ва сардорлари қизил иштон кийган бир тўда негрлар орасида аламли фарёд кўтарди; булар Қизил тоғлик исёнчилар эди.

Бу орада оби яна гапида давом этди.

— Агар пешонангизнинг ўнг томонида, ой чизиги ус-

тида паншахага ўхшаган белги бўлса,— бекорчиликдан қўрқинг, маишатдан ўзингизни олиб қочинг. Қуёш чизиги устида арабча 3 рақамига ўхшаб кетувчи кичкинагина, лекин жуда муҳим белги бўлса, бу белги у одамнинг калтак билан саваланишидан дарак беради...

Шу маҳал испанлар Домингосидан бўлган кекса бир негр фолбиннинг сўзини бўлди. У, ярасини боғлаб қўйишни илтижо қилиб, обининг олдига эмаклаб келган эди. У пешонасидан яраланган бўлиб, бир кўзи оқиб тушган ва кўз ғўлаги қоп-қора қонга бўялиб осилиб турарди. Оби боя ярадорларни айланиб чиққанида бу негрни унутиб қолдирган эди. Энди уни кўрди-ю шундай деди:

— Пешонанинг ўнг томонида, ой чизигида жойлашган ингичка доирачалар кўз оғриғини билдиради! Номбре,— дея юзланди у бахти қаро ярадорга,— бундай белгини мен сенинг пешонангда аниқ кўриб турибман. Кафтингни кўрсат менга.

— О, саховатли сеньор, сиз менинг кўзимга қаранг!— деди қари негр.

— *Fatras!*— деди оби унга жаҳл билан,— кўзингни бошимга ураманми! Қўлингни узат деялман сенга!

Шўрлик негр «вой кўзим!» деб инграганча обига қўлини узатди.

— Жуда сози— деди фолбин.— Кимники кафтидаги умр-чизиги устида ўртасига нуқта қўйилган кичкинагина доирача бўлса, ундай одамнинг бир кўзи кўр бўлиб қолади, негаки бу белги кўзни йўқотишдан дарак беради. Ма-на, кафтингда ўшанақа нуқтали доирача кўриниб турибди... сен кўр бўлиб қоласан.

— Мен кўр бўлиб бўлдим!— деб ингради кекса негр аянчли овоз билан.

Лекин ҳозир табиблик эмас, фолбинлик қилаётган оби уни қўполлик билан итариб юборди ва кўзидан айрилган шўрлик негрнинг носасига парво ҳам қилмай, фолбинлигини давом эттирди:

— *Escuchate, hombres!* Агар пешонадаги етти қават чизиқ ингичка, илон изи ва сезилар-сезилмас бўлса, ундай одамнинг умри қисқадир. Қаншарида, бир-бири билан кесишган икки камон ўқиға ўхшаб кетувчи белги ой чизиги устига тушган бўлса, у одам жангда ҳалок бўлади. Кафтингизни кесиб ўтган умр чизиги панжа орасига бориб хоч шаклида тугаса, бундай аломат— одамнинг боши жал...

¹ Ишга лаёқатсиз кекса негрларни шундай деб юритардилар. (Автор изох.)

лод кундасида узилишини билдиради. Мен сизларга шуни айтмоқчиманки, биродарлар, мана шу учала машъум белги энг довурак эркпарвар саркардаларимиздан бири бўлмиш Букманда мавжуддир!

Негрлар шу сўзларни эшитиши билан нафас олишга ҳам журъат этолмай донг қотиб қолишди; уларнинг бу лўттибозга тиккан кўзлари худди қоқшол бўлиб қолган одамниқига ўхшарди.

— Бир вақтда ҳам жангда ҳалок бўлиш, ҳам жаллод кундасида боши чопилиш хавфини туғдираётган бу икки аломатнинг битта Букманда мужжасам бўлиши мени ҳайрон қолдирапти,— деб илова қилди оби.— Ҳолбуки менинг фолимда ҳеч қандай хато бўлиши мумкин эмас...

У гапдан тўхтаб, Биасу билан кўз уриштириб олди. Биасу ўз адъютантларидан бирининг қулоғига бир нималарни пичирлаб, уни ғордан чиқариб юборди.

— Иродасиз, очиқ огиз,— дея яна фолини давом эттирди оби ўз тингловчиларига мурожаат қилиб, унинг овозида истеҳзо оҳанги сезилиб турарди,— гавдасини бесўнақай тутиш, қўлларини шалвиратиб юриш, бунинг устига, чап қўлини кафтининг ташқари томонига буриш — бу аломатларнинг ҳаммаси туғма овсарлик, заифлик, ночорлик ва аҳмоқона синчковликдан далолат беради.

Биасу мийиғида кулиб ўтирарди. Шу маҳал унинг адъютанти қайтиб келди; у ҳаммаёғини чанг босган, лой сачраган бир негрни ўзи билан бошлаб келди; унинг чаңгалзорлар тилиб юборган юзидан, тошларга қоқилиб ярачақа бўлиб кетган оёқларидан жуда узоқ йўл босиб келганлиги кўриниб турарди. Боя Риго айтган чопар шу эди. У бир қўлида муҳрланган пакет, иккинчи қўлида — аланга олаётган юрак шаклидаги каттакон муҳр босилган бир варақ пергамент кўтариб турарди. Муҳрнинг ўртасида аломат тарзда бир-бирига чалишиб кетган «М» ва «Н» ҳарфларининг тасвири солинган эди, ҳаммаси, бу ҳарфлар овоз мулатлар билан банди негрлар иттифоқини ифодаласа керак. Мен бу тасвир ёнига ёзилган: «Бидъат мағлуб этилди, кишанлар парчаланди! Яшасин қирол!»— деган сўзларни ўқидим. Бу пергамент Жан-Франсуа томонидан берилган рухсатнома эди.

Чопар уни Биасуга берди, сўнг ер ўпиб таъзим қилганча унга муҳрланган пакетни тутқазди. Бош қўмондон уни шу заҳоти очди, ундан чиққан мактубларга кўз югуртириб чиқди, биттасини камзулининг чўнтағига солиб қўйди; иккинчисини гижимлаб, ташвишли қиёфада деди:

— Қирол фуқаролари!..

Жамики негрлар унинг қаршисида икки букилиб қулоқ сола бошладилар.

— Қирол фуқаролари! Юқорида зикр этилган Испания ва Ҳиндистон қироли аъло ҳазратлари қўшинининг фельд-маршали, Франциянинг генерал-адмирали Жан-Франсуа бизга, яъни мағлуб мамлакатлар бош қўмондони, католик он ҳазратлари қўшинининг генерал-майори Жан Биасуга қуйидагиларни хабар қилади: «Букман, генерал-губернатор Белькомб томонидан мустақил деб эътироф этилган, Ямайкадаги Кўк Тоғнинг юз йигирма нафар негри сардори, бугун эрк ва инсоният учун, истибод ва ваҳшийликка қарши шавқатли жангда ҳалок бўлди. Бизнинг диловор сардоримиз разил Тузарнинг оқ танли босқинчилари билан бўлган жангда ўлдирилди. Бу золимлар унинг бошини кесдилар ва Кап шаҳридаги ҳарбий майдонга ўрнатилган тахтапулга қозиқ ўрнатиб, бошни ана шу қозиққа шармандаларча қадаб қўймоқчи бўлганларини овоза қилдилар. Интиқом!»

Бу хабарни эшитган оломоннинг руҳи тушиб, ташвишли сукутга толди. Лекин меҳробда ўтирган оби дик этиб ўрнидан туриб кетди ва қўлидаги оқ таёқни силкитганча тантанали оҳангда чинқира бошлади:

— О, Сулаймон, Зоробабель, Элиозор Толиб, Кардано, Яҳуд Бовтарихт, Аверроэс, Буюк Альбер, Боабдул, Жан де Хаген, Анна Баратро, Даниэль Огрумов, Рашель Флинц, Альторнино! Миннатдорман сизлардан! Башорат илми менга панд бермади! Бўталарим, дўстларим, оғаларим, ўспиринлар, гўдаклар, оналар ва гапимга қулоқ осяётган жамики эл! Мен нима деб башорат қилган эдим? Нима деган эдим сизларга? Букманнинг пешонасидаги аломатлар унинг узоқ яшамаслиги ва жангда ҳалок бўлиши ҳақида башорат қилган эдилар менга; кафтидаги чизиклар эса — жаллод кундасида боши чопилишидан далолат берган эди. Менинг башоратим ҳеч қачон ёлғон чиқмайди, демакки, воқеалар оқимининг ўзи, ҳамма қилинган башоратлар амалга ошадиган бўлиб юз беради, ҳаттоки биз учун зид бўлиб туюлган ҳодисалар ҳам. Чунончи, жанг майдонида ҳалок бўлиш билан жаллод кундасида боши чопилишдек ҳол. Биродарлар, таажжуб қилинг!

Бу нутқ давомида негрларнинг руҳий тушкунлик ҳолати қандайдир хурофий даҳшат билан алмашди. Улар обининг нутқини ихлос билан ва айни пайтда, даҳшатга тушиб тинглардилар; у эса, ўзининг тумтароқ нутқидан маст бўлиб, қанд яшиги устида майда қадам ташлаб уёқдан-буёққа юриб турарди. Биасу мийигида кулиб ўтирарди.

Сўнг у обига мурожаат қилди:

— Жаноб капеллан, баски сиз келажакни башорат қилар экансиз, агар бизнинг — яъни *mariscal de campo*¹ Жан Биасунинг келажакдаги қисмати қандай бўлишини башорат қилишга ризолик берсангиз, бизни ғоятда хушнуд этган бўлардингиз.

Оби ўйинчоқ меҳроб устида юришдан тўхтаб, мағрур керилиб турди (негрлар содда ва лақма бўлганликларидан бу меҳроб устида обини илоҳий хилқат сифатида эътироф этардилар) ва Биасуга деди:

— Яқинроқ келинг, афандим!

Шу дақиқада оби бутун қўшин ичида энг обрў-этиборли одам эди. Ҳарбий ҳокимият коҳин ҳукмига бош эгди. Биасу яқин борди. Унинг ўз таклифидан пушаймон бўлгани кўзларидан кўриниб турарди.

— Қўлингизни беринг, генерал,— деди оби, унинг кафтига энгашаркан.— Бошлайман. Бўгин чизиги бошидан то охиригача аниқ ва текис — бу белги сизга бойлик ва бахт ваъда қилади. Умр чизиги узун ва аниқ, бу сизнинг дард кўрмай яшашингизни ва тетик қариликни башорат қилади; бу чизиқ ингичка, демак, сиз донишманд, ақли расо ва мурувватли зотсиз; ва ниҳоят, бу чизиқда мен, фолбинлар таъбири билан айтганда, энг бахтиёр белгини кўряпман: бу белгини майда-майда ажинлар худди дарахтнинг қуюқ шохлари сингари қуршаб олган, шохлар кафт бўйлаб юқорига чўзилишган — бу фаровон ҳаёт ва улугворлик нишонаси. Саломатлик чизиги жуда узун, демак, бу умрингизнинг узун бўлишини тасдиқлайди; шу чизиқнинг ўзи айни пайтда сизнинг довиорақлигингизга шаҳодат билдиради: бу чизиқ жимжилорингиз томон бурилиб илмоқчага ўхшаган белги ҳосил қилган. Генерал, бу одилона қаттиққўллик аломати!

Кичкина фолбин шу сўзларни айтаётганида ўт чақнаб турган кўзлари бошидаги чодра тешикларидан менга тикилди, шунда мен унинг одатдаги тантанавор овозида ўзимга таниш бўлган оҳангни эшитдим. У фол очишни давом эттирди, унинг гапириш оҳангида ва хатти-ҳаракатида қандайдир сирли бир мақсадни кўзлаётгани сезиларди.

— Саломатлик чизигига жойлашган кичкина доирачалар сизнинг фармонингизга биноан кўп зарурий қатллар содир бўлишини билдиради. Бу чизиқ ярим йўлда узилиб, кичкинагина ярим доира ҳосил қилган — бу аломат ваҳ-

¹ Генерал-майор (исп.).

ший ҳайвонларнинг, яъни оқ танлиларнинг ҳужуми пайтида, агар уларни қириб ташламасангиз катта хатарга дуч келишингизни билдиради. Умр чизиги сингари кафт бўйлаб юқорига кўтарилган майда шохчалар билан қуршалган қисмат чизиги келгусида энг қудратли, олий ҳукмдор бўлишингиздан далолат берадики, сиз бунга азалдан муносибсиз; юқори қисми тўғри ва ингичка бўлган манави чизиқ одамларни бошқариш қобилиятига эга эканлигингизни билдиради. Ўрта бармоққача чўзилиб борган бешинчи чизиқ — уч бурчак чизиги эса — ҳар бир ишда ажойиб зафарлар қозонишингизга шохидлик билдиради... Энди бармоқларингизни кўриб чиқамиз. Бошмалдоғингиз бўйлаб тирноғингиздан то бўғинингизгача жуда кўп майда чизиқлар ўтган, булар сизга улкан мерос ваъда қилади... Ҳада, Букманнинг шон-шавкати сизга мерос бўлиб ўтади, албатта!— деб илова қилди оби овозини баландроқ кўтариб.— Кўрсаткич бармоғингизнинг негизи олдидаги кичкинагина шиш сезилар-сезилмас ажинлар билан қопланган — бу иззат-икром ва шон-шуҳрат! Ўрта бармоғингиз ҳеч нимани ифодаламайди. Ундан кейинги бармоғингизнинг ҳамма ерида чизиқлар бир-бирини кесиб ўтган — сиз жамики душманларингизни енгасиз ва ҳамма рақибларингиздан юқорига кўтариласиз. Мана бу чизиқлардан бир нечта салбчалар ҳосил бўлган — бу доҳийлик ва серфаросатлик аломати. Жимжидоғингизни кафтингизга улаб турган бўғин илон изи ажинлар билан қопланган — тақдир сизни ўз неъматлари билан баҳраманд қилади. Тағин мен бу бўғинда доирача шаклини кўриб турибман — бу сизнинг келажакда қудратли ва обрў-эътиборли бўлишингиз ҳақида яна бир башорат. «Қимдаки,— деган эди Элиозор Толиб,— шул белгиларнинг ҳаммаси мавжуд бўлса, у бахтиёрдир! Тақдирнинг ўзи унинг равнақ топишига ғамхўрлик қилади ва унинг бахтли юлдузи унга шон-шавкатга элтувчи истеъдод бахш этади». Энди, генерал, ижозатингиз билан пешонаингизни кўрсам. «Пешонасининг ўртасида қуёш чизигини кичкинагина чорбурчак ё учбурчак белги кесиб ўтган одам беҳад даражада бадавлат бўлади...»— деб айтган эди лўли хотин Рашель Флинц. Сизда шу белги яққол кўриниб турибди. «Агар бу белги ўнг томонда бўлса, у ғоятда улкан мерос ваъда қилади...» Бу — яна Букманнинг мероси! «Агар ой чизиги остида, қаншарда тақча белгиси бўлса, бундай белги одамнинг таққир ва зулм учун қасос олишга қодирлигини кўрсатади». Бундай белги менда бор; сизда ҳам бор.

Оби: «Бундай белги менда бор» жумласини шундай

оҳангда ифода қилдики, бу оҳанг мени яна ҳайратга солди.

— Бундай белги,— деб оби бояғи оҳангда гапини давом эттирди,— дадиллик билан исён тайёрлай оладиган ва жангда қуллик занжирини парчалаб ташлашга қодир бўлган довуракларда бўлади. Чап қошингиз устидаги шер панжасининг изи ғайриоддий жасоратдан дарак беради. Ниҳоят, генерал Биасу, сизнинг пешонангизда бахтни башорат этувчи аломатлардан энг ишончлисини: «М» ҳарфини — биби Марьям исмининг биринчи ҳарфини ҳосил қилувчи чизиқлар бирикмасини кўриб турибман. Бу белги пешонанинг қай томонида, қайси бир чизиқ устида бўлмасин, у ҳамisha заковат, шон-шавкат ва қудрат маъносини билдиради. Пешонасида шундай аломат бўлган одам ўзи хизмат қилаётган ишни зафарга олиб боради; унинг раҳнамолигидаги одамлар ҳеч қачон ҳеч қандай талофат кўрмайдилар; у ёлғиз ўзи ўз гуруҳидаги барча ҳимоячиларнинг ўрнини боса олади. Уша тақдир ардоқлаган зот — сиз бўласиз!

— Миннатдорман, жаноб капеллан,— деди Биасу қизил ёғочдан қилинган ўз тахтига қайтишга отланаркан.

— Сабр қилинг, генерал,— оби уни тўхтатди,— мен яна бир аломатни унутиб қолдирибман. Пешонангиздаги қуёш чизиги ғоятда аниқ ифодаланган ва бу яшашни билишингиздан, одамларни бахтиёр қилишга интилишингиздан, ҳиммат ва саховатингизнинг беқиёслигидан далолат беради.

Биасу, обидан кўра ўзининг хотираси панд бериб қўйганини пайқади шекилли, қуёш йўлининг сохталиги фош бўлмасин учун чўнтагидан хийла оғир ҳамён чиқариб, кумуш баркашга ташлади.

Сардорнинг ғоятда ажиб тақдир жадвали аскарларга жуда кучли таъсир қилган эди. Букманнинг ўлими ҳақидаги хабардан кейин улар обининг ҳар бир сўзини беҳад зўр эътибор билан тинглай бошладилар, улардаги руҳий тушқунлик ўрнини энди ғайрат-шижоат эгаллаган эди; исёнчилар ўзларининг бениқсон фолбинларига ва тақдир туҳфа этган саркардаларига кўр-кўрона ишонган ҳолда бутун дарани бошларига кўтариб: «Яшасин оби! Яшасин Биасу!»— деб бақира бошладилар. Оби билан Биасу бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди, шунда, қулоғимга бош қўмондоннинг ҳиринглашига жавобан обининг диққатлаб кулиб қўйгани эшитилди.

Сабабини билмайман, лекин бу фолбин мени ҳаяжонга сола бошлаган эди; назаримда, бу антиқа махлуқни эс-

латувчи бирон одамни олдин ҳам кўргандай ё овозини эшитгандай эдим; шунинг учун унинг мен билан гаплашишини хоҳладим.

— Жаноб оби, сеньор ҳазрат, шифокор доктор, жаноб капеллан, bon per! — дея мурожаат қилдим унга.

У мен томонга кескин бурилди.

— Бу ерда сиз қисматини башорат қилмаган яна бир одам қолди: бу менман.

У ёлдор кўкрагини ёпиб турган кумуш қуёш тасвири устида қўлларини чалиштирди-ю, ҳеч нима деб жавоб қилмади.

Мен гапимда давом этдим:

— Менинг келажагим ҳақида фикрингизни билишни истардим: лекин сизнинг диёнатли дўстларингиз соатим ва ҳамёнимни олиб қўйишди, сиз бўлсангиз бепул башорат қилувчи сеҳргарлардан эмассиз.

У пилдираб тепамга келди ва бўғиқ овоз билан қулогимга тўнғиллади:

— Сен янглишасан! Кўрсат қўлингни.

Мен унинг кўзларига тик қараганча қўлимни узатдим. Унинг кўзлари ўт бўлиб чақнарди; у кафтимни кўраётгандай қилиб кўрсатди ўзини.

— Агар умр чизигининг ўртасидан иккита чуқур ажин кўндаланг кесиб ўтса,— деди у,— бу белги ажалнинг яқинлигидан дарак беради... Сенинг ажалинг яқин! Агар саломатлик чизиғи кафтнинг ўртасидан ўтмай, бир чеккасидан ўтган бўлса-ю, умр чизиғи билан қисмат чизиғи кафтнинг пастида тутшиб, бурчак ҳосил қилса,— унда киши ўз ажали билан ўлмайди... Сен, ўз ажалим билан ўламан, деб ўйлама! Агар кўрсаткич бармоқнинг пастидан то учи-гача узун чизиқ ўтган бўлса — бу қийноқ билан ўлишдан дарак беради. Эшитяпсанми? Қийноқда ўлишга тайёрланавер!

Менинг ўлимим ҳақида жар солаётган обининг мудҳиш бўғиқ овозида сирли қувонч оҳанги сезилиб турарди; мен унинг гапларини бепарволик ва нафрат билан тингладим.

— Фолбин,— дедим мен истехзо билан,— сен жуда маккорсан, бехато фол очяпсан!

У мен томонга яна яқинроқ силжиди:

— Менинг фолбинлигимга гумонинг борми ҳали? Ҳай, майли! Буёғини эшит. Пешонангдаги қуёш чизигининг узилиб қолганлиги шуни билдирадики, сен душманингни дўст, дўстингни душман деб ўйлаяпсан.

Бу сўзлари билан у гўё мен яхши кўрган, аммо менга

хоинлик қилган сотқин Пьерога ва мен ҳамиша нафрат-ланиб юрган, аммо қонга бўялган кийими содиқлигидан ва фидойилик билан ўлганлигидан дарак берган вафодор Ҳабибрага шама қилаётгандай эди.

— Нималар деясан ўзинг?— дедим мен.

— Гапимни охиригача эшит,— деб давом этди оби.— Мен сенинг келажакингни айтиб бердим, энди ўтмишингни сўзлаб бераман. Пешонангдаги ой чизиғи хийёл эгилган; демак, сенинг хотинингни ўғирлаб кетишибди.

Мен сесканиб кетдим ва сапчиб ўрнимдан турмоқчи бўлган эдим, соқчилар қўйишмади.

— Сен бетоқат одамсан,— деди фолбин.— Фолни охиригача эшит, ахир. Шу эгилган чизиқнинг охиридаги кичкинагина хоч аломати изоҳимни тўлдиради. Хотининг биринчи никоҳ кечаси ўғирланган.

— Аблаҳ!— деб бақирдим мен.— Сен унинг қаердалигини биласанми? Қимсан ўзинг?

Мен яна унга ташланмоқчи ва бошидан чодрасини юлиб олмоқчи бўлдим, лекин душманларимнинг кўплиги бу ниятимни бажаришимга йўл қўймади; мен ёнимдан узоқлашаётган обига ғазаб билан тикилардим; кетиши олдидан унинг менга айтган охирги сўзи шу бўлди:

— Энди гапимнинг ҳақлигига ишонгандирсан? Ажалинг яқин — шай бўлиб тур!

XXXII

Гўё бу ғалати воқеа пайтида бутун вужудимни қамраб олган ҳаяжондан эътиборимни вақтинча бошқа нарсага жалб этмоқчи бўлгандай,— энди кўз олдимда янги томоша — ҳозиргина оби билан Биасу томонидан ҳайратга келган оломон олдида намойиш қилинган аломат комедия ўрнида драма содир бўла бошлади.

Биасу яна бориб қизил дарахт ғўласига ўтирди; оби унинг ўнг ёнидан, Риго — чап ёнидан жой олиб, иккови духоба ёстиққа ўтирдиларки, бу билан улар ҳукмдор тахтини такомиллаштиргандай бўлдилар. Оби қўлларини кўксига чалиштирди ва гўё чуқур ўйга толгандай қимир этмай ўтирди. Биасу билан Риго тамаки чайнашарди. Генерал-майор қошига унинг адъютанти келиб, қўшинлар кўригини бошласак бўладими, деб сўради, лекин худди шу пайт ғор оғзига негрлар уч тўда бўлиб яқинлашишди, улар ҳаммаёқни бошларига кўтариб уввос солишарди. Ҳар бир тўда биттадан асирни судраб келган ва уларни Биасу ихтиёрига топширмоқчи эди, аммо улар асирларни бу ерга,

Биасу гуноҳларидан кечсин деб эмас, балки ундан бу бахти қароларни қай йўсинда ўлдириш лозимлигини билиш учун олиб келган эдилар. Уларнинг «Улим! Улим! Muertel Muerte!» деб даҳшатли қичқиришлари ҳам бу фикрни тасдиқларди. Негрларнинг баъзилари: «Death! Death!»— деб бақаришарди — чамаси, булар Букман тўдасидаги инглиз негрлари бўлса кераг-у, энди Биасу қўл остидаги испан ва француз негрларига қўшилиб олишган бўлса керак. Mariscal de campo қўл силтаб, уларга жим бўлишни буюрди ва учала асирни гор оғзига олиб келишни амр этди. Мен асирлардан иккитасини таниб ҳайрон қолдим; биттаси дунёдаги барча негрофиллар билан хат ёзишиб турувчи, губернаторникида бўлган кенгашда негрлар исёнини бостириш учун энг бешафқат режани таклиф қилган филантроп — «гражданин генерал» С*** эди.

Иккинчи асир шубҳали плантатор эди — эсингизда бўлса, у мулатлардан жуда жирканарди, ваҳоланки оқлар унинг ўзини мулат деб ҳисоблашарди.

Учинчи асир, афтидан «жайдари оқлар» тоифасидан кўринади: у олдига кўн фартук тутган, енглари тирсагидан юқоригача шимарилган. Учовлари ҳам тоғ оралиғига яширинишга уринишганда якка-якка қўлга тушишган эди.

«Жайдари оқ»ни биринчи бўлиб сўроқ қилишди.

— Сен кимсан?— деб сўради ундан Биасу.

— Мен Жак Беленман, Кап шаҳридаги Авлиё оталар госпиталида дурадгор бўлиб ишлайман.

«Мағлуб мамлакатлар бош қўмондонининг чеҳрасида таажужуб ва хижолат аломатлари акс этди.

— Жак Белен!— деди-ю лабини тишлаб қолди у.

— Ҳа-да,— дея жавоб қилди дурадгор.— Нима, мени танимаяпсанми?

— Аввал сен мени тан олиб, менга таъзим қил, — деб жавоб қилди mariscal de campo.

— Мен ўз қулимга таъзим қилмайман,— деди дурадгор.

— Ўз қулимга дейсанми, аблаҳ?— деди бош қўмондон.

— Бўлмасамчи!— жавоб қилди дурадгор.— Албатта! Мен сенинг биринчи хўжайининг бўламан. Сен мени танимаганга солиб кўрсатяпсан ўзингни. Қани, бир эслаб кўрчи, Жан Биасу! Мен сени Сан-доминголик савдогарга ўн уч пиастрга сотган эдим.

Биасунинг афти бадқаҳр адоватдан буришиб кетди.

— Ё тавба!— деб давом этди дурадгор.— Менинг қудим бўлганингдан уяляпсан шекилли? Кимсан Жак Беленнинг қули бўлиш Жан Биасу учун улкан шараф эмас-

ми? Сенинг онанг, ўша қари жодугар менинг устахонамни сўпуриб-сидирарди; энди мен у кампирни Авлиё оталар госпиталининг мажордом ҳазратларига сотиб юбордим; онангнинг шарти кетиб парти қолган эди, шунинг учун атиги ўттиз икки ливру олти су беришди унинг учун. Онанг билан сенинг бутун таржимаи ҳолларинг мана шу, лекин назаримда, сенлар ҳам, негр ва мулат биродарларинг ҳам жуда кеккайиб кетибсанлар чоғимда; сен энди бир вақтлар каплик дурадгор — уста Жак Беленга эмак-лаб юриб хизмат қилганингни унутиб юборган кўринасан.

Биасу унинг гапларини жаҳолат билан тиржайиб тинглаб ўтирарди — ҳозир у ириллаб тишларини кўрсатган йўлбарсга ўхшаб кетди.

— Ҳа! — деб қўйди у.

Сўнг уста Беленни тутиб келган негрлар томонга ўгирилиб деди:

— Сизлар чорпоя, иккита тахта ва арра олинглар-да, манави одамни олиб кетинглар... Каплик дурадгор Жак Белен, раҳмат айт менга: дурадгорлик касбингга монанд ўлим тўхфа қиялпман сенга.

У шунақаям хунук кулдики, собиқ хўжайинининг бу такабурлиги учун қандай мудҳиш қийноқ ўйлаб толгани шу кулгидан аён бўлди. Менинг аъзои баданим дағ-дағ қалтираб кетди: лекин Жак Белен Биасунинг гапига парво ҳам қилмади; у томонга жирканиб қаради.

— Ҳа, — деди у, — раҳмат айтишим керак сенга; мен сени ўн уч пиастрга сотган эдим — демак, баҳонингни анча ошириб сотган эканман.

Уни судраб кетишди.

XXXIII

Қолган икки асир ўз фожиаларининг мудҳиш муқаддимасида иштирок этишаркан, ҳалитдан чала ўлик бўлиб қолишган эди. Уларнинг ювош ва чўчиган қиёфалари бояги дурадгорнинг ғижинтирувчи мардлигидан кескин фарқ қилар эди; уларнинг бутун вужуди дағ-дағ титрарди.

Биасу маккор кўзлари билан уларни бир-бир кузатиб чиқди; сўнг қийноқ фурсатини чўзишдан ҳузур қилиб, тамакиннинг ҳар хил навлари ҳақида Риго билан суҳбат бошлаб юборди; у, Гавана тамакиси фақат сигара учун яхши, ҳидлаш учун эса энг яхши тамаки — испан тамакиси; деб ишонтира бошлади ва раҳматли Букманнинг яқинда айнан шунақа тамакидан икки бочкасини юборганини айтди (бу тамакини Букман Тошбақа оролининг соҳиби жа-

ноб Лебатюдан тортиб олган экан). Кейин у бирдан гражданин генерал С***га ўгирилиб, кескин оҳангда сўради:

— Сен қандай фикрдасан?

Гражданин С*** бу кутилмаган саволдан қалтираб кетди. У дудуқланиб шундай жавоб қилди:

— Мен, генерал, сиз жаноб олиларининг фикрига қўшиламан.

— Хўшомадгўйининг гапи! — деб эътироз билдирди Биасу. — Мен, сенинг фикрингни сўраяпман, меникинмас? Лебату тамакисидан зўрроқ бурнаки тамакини биласанми?

— Йўқ, тўғриси, билмайман, монсеньор, — деб жавоб қилди С***, Биасу унинг доддирашини кўриб завқланарди.

— Генерал! Жаноб олийлари! Монсеньор! — деб такорроради Биасу бетоқат бўлиб. — Сен аслзода кўринасан!

— Оҳ, ундаймас! Гапимга ишонинг! — деди гражданин генерал. — Мен тўқсон биринчи йилнинг чинакам фидойисиман, айни пайтда ашаддий негрофилман...

— Негрофил? — деб сўзини бўлди Биасу. — У нима дегани?

— Негрофил — бу қора танлиларнинг дўсти, — дея ғўлдиради гражданин С***.

— Қора танлиларнинг дўсти бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, — жиддий эътироз билдирди Биасу, — барча тусдаги одамларнинг дўсти бўлиш керак!

Мен сизларга Биасунинг сакатра эканлигини айтган эдим шекилли.

— Ҳа, ҳамма тусдаги одамларнинг дўстиман, ўзим ҳам шундай демоқчи эдим, — мутеълик билан жавоб қилди негрофил. — Мен негрлар ва мулатларнинг энг машҳур тарафдорлари билан ёзишиб тураман...

Бу оқ танлини камсита олишидан мамнун бўлган Биасу яна унинг сўзини бўлди:

— «Негрлар, мулатлар»!.. Бу қанақаси? Нима, сен бу ерга бизни оқлар ҳазар қилганларидан ўйлаб чиқаришган шу жирканч лақаблар билан ҳақорат қилгани келганмисан? Бу ерда фақат қоралар ва ўзга тусли одамлар бёр, тушунапсизми, жаноб колонист?

— Бу бемаъни одат болаликдан сингиб кетган, — деди С***. — Мени афв этинг, сизни асло ҳақорат қилмоқчи эмас эдим, монсеньор.

— «Мени «монсеньор» деб атама, сенга бояям айтдим, мен аслзодалар қилиғини ёқтирмайман!

С*** яна бир марта ўз сўрамоқчи бўлди ва дудуқланиб, янги изоҳини ғўлдирай бошлади:

— Агарда сиз мени билганингизда эди, гражданин...

— «Гражданин!» Сен мени ким деб ўйлаяпсан ўзи?— жаҳл билан бақирди Биасу.— Мен бу яacobинчилар лаҳжасини ёмон кўраман! Тагин сен яacobинчи бўлиб чиқмагин! Билиб қўй, сен қирол фуқароларининг бош кўмондонни билан гаплашяпсан! «Гражданин»миш! Қандай беҳаёлик!

« Бечора негрофил, монсеньор унвонини ҳам, гражданин деган номни ҳам, аслзодалар тилини ҳам, ватанпарварлар тилини ҳам бир хилда рад этаётган бу одам билан қандай гаплашишни била олмай ҳайрон эди; унинг жудаям руҳи тушиб кетди. Ўзини дарғазаб қилиб кўрсатаётган Биасу, аслида унинг эсанкирашидан шафқатсизларча ҳузурланаётган эди.

— Шўрим қурсин,— деди ниҳоят гражданин генерал,— о ярим башариятнинг муқаддас ҳуқуқларини муҳофаза қилувчи саховатли зот, мен тўғримда жуда ёмон фикрда экансиз-ху!

С*** ҳар қандай унвонларни ҳам рад қилаётган бу сардорни энди нима деб аташни билолмай шундай тумтароқ иборани ишлата бошладики, одатда революционерлар ўз нутқларида мурожаат этган шахсларнинг номини кўпинча шундай иборалар билан таъбирлар эдилар.

Биасу унга тикилиб туриб сўради:

— Демак, сен қора ва ўзга тусли одамларни яхши кўрар экансан-да.

— Яхши кўрар экансан-да, дейсизми?— деди гражданин С*** — Ахир мен ҳатто хат ёзишиб тураман... Бриссо ва...

Биасу кулиб туриб унинг сўзини бўлди:

— Ха-ха! Биз бошлаган ишнинг садоқатли тарафдори эканлигиндан бахтиёрман. Бас шундай экан, бизнинг адолатли кўзғолонимизга энг бешафқат жазолар қўллаш билан жавоб берган разил колонистларга сен лаънатлар ўқишинг керак; сен худди бизга ўхшаб ҳақиқий исёнчилар қоралар эмас — оқларнинг ўзи, деб ҳисоблашинг керак, чунки табиат ва инсониятга қарши бош кўтарган ўшалардир. Сен у махлуқлардан нафратланишинг керак!

— Мен улардан нафратланаман!— деб жавоб қилди С***.

— Ундай бўлса,— дея гапида давом этди Биасу,— яқинда қуллар кўзғолонини бостириш ниятида, ўз қасрига борадиган хиёбоннинг икки томонига элликта чопилган қора каллаларни қозиқларга қўндириб тизиб қўйган одам ҳақида сен нима дейсан?

С*** нинг шундай ҳам бўзарган юзи кесак бўлиб қолди.

— Кап шаҳрини гир айлантриб қозиққа қўндирилган қуллар бошидан ихота қилиш таклифини киритган оқ танли ҳақида нима дейсан?

— Менга шафқат қилинг!— дея ёлборди даҳшатга тушган гражданин С***.

— Нима, мен сенга таҳдид қиялпманми?— деб совуққина жавоб берди Биасу.— Олдин гапимни тугатай... Бу тизилган каллалар Пиколе қалъасидан то Караколь бурунигача чўзилиши керак экан. Хўш, сен нима дейсан бу ҳақда? Жавоб бер!

Биасунинг: «Нима, мен сенга таҳдид қиялпманми?» деган сўзлари гражданин С*** га бир оз таскин берди; Биасу ўша мудҳиш ёвузликлар тўғрисида эшитишга эшитгандир-у, аммо уларни ким қилганини билмаслигиям мумкин, деб кўнглидан ўтказди у ва ўзига завол етказувчи шубҳаларни даф қилиш мақсадида ҳийла дадилроқ овоз билан жавоб берди:

— Мен бунни ваҳшиёна жиноят деб ҳисоблайман.

Биасу мийиғида кулиб қўйди.

— Дуруст! Хўш, ўша айбдорни сен қандай жазога тортган бўлардинг?

Шу ерга келганда бахти қаро С*** довдираб қолди.

— Нега жимиб қолдинг? Ахир қораларнинг дўстими-сан ўзи, ё йўқми?

Негрофил икки имкониятдан бехатарроғини танлади; у Биасунинг кўзларида ҳеч қандай хавф аломатини пайқаман эди.

— Айбдор ўлимга маҳкум,— деди у ҳазин овоз билан.

— Оқилона жавоб,— деди Биасу бамайлихотир оҳангда ва чайнаб ўтирган тамакисини туфлаб ташлади.

Унинг хотиржам қиёфаси шўрлик негрофилга бир оз дайда берган эди, шунда у ҳали яна қутқу солиши мумкин бўлган шубҳани тамоман даф этиш учун янги бир усулни қўллади.

— Ҳеч ким сизнинг ишингизга менчалик астойдил муваффақият тиламайди!— деди у.— Мен Франциядаги Бриссо ва Прюно де Пом-Гуж билан, Америкадаги Мегоу билан, Голландиядаги Петер Паулюс билан, Италиядаги аббат Тамбурини билан хат ёзишиб тураман...

У Биасуга хушомад қилиб, ўзига таниш бўлган, ҳаминша ҳузур билан санаб ўтадиган филантропларнинг узундан-узоқ рўйхатини санашга киришиб кетган эди, лекин Биасу бирдан унинг гапини бўлди:

— Вей, менга қара! Сенинг ўша мухбирларинг билан

неча пуллик ишим бор! Ундан кўра, ўз дўкону омборларингнинг қаердалигини айт; қўшиним ўқ-дорига муҳтож. Баски, сен дунёдаги барча савдогарлар билан хат ёзишиб тураркансан, бой плантацияларинг бўлиши керак, кўтара-савдо билан шуғуллансанг керак.

Св!*** кўрқа-писа эътироз билдиришга журъат этди:

— Улар савдогарлар эмас, о башарият қаҳрамони, балки файласуфлар, филантроплар ва негрофиллардир.

— Яна ўша иблисона гаплар. Ҳеч вақонинг бўлмаса нимага ярайсан ўзи?

— О диловар саркарда,— деди у,— сизнинг қўшинингизда экономист борми?

— Бу қанақа нарса бўлди яна?— деб сўради Биасу.

— Экономист,— деб жавоб қилди асир, имкони борича ўзини дадил тутишга ҳаракат қилиб,— бу мамлакатнинг моддий бойликларини аниқлаб, уларнинг қиёсий қийматини белгилловчи; келтирадиган фойдасига қараб уларни тартибга солувчи ва қийматига қараб тўда-тўдага бўлувчи; мазкур бойликларни кўпайтириш ва такомиллаштириш билан, бойлик манбаини эришилган натижага муқоиса қилувчи энг зарурий ва ягона одамдирки, бундай одам давлат бойлигини зўр маҳорат билан бўлашиб, мисли обиҳаёт жилғаларидек жамоатчиликка фойда келтирувчи азим дарёга йўллайди ва бул дарё, ўз навбатида, бутун эл фаровонлигини кўзловчи денгизга бориб қуюлади.

— Сагатб — деди Биасу ва оби томонга энгашди.— Тасбеҳингиздаги мунчоқларга ўхшаб кетма-кет тизилган бу сўзлари билан нима демоқчи ўзи бу?

Оби ўзини тушунмагандек кўрсатиб, нафрат билан елкасини қисиб кўя қолди. Бу орада гражданин С*** гапида давом этарди:

— Мен... гапларимга қулоқ солсангиз, о Сан-Домингонини қайта тиклаш учун курашаётган довюрак жангчиларнинг диловор сардори... мен Тюрго, Рейналь ва одамзод қўлдоши Мирабо каби буюк экономистларнинг назарияларини ўрганганман. Ул назарияларни амалда қўллаганман. Мен қироллик салтанати ва бошқа ҳар қандай мамлакатни бошқариш учун зарур бўлган илмлардан хабардорман...

— Иқтисодчи гапни иқтисод қилмас экан-ку!— дея гап қистирди Риго ўзига хос писмиқона ва заҳарханда тиржайиб.

— Қани, маҳмадона, айтчи менга, менда қироллик салтанати борми ўзи? Иннайкейин, қандай мамлакатларга ҳокимлик қиляпман ўзи?— деди Биасу.

— Ҳозирча йўқ, о буюк инсон!— деб жавоб қилди С***.— Лекин бўлиши мумкин. Бундан ташқари, менинг билим доирам ўшандай юксакликдан қўшинни қандай бошқариш тадбиру усулларини батафсил қамраб олган...

Биасу яна унинг сўзини шартта бўлди:

— Мен қўшинни бошқармайман, жаноб плантатор, унга қўмондонлик қиламан!

— Жуда сози!— деб илиб кетди гражданин С***.— Сиз генерал бўласиз, мен бўлсам — интендантлик қиламан. Мен чорвачилик бўйича махсус маълумотга эгаман...

— Сен бизни чорва билан шуғулланади деб ўйлаётсанми ҳали?— сўради Биасу илжайиб туриб.— Йўқ, биз уни еймиз. Агар французлар колониясида мол етмаса, мен чегарадаги тоғлардан ошиб ўтиб, испанларнинг Котюи, Веги, Сант-Ягонинг кенг адирларида ва Иуна дарёсининг соҳилларида ўтлаб юрган буқалари ва қўйларини олиб келаман; агар керак бўлса, Саман ярим оролида ва Сибос тоғлари ортидаги Нейбе дарёси мансабидан тортиб Испания Сан-Домингоси чегарасидан ҳам нарида ўтлаб юрган молларни тортиб оламан. Дарвоқе, мен ўша лаънати испан плантаторларини жон-жон деб жазолаган бўлардим: Ожени ўшалар сотган эди! Кўрдингми, озиқ-овқатнинг етишмаслиги мени асло ташвишга солмайди, демак, сенинг ўша «энг зарурий» илмингга зор эмасман!

Бу кескин раддия бечора экономистни довдиратиб қўйди; бироқ у чўкаётган одам сингари яна охирги хасга ёпишмоқчи бўлди:

— Мен нафақат чорвани кўпайтириш усулларини ўрганганман. Мен яна анча-мунча махсус илмларни билманки, уларнинг сизга фойдаси тегиши мумкин. Мен сизга қандай қилиб қатрон ва тошқўмир олишни кўрсатаман.

— Нима қиламан уларни?— жавоб берди Биасу.— Менга кўмир керак бўладиган бўлса, икки-уч лье ўрмонни ёндириб юбораман, вассалом.

— Мен сизга ҳар битта дарахт навини нималарга ишлатиш зарурлигини тушунтириб бераман,— деб гапида давом этди асир:— эбен дарахти билан сабъекка — кеманинг таг тўсинига, яба — унинг эгиладиган қисмларига, ирга — кема ускунасига ишлатилади; хакама, гайак, бокаут дарахти, кедр, акома...

— Que te lleven todos los bemonios de los diez y siete infernos!¹ — деб бақариб юборди хуноби чиққан Биасу.

¹ Ун етти қават дўзахда шайтоннинг ғазабига учрагин! [Автор изоҳи.]

— Нима дедингиз, марҳаматли ҳукмдорим?— деб сўради аъзои бадани дағ-дағ титраётган экономист; у испанчани тушунмас эди.

— Қулоқ сол,— деди Биасу.— Менга кемалар керак эмас. Хуллас, мулозимларим орасида фақат битта ўрин бўш турибди, лекин бу эшикоғаси ўрни эмас, малай ўрни. Уйлаб кўр, жаноб файласуф, тўғри келадими сенга шу ўрин, ё йўқми? Тиз чўкиб хизмат қилишинг керак менга, чилим тутишинг, калалу¹ ва тошбақа шўрва келтиришинг, худди манави иккита маҳрамга ўхшаб орқамдан эргашиб, тўтиқуш ё товус патидан қилинган елпиғич кўтариб юришинг керак. Қани, гапир: хоҳлайсанми менга малай бўлишни?

Жонини омон сақлаб қолишдан бошқа нарсани ўйламаётган гражданин С***, қандай қилиб бўлса ҳам, ўз қувончи ва миннатдорлигини ифода этиш учун ер ўпиб таъзим қилди.

— Демак, розисан-а?— сўради Биасу.

— Асло шубҳа қилманг бунга; о саховатли хўжам! Мен сизнинг бу беқиёс мурувватингизни бир зум ҳам иккиланмай қабул қиламан ва сиз зоти олийлари хизматида бўлишни ўзим учун бахт деб биламан!

Шу жавобдан кейин ҳиринглаб ўтирган Биасу бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. У қўлларини кўксида чалиштирди, тантанавор қиёфада ўрндан турди ва оқ танлининг эгилган бошини тепиб юбориб, баланд овоз билан деди:

— Мен оқларнинг қанчалик бадқаҳрлигини кўравериб кўзим тўйган эди, мана энди, уларнинг қанчалик разил бўла олишини ҳам кўриб, хурсандлигимдан бошим осмонга етди! Гражданин С***, менга икки ёқлама намуна кўрсатганинг учун сендан миннатдорман. Мен сени танийман! Наҳот шунчалик аҳмоқсанки, буни пайқамадинг? Июнь, июль ва август ойларида уюштирилган қатлларга сен бошчилик қилган эдинг; элликта негрнинг бошини қозикларга қўндириб, ўз уйингга борадиган хиёбоннинг икки томонига пальмалар ўрнига тизиб қўйган ҳам сен эдинг; исёндан кейин ўз қўл остингда қолган беш юз негрнинг калласини чопиб, уларни қозикларга қадаб, Кап шаҳрини гир айлантриб, Пиколе қалъасидан то Караколь бурунигача тизиб чиқишни ҳам сен таклиф қилган эдинг! Агар ўшанда қўлингга тушганимда борми, бошимни сапчадай узиб, ўлжа олишинг турган гап эди, энди

¹ Креоллар таоми. (Автор изоҳи.)

бўлса, сени малайликка олсам ҳам, ўзингни бахтиёр ҳисобламоқчисан! Йўқ! Йўқ! Мен сенинг номусинг ҳақида ўзингдан ҳам кўпроқ қайғураман; мен сени бундай шармандаликдан халос қиламан. Улимга тайёрлан!

Негрофил бу даҳшатли хабардан гунг бўлиб қолди ва худди биров оёғидан чалгандай, Биасунинг оёғи остига гурс қулади. Биасунинг ишораси билан негрлар бу бахти қарони судраб менинг ёнимга олиб келиб ташлашди.

XXXIV

— Хўш, мана энди сенинг навбатинг!— деди сардор охирги асир томонга ўгирилиб; бу — оқлар орасида «қони омихта» деб шубҳа уйғотган ва шундай деб ҳақорат қилганим учун мени дуэлга чақирган колонист эди.

Исёнчиларнинг баралла қичқириқлари остида унинг нима дегани эшитилмади. Ҳамма: „Muerte! Muerte! Улим! Улим! Death! Touye! Touye!“ — дея тишларини ғичирлатар, бахти қаро асирга муштларини дўлайтирар экан, овозининг борича бақирарди.

— Генерал,— деди мулатлардан бири, у бошқаларга қараганда анча эркинроқ гапира оларди,— бу оқ; у ўлиши керак!

Шўрпешона плантатор қўлларини силтаганча, оломоннинг овозини босишга уриниб, чунонам бақирдики, ахийри овози оломон шовқинини босиб кетди.

— Йўқ, йўқ, жаноб генерал, йўқ, биродарим, мен оқ эмасман! Бу ғирт тухмат! Мен мулатман, менинг ҳам томиримда сизларникидек омихта қон оқади. Менинг онам худди сизларнинг оналарингиз, опа-сингилларингиз сингари негр аёли!

— Гапи ёлғон!— деб қичқиришарди дарғазаб негрлар.— Бу оқ. У қораларниям, бошқа тусдагиларниям ҳаммиса ёмон кўрарди.

— Ҳеч қачон!— деб қичқиришарди асир.— Мен фақат оқларни ёмон кўраман! Мен — сизлар билан оға-иниман! Мен доим сизларга ўхшаб: „Négre cé blan, blan cé négre!“¹ деб айтардим.

— Ёлғон! Ёлғон!— деб қичқиришарди оломон.— Улим оқ ганлига! Улим оқ танлига!

¹ Исёнчи негрлар орасида кенг тарқалган мақол; бунинг айнан таржимаси шундай: «Негрлар — бу оқлар, оқлар — бу негрлар». Бунинг маъносини: «Негрлар — соҳиблар, оқлар — қуллар» деб таржима қилинса дурустроқ бўлади. [Автор изоҳи.]

Шўрлик асир эса ҳамон аянчли овоз билан:

— Мен мулатман! Сизлар билан қондошман!— деб таъкидларди.

— Исботла,— совуққина деди Биасу.

— Исботлайман,— жавоб қилди асир.— Оқлар ҳамиша мендан нафратланишарди.

— Эҳтимол шундайдир,— деди Биасу,— лекин сенинг шарм-ҳаёсизлигинг сабаб бўлиши керак бунга.

Мулат йигит колонистга қараб қизишиб гапира бошлади:

— Тўғри, оқлар сендан нафратланишарди, лекин сен мулатлардан аламингни олиб, сени ўзларига яқин тутишсаям улардан ҳазар қилардинг! Мен ҳатто шундай гапниям эшитганман: бизнинг тоифамиздан эканлигингни юзингга солгани учун бир оқ танлини сен дуэлга чақирган экансан.

Оломон орасида нафратланувчи олаговур кўтарилди ва: «Асирга ўлим!» деган бақириқлар янада даргазаброк янграб, ўзини оқлашга уринган колонистнинг сўзларини тамоман босиб юборди; у гангиб қолиб, мен томонга қовоғи остидан ёлборувчи назар ташларкан, ҳўнграганча такрорларди:

— Тўхмат бу! Мен учун қоралар тоифасига мансуб бўлишдан ортиқроқ бахт, юксакроқ шараф йўқ! Мен мулатман!

— Агарда мулатлигинг рост бўлганда,— деди бамайлихотирлик билан Риго,— бу сўзни асло ишлатмаган бўлардинг¹.

— Э воҳ! Нима деётганимни ўзим ҳам билмайман!— деди шўринг қўрғур асир.— Жаноб бош қўмондон, менинг қоним омихталигига тирноқларим атрофидаги мана бу қора ҳошия далил бўла олади².

— Мен жаноб капеллан эмасман — одамларнинг қўлига қараб кимлигини айтиб бериш маҳорати йўқ менда. Лекин гапимни эшит: аскарларимнинг бир қисми сени оқ деб айбляпти, иккинчи қисми — сени ўз биродарларига хиёнат қилган деб таъкидляпти. Агар шу гап тўғри бўлса, сен ўлишинг керак. Сен ўзингни, бизнинг қабилага

¹ Шунини эслатиб ўтиш керакки, тўсли одамлар бу номни нафрат билан рад этардилар; уларнинг айтишича, оқлар бу сўз билан улардан ҳазар қилганларини билдирар эканлар. [Автор изоҳи.]

² Қони омихта одамлардан кўпчилигининг тирноғи остидан чиндан ҳам қора ҳошия бўлади; у ёш ўтиши билан йўқолиб кетади, лекин уларнинг фарзандларида яна пайдо бўлади. [Автор изоҳи.]

мансублигингни ва ундан ҳеч қачон юз ўғирмаганлигингни айтдинг бу ерда. Бинобарин, шу сўзингнинг тўғрилигини исботлаб, ўлимдан қутулиб қолишинг учун сенда фақат битта восита бор.

— Қандай восита, жаноб генерал, қандай?— шоша-пиша сўради колонист.— Мен тайёрман!

— Восита шу,— деди Биасу совуққонлик билан.— Манави ханжарни оласан-да, анави икки асирни чавақлаб ташлайсан.

Шундай деб у кўзи ва қўли билан биз томонга ишора қилди. Лекин колонист, Биасу иблисона истехзо билан узатган ханжардан даҳшатга келиб, орқага тисарилди.

— Хўш,— деди сардор,— иккиланяпсан шекилли? Бироқ, ўзингнинг оқ эмаслигингни ва бизга тарафдор эканлигингни исботлашинг учун шундан бошқа восита йўқ. Қани, бўл тезроқ, сени деб вақтим бекор ўтяпти.

Асирнинг кўзлари олазарак эди. У ханжар сари бир қадам юрди, кейин тўхтаб, юзини тескари бурди ва қўллари шалвираб осилиб қолди. Унинг бутун вужуди дағ-дағ титрарди.

— Қани, бўл! Кутишга вақтим йўқ!— дея ўшқирди Биасу бетоқат ва дарғазаб овоз билан.— Танла: ё сен уларни ўлдирасан, ё ўзинг улар билан бирга ўласан!

Колонист худди тош бўлиб қотиб қолгандек, қилт этмасди.

— Жуда соз!— деди Биасу негрлар томонга ўгирилиб.— Баски, жаллод бўлишни хоҳламас экан, унда майли, ўлақолсин. Узимам билувдим — у оқ. Ҳей, олиб кетинглар бунни!

Негрлар колонистни ушламоқчи бўлиб, ёнига яқин келишди. Шу ҳаракатнинг ўзи унинг икки шартдан — ўлиш ё ўлдиришдан қай бирини танлаши лозимлигини ҳал қилиб берди. Утакетган даражадаги қўрқоқлик мардликка айланиши мумкин. Оқибат, бу муттаҳам Биасу узатган ханжарни юлқиб олди-ю, нима қилмоқчи бўлаётгани устида бош қотириб ўтирмай, ёнимда ётган гражданин С*** устига худди йўлбарсдек ташланди.

Қабоҳатли олишув бошланди. Биасунинг азобкаш сўроғидан кейин маъюс ва меров бўлиб қолган ҳамда сардор билан плантатор ўртасида бошланган можарога бақрайиб қараб ётган негрофил ҳадемай ўз бошига тушадиган қийноқлар ҳақдаги даҳшатли хаёлларга шу қадар берилиб кетган эдики, бўлаётган бу воқеаларнинг маъносига тушунмасди: бироқ у ўз боши узра ярақлаган ханжарнинг даммини кўриши билан дарров ҳушига келди. У

сапчиб ўрнидан тўриб кетиб, қотилнинг қўлидан маҳкам ушлаб олганича аянчли овоз билан чинқирди:

— Раҳм қилинг! Раҳм қилинг! Нима истайсиз мендан? Нима ёмонлик қилдим сизга?

— Сиз ўлишингиз керак, афандим,— деб жавоб қилди плантатор қўлини ўз қурбонининг чангалидан тортиб олишга уришиб, унинг кўзига паришон боқаркан,— қўй-воринг қўлимни, мен сизни қийнамай ўлдираман!

— Сиз мени ўлдирмоқчисиз,— дея ёлборди экономист,— қайси гуноҳим учун? Шафқат қилинг менга! Балки, сизни мулат деб айтганим учун аччиғингиз чиққандир? Улдирманг мени, бундан буён сизни оқ деб эътироф этишга сўз бераман! Ҳа-ҳа, сиз оқсиз, мен ҳамма ерда шундай деб овоза қиламан, фақат раҳм қилинг менга!

Негрофил ўзини ҳимоя қилиш учун ўринсиз усуд танлаган эди.

Бу сўзларни негрлар эшитиб қолишидан кўрққан мулат фиғони чиқиб бақирди:

— Учир! Учир овозингни!

Лекин у ҳамон, мен сизни энг пок насли оқлардан деб биламан, деб бақиришда давом этарди. Мулат унинг овозини ўчириш учун охириги марта уринди ва бутун кучини ишга солиб, гражданин С***нинг қўлини ўзидан четлатди-да, ханжар билан унинг кийимини йиртиб юборди. Ханжар тигининг баданига ботаётганини сезган бечора негрофил жон аччиғида мулатнинг ханжар ушлаган қўлини ғарчча тишлади:

— Ярама! Хон! Улдиряпсан-ку мени!— У Биасу томонга кўз ташлади:— Башарият қасоскори, ҳомийлик қилинг менга!

Лекин бу пайт қотил ханжар дастасиңи унинг кўксига куч билан ботирди. Тизиллаб отилган қон унинг қўлини бўяди, юзига сачради. Шўрлик негрофилнинг оёқлари бирдан чалишиб кетди, қўллари шалвираб осилиб қолди, кўзлари хиралашди, кўксидан ҳазин ингроқ отилиб чиқди. Унинг жони узилиб, шилқ этиб ерга қулади.

XXXV

Мен бу мудҳиш фожиадан донг қотиб қолдим, чунки ўзим ҳам ҳадемай шу фожиада ўз ролимни ижро этишим керак эди. «Башарият қасоскори» ўз қурбонларининг олишувини бепарволик билан кузатиб ўтирарди. Фожиа ниҳоясига етгандан кейин, у кўрқувдан дағ-дағ титраётган ўз маҳрамлари — қулваччалар томон ўгирилди.

— Менга бошқа тамаки олиб келинглар,— деди у, сўнг янги олиб келинган тамакини бамайлихотир чайнай бошлади.

Оби билан Риго қимир этмай ўтиришар, ҳаттоки тева-рак-атрофдаги негрлар ҳам, ўз бошлиқлари намойиш қилган машъум фожиага даҳшат билан тикилаётгандай кўри-нардилар.

Бироқ қатл этилиши лозим бўлган яна бир оқ одам, яъни мен қолган эдим; мана, менинг ҳам навбатим етиб келди. Мен ҳадемай жаллодим бўладиган аблаҳ томонга кўз ташладим. У жуда аянчли аҳволда эди. Унинг лаблари гезариб кетган, тишлари такиллар, бутун вужуди без-гак тутгандек қақшарди, у оёғида зўрға турарди: гоҳо у пешонасига сачраган қонни артмоқчи бўлиб бехосдан қўлини кўтарар ва оёғи остида-жон талвасасида типирчилаб ётган жасадга худди савдойи бўлиб қолган одамдек тикиларкан, ваҳшиёна кўзларини ундан узишга ҳеч ҳоли келмасди.

Мен унинг ўз бурчини адо этиб бўлиб, ниҳоят мени гумдон қилишини кутардим. Сираси, мен бу одам олдида жуда қизиқ аҳволга тушиб қолган эдим: яқинда у ўзини оқ деб исботлаш учун мени ўлдириб қўяёзган эди; энди бўлса ўзини мулат эканлигини исботламоқ учун мени ўлдиришга шайланарди.

— Ҳа, яхши,— деди Биасу,— азамат йигит экансан, хурсандман сендан, ошна!— У мен томонга қараб қўйиб илова қилди:— Бунисига тегмай қўя қол. Бор энди. Биз сени ўз биродаримиз деб эълон қиламиз ва қўшинимизнинг жаллоди этиб тайинлаймиз.

Биасунинг шу гапларидан кейин қўшин сафи орасидан бир негр чиқиб келиб, Биасуга уч марта таъзим қилди ва ўз лаҳжасида гапира бошлади, лекин сизларга тушунарли бўлсин учун, у гапларни француз тилида баён қиламан:

— Мен-чи, жаноб генерал?

— Нима — сен? Нима демоқчисан ўзинг?— деб сўради Биасу.

— Наҳотки менга биронга яхшилик қилмасангиз, жаноб генерал?— деди негр.— Мана, сиз ўзини бизнинг тоифадан қилиб кўрсатиш учун одам ўлдирган анави оқ кўп-пакка мансаб бердингиз. Нима, мен арзимабманми биронга лавозимга? Ахир мен яхши қораларданман-ку!

Дабдурустан қилинган бу илтимос Биасуни қийин аҳволга солиб қўйгандай бўлди; у Риго томонга энгашди, шунда Кэй отрядининг сардори унга французчалаб деди:

— Бу одамнинг илтимосини қондириб бўлмайди. Ундан қутулишнинг иложини қилинг.

— Сен мансабингни оширишимни истайсанми?— деб юзланди Биасу «яхши» негрга.— Ҳай, майли, мен розиман. Хўш, қандай лавозимни хоҳлайсан?

— Мен офицер бўлишни хоҳлардим.

— Офицер?— деб сўради бош қўмондон.— Яхши! Хўш, қандай хизматлар кўрсатгансан, эполет тақишга ҳаққинг борми ўзи?

— Август ойининг бошида,— деб кеккайиб гапира бошлади негр,— Лагосет мулкига ўт қўйган мен бўламан! Плантатор Клеманни ўлдирган, унинг қандпази қалласини найзага санчиб кўтариб юрган ҳам менман! Мен ўнта оқ хотинни, еттита гўдакни чавақлаб ташлаганман; ўша гўдаклардан бирининг жасади ҳатто Букманнинг довиорақ лашкарларига байроқ вазифасини ҳам ўтаган эди! Кейинчалик мен Галифэ қалъасида тўртта оила аъзоларини бир хонага ҳайдаб кириб, эшик ташқарисидан иккита тамба тираб, тириклайин ёндириб юбордим. Менинг отамни Қап шаҳрида ғалтакка тортиб ўлдиришган, акам Рокруда дорга осилган, ўзимни ҳам отиб ўлдиришларига сал қолган эди. Мен учта қаҳва плантациясига, олтига индиго плантациясига, икки юзта шакарқамиш пайкалига ўт қўйдим; мен ўз соҳибим Ноэ билан унинг онасини ўлдирдим...

— Жасоратларингни тинглашдан бизни озод қил,— деди Риго, у ўзининг золимлигини ҳамиша ясама мулоимлик ниқоби остига яширарди; у «одобли» қонхўрлардан эди, шунинг учун босқинчиларнинг ҳаёсизлигини кўрса, жони чиқиб кетарди.

— Мен яна кўп мисоллар келтиришим мумкин эди!— деб жавоб қилди негр гурур билан.— Лекин сиз, офицерлик унвонини олишим ва мана бу ўртоқларим сингари камзулимга олтин эполетлар тақиб юришим учун шу айтганларимнинг ўзи ҳам кифоя деб ҳисоблаётган бўлсангиз керак.

Шундай деб у адъютантларга ва Биасу штабининг офицерларига ишора қилди. Бош қўмондон гўё бир дақиқа ўйга толгандай бўлди, сўнг жиддий қиёфада негрга мурожаат қилди:

— Мен сенга бажону дил офицерлик унвони берган бўлардим, чунки кўрсатган хизматларингдан хурсандман! Лекин бунинг учун яна баъзи нарсалар зарур бўлади. Масалан, сен лотинчани биласанми?

Босқинчи довиораб қолиб, кўзларини бақрайтирди:

— Кечирасиз, нима дедингиз, жаноб генерал?..

— Мен сендан лотинчани биласанми деб сўраяпман,— деди Биасу.

— Лотинча?..— деб такрорлади эсанкираб қолган негр.

— Ҳа, ҳа, ҳа, лотинча! Биласанми ўзи лотинчани?— деб саволини такрорлади муғамбир сардор. Сўнг забурдан¹ „In exitu Israël de Aegypto»² сураси кўчириб ёзилган байроқни кўрсатиб, қўшиб қўйди:— Қани, мана шу сўзларнинг маъносини бизга тушунтириб берчи.

Негр ҳеч нимага тушунмай, бошлиқ рўпарасида гунг бўлиб тураркан, белига тутган пешбандининг этагини беихтиёр пайпаслар ва даҳшат тўла кўзларини гоҳ генералга, гоҳ байроққа тикарди.

— Жавоб берасанми ахир, ё йўқми?— деди бетоқат бўлиб Биасу.

Негр бошини қашлади, оғзини бир неча марта товушсиз очиб-юмди ва ниҳоят хижолат бўлиб гўлдиради:

— Нима деётганингизга ҳеч тушунолмапман, жаноб генерал...

Биасунинг чеҳрасида бирдан ғазаб ва нафрат аломатлари пайдо бўлди.

— Вой аҳмоғ-э!— деди у.— Бу қанақаси? Ўзинг лотинчани билмайсан-у, тагин офицер бўлишни хоҳлайсанми?

— Ахир, жаноб генерал...— деб гўлдиради негр дудуқланиб ва дағ-дағ қалтираб.

— Жим бўл!— деб ўдагайлаб берди Биасу, унинг ғазаби тобора ортиб бораётган эди.— Бу беҳаёлигинг учун нега шу ердаёқ отиб ташлашни буюрмаётганимга ўзим ҳам ҳайронман!.. Ҳаттоки лотинчаниям билмайдиган тўпори офицерни ҳеч кўрганмисиз, Риго? Мана, эшитиб ол, тентак, бу байроққа нима ёзилганини билмас экансан, мен сенга тушунтириб бераман. In exitu — лотинчани билмайдиган, Israël — биронта ҳам солдат, de Aegypto — офицер бўла олмайди. Тўғрими, жаноб капеллан?

Пакана сеҳргар тасдиқ маъносида бош ирғаб қўйди. Биасу давом этди:

— Мен қўшинимизга жаллод этиб тайинлаган ва сен ҳасад қилаётган биродаримиз лотинчани биледи.— У янги тайинланган жаллод томонга ўгирилди:— Гапим тўғрими, ошна? Манави нодондан донороқ эканлигингни исботлаб кўрсат. „Dominus vobiscum»³ дегани нимани билдиради?

Ўзининг ғамгин ўйларига ғарқ бўлган шўрпешона қо-

¹ Забур — христианларнинг диний китоби.

² Исроил Мисрдан чиққан чоғда (лот.).

³ Лотинча ҳикматли сўз.

рабадан колопист Биасунинг даҳшатли овозидан ҳушига келиб, бошини кўтарди, лекин гарчи у ўзи қўл урган қабих қотилликдан ҳали ҳушини йиғиб олмаган бўлса ҳам, даҳшат уни итоат этишга мажбур қилди. Виждон азобидан дилхаста бўлган бу одам қўрқинчли ўйлари орасидан бир вақтлар мактабда олган сабоғини эслашга уриниб, ўша болалик чоғида ўрганган илмини ҳазин оҳангда талаффуз этаркан, чеҳраси жуда аломат тусга кирди:

— Dominus vobiscum — бу: худо сизга ёр бўлсин, дегани.

— Et cum spiritu tuoll¹ — деб тантанали оҳангда илова қилди сеҳргар.

— Amen², — деди Биасу. Сўнг у қора танлиларга, сенларнинг сардорларинг шунақа билимдон одам, деб уқтирмакчи бўлиб, ўзининг сохта дарғазаб нутқиға худди Станарель³ сингари нотўғри талаффуз этилган лотинча гапларни аралаштириб яна жаҳлдор овоз билан гапира кетди. — Жўна, орқанга қайтиб, сафнинг энг охирига бориб тур! — деб қичқирди у иззатталаб негрға. — Sursum corda⁴. Иккинчи сен, лотинча биладиган ўз бошлиқларинг даражасига кўтарилишни хаёлингга ҳам келтира кўрма, orate, fratres⁵, акс ҳолда сени дорға осдираман! Bonus, bona bonum!⁶

Қўрқиб кетган ва айни пайтда сардорига қойил қолган негр уялганидан бошини эгиб, ўртоқларининг мазахли кулгиси ва қийқириғи остида ўз сафига бориб турди; негрлар унинг асоссиз даъвосидан ғазабланишар ва ўзларининг донишманд бош қўмондонларига маҳлиё бўлиб тикилишарди.

Бу воқеанинг кўпгина кулгили томонлари бўлса ҳамки, мен Биасунинг устомонлигини эътироф этдим.

Исёнчилар орасида ҳамиша мавжуд бўлган бундай иззатталаблик даъвосини даф қилиш учун Биасу муваффақият билан қўллаган кулгили восита⁷ менга бир пайтнинг

¹ Ва сенинг руҳингга ҳам! [Лот.]

² Омин. [Лот.]

³ Станарель — Мольернинг «Зўраки табиб» (1666) комедиясининг қаҳрамони, ўтинчи. У ўзини табиб қилиб кўрсатиб, ўз нутқида бузиб талаффуз этилган лотинча сўзларни қалаштириб гапиради.

⁴ Инжил сураларидан бири.

⁵ Ибодат қилинг, биродарлар! [Лот.]

⁶ Раҳим, раҳима, раҳмонни [Лот.]

⁷ Кейинчалик Тусен-Лувертюр ҳам бул воситадан муваффақият билан фойдаланган эди. [Автор изоҳи].

Ўзида ҳам негрларнинг нечоғлик овсарлигини, ҳам уларнинг сардори Биасунинг ўта даражада эпчиллигини намоёйиш қилди.

XXXVI

Бу пайт Биасунинг нонушта қиладиган пайти бўлди. Қатолик аъло ҳазратлари қўшинининг генерал-майори олдига каттакон тошбақа косасини олиб келиб қўйишди, унда *olla podrida* деб юритилувчи, юзида чўчка ёғининг бўлаклари сузиб юрган, буғи чиқиб турган махсус таом бўлиб, бу таомда қўзи гўшти ўрнини тошбақа гўшти, нўхат ўрнини картошка олган эди. Бу шўрва бетида каттакон Қараиб карами ўзаги сузиб юрарди. Айни пайтда ҳам қозон, ҳам товоқ вазифасини ўтовчи бу тошбақа косасининг икки ёнида майиз, карж-карж қилиб кесилган тарвуз, ямс ва узум билан лиқ тўлдирилган иккита кокос ёнғонининг пўчоғи турарди; булар овқатдан кейин ейиладиган ширинлик эди. Зоғора нон билан оғзи муҳрланган мешдаги май ҳам шу зиёфат учун аталган эди. Биасу чўнтагидан бир нечта саримсоқ паллачаларини олиб, нонга сурди; сўнг, қаршисида ётган, ҳали совиб ҳам улгурмаган жасадни олиб кетишларига буйруқ бермасданоқ овқат ейишга киришди; у Ригони ҳам овқатга таклиф этди. Унинг иштаҳаси ғоятда ваҳшиёна эди.

Оби уларнинг тановулига иштирок этмади. Мен бунинг сабабига дарҳол тушундим, у ҳам барча касбдошлари сингари, ўзининг ғайритабiiй хилқат эканлигини, бинобарин, овқат тановул қилмаслигини негр аҳлига уқтириш мақсадида одамларнинг кўзи олдида овқатланмас эди.

Биасу нонушта қилиб ўтириб, адъютантларидан бирига қўшин кўригини бошлашни буюрди, шунда исёнчилар қўшинлари тўла тартибда саф-саф бўлиб ғор олдидан ўта бошладилар. Биринчи бўлиб Қизил Тоғ негрлари ўтишди; улар тўрт мингтача келар, кичик-кичик зич взводларга бўлиниб, ўз сардорлари бошчилигида ўтиб борардилар; бу сардорларнинг ҳаммаси, аввал сизларга айтганимдай, қипқизил иштон кийишган, ё бўлмаса, белларига қизил матодан белбоғ боғлашган эди. Булар милтиқ, болта, шамширлар билан қуролланган баланд бўйли, кучли негрлар эди; кўпчилигининг қўлида ўқ-ёй ва узун найзалар бор эдики, қурол етишмаганлиги сабабли уларни ўзлари ясаб олган эдилар. Уларнинг байроғи йўқ эди, шу боисдан улар руҳлари тушиб, сукут сақлаб ўтиб борардилар.

Биасу бу отрядни кузатаркан, Риго томонга энгашиб, унинг қулоғига французчалаб деди:

— Бланшланд билан де Рувренинг замбараклари қачон мени манави Қизил Тоғлик босқинчилардан халос қиларкин-а? Уларни кўргани кўзим йўқ; деярли ҳаммалари конго қабиласидан! Бунинг устига, улар фақат жанг пайтида одам ўлдиришни билишади; ҳаммалари ҳам ўша галварс сардорлари, худолари — Бюг-Жаргалдан, ўзини мурувватли қаҳрамон қилиб кўрсатувчи она сути оғзидан кетмаган тентак боладан ибрат олишади. Сиз уни билмай-сизми, Риго? Ҳа, энди ҳеч қачон билмасангиз ҳам керак. Оқлар уни асир олишган, демак, мени ундан халос қилишади, худди Букмандан халос этишгандай.

— Дарвоқе, Букман ҳақида, — деди Риго. — Ана, Макайянинг қочоқ негрлари ўтишяпти, мен уларнинг сафида Жан-Франсуадан Букманнинг ўлими ҳақида хабар келтирган чопарни кўряпман. Биласизми, агар бу одам ўзини манзилгоҳ бўсағасида ярим соат ушлаб туришганини ва олиб келган хабарини сизнинг қошингизга келмасдан олдин менга баён қилганини одамларга оғзидан гуллаб қўйгудек бўлса, Букманнинг ўлими ҳақида оби қилган башорат таассуротини барбод этиши мумкин.

— *Diabolo!* — деб юборди Биасу. — Ҳақ гапни айтдингиз, азизим: бу одамнинг овозини ўчириш керак. Шошманг-чи! — Шундан кейин у баралла қичқирди: — Макайя!

Қочоқ негрлар сардори яқин келиб, Биасуга илтифот юзасидан оғзи кенг мушкетонини силкитиб честь берди.

— Ҳўв анави қора одамни сафингиздан чиқаринг, — деди Биасу, — унинг жойи бу ерда эмас!

Бу Жан-Франсуанинг чопари эди. Макайя уни бош қўмондоннинг олдига бошлаб келди, шунда Биасунинг чеҳраси бир зумда дарғазаб қиёфага кирдики, бунақа артистлик унинг учун ҳамирдан қил суғуришдек осон эди.

— Сен кимсан? — деб сўради у қўрқиб кетган негрдан.

— Жаноб генерал, мен қора танлиман.

— Сагамба! Ўзимам кўриб турибман! Исминг нима?

— Менинг жанговар лақабим — Вавелан; менинг масъудлар орасидаги пушти паноҳим динимиз йўлида риёзат чеккан дьякон — авлиё Саба; унинг куни Исо таваллудидан йигирма кун олдин байрам қилинади...

Биасу унинг сўзини бўлди:

— Сен қўшин кўригига келишга ва аскарлар орасида

ялтироқ қурол тақиб, оқ портупеяга¹ филофсиз қилич осиб, бунинг устига, ҳаммаёғинг ифлос, яна-тагин йиртиқ иштонда юришга қандай ҳаддинг сизди?

— Жаноб генерал, менда айб йўқ, — деб жавоб қилди негр. — Генерал-адмирал Жан-Франсуа сизнинг ҳузурингизга, англиялик қора отрядлар сардорининг ўлими ҳақидаги хабар билан юборган эди; тўғри, кийим-бошим йиртилган, оёқларим кир, аммо бунинг сабаби бор: мен у хабарни сизга тезроқ етказиш учун жонимни жабборга бериб югуриб келдим; манзилгоҳ яқинида бўлса мени анча ушлаб қолишди, шунинг учун...

Биасу хўмрайди.

— Гап бунда эмас, *gavachol!*² Балки сенинг қўшин кўригиса уялмасдан мана шунақа дабдала кийимда келишингда. Сен жонингни ўша дин йўлида риёзат чеккан пушти-паноҳинг дьякон авлиё Саба ихтиёрига топшир. Бориб айт, сени отиб ташлашсин!

Шунда мен Биасунинг ўз исёнчиларига маънавий жиҳатдан қанчалик кучли таъсир кўрсата олишига яна бир марта шоҳид бўлдим. Ўзининг қатл этилиши ҳақидаги буйруқни ўзи хабар қилиши лозим бўлган бахти қаро негр чурқ этиб ҳам эътироз билдиришга журъат эта олмади; у бошини ҳам қилди, қўлларини кўксига чалиштирди, ўзининг бераҳм қозисига уч марта таъзим қилди, сўнг оби қаршисига тиз чўкди, оби жиддий қиёфада қисқагина қилиб унинг гуноҳларидан ўтгач, у гордан чиқиб кетди. Яна бир неча дақиқадан кейин бир йўла отилган бир неча милтиқ овози гумбурлади, бу негрнинг Биасу буйругини бажариб ўлганидан дарак берарди.

Шунда бошлиқнинг кўнгли безовталиқдан халос бўлиб, мамнунликдан чақнаб турган кўзларини Риго томонга қаратди ва гўё: «Кўриб қўйинг!» демоқчи бўлгандай тантанавор жилмайиб қўйди.

XXXVII

Бу орада кўрик давом этарди. Бир неча соат бурун ўзининг ўта бетартиблиги билан мени ҳайратга солган қўшин, энди, саф-саф бўлиб ўтаркан, янаям аломат қиёфага кирган эди. Олдимиздан гоҳ сўйиллар, томагавклар, гурзилар билан қуролланган мутлақо яланғоч негрлар отряди бурғи садоси остида худди чинакам ёввойи одамларга

¹ Елка тасма.

² Испанча сўкиш.

ўхшаб ўтиб боришарди; гоҳ испан ё инглиз формасини кийган, яхши қуролланган ва интизомли мулатлар батальонлари дўмбира садоси остида баравар оёқ шшлаб ўтарди; уларнинг орқасидан негр аёллар ва негрваччаларнинг бетартиб оломони паншаха ва сихлар кўтариб боришарди; қари негрлар елкаларидаги тепкиси ҳам, стволи ҳам йўқ кўҳна милтиқларнинг зълваридан букчайиб борардилар; гриот аёллар олдларига олачиפור увадалар тугтиб олишган; гриотлар афтларини хунукдан бедаво қилиб буриштириб, гавдаларини қийшанглатиб, гитара, тамтам ва балафолар жўрлигида маза-матрасиз қўшиқлар айтиб ўтишарди. Бу антиқа намоиш орасида баъзи-баъзида замбо; марабу, сакатра, мамлук, квартеронлар¹, озод мулатларнинг йиғма отрядлари, шунингдек, қочоқ негрларнинг кўчманчи тўдалари учраб қолардики, улар қўлларида ялтироқ карабинлар билан мағрур саф тортиб ўтишар, яна, ўқ-дорилар ортилган араваларни ёки оқлардан тортиб олинган замбаракни (бу замбарак қуролдан ҳам кўра кўпроқ ўлжа сифатида хизмат қиларди) судраб, овозларининг борича «Кенг водийда манзилгоҳ» ва «Уа-Насэ» деган жанговар қўшиқларни бақриб айтиб ўтардилар. Уларнинг бошлари узра турли хил рангдаги, турли-туман шнорлар ёзилган — оқ, қизил, уч рангли, нилуфар суратли, Фригия қалпоғи тасвири туширилган байроқлар ҳилпирарди; бу байроқларда: «Руҳонийлар ва оқсуякларга ўлим!», «Яшасин дин!», «Озодлик ва тенглик!», «Яшасин қирол!», «Йўқолсин метрополия!», „Viva Espana!“², «Золимларга ўлим!» ва ҳоказо ёзувларни ўқиш мумкин эди.

Қўшинларнинг бу ҳайратомуз қоришмаси исёнчилар кучининг ҳеч қандай мақсадни кўзламаган оломондан иборат эканлигидан, шунингдек, бу қўшин сафларида бетартиблик қанчалик ҳукмрон бўлса, ундаги одамларнинг фикрлари ҳам шундай бетартиб эканлигидан далолат берарди.

Отрядлар ғор оғзига яқинлашганда байроқларини пастга эгишар, Биасу ҳам бу қутловга жавоб қайтарарди. Ҳар бир отрядга у албатта бирон гап айтарди: ё танбеҳ берар, ё мақтаб қўярди; унинг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни, хоҳ у танбеҳ, хоҳ мақтов сўз бўлсин, одамлар ихлос ва қандайдир хурофий даҳшат билан кутиб олишарди.

¹ Замбо, марабу, сакатра, мамлук, квартерон — қони омихта халқларнинг турлари.

² Яшасин Испания! [Исп.]

Ниҳоят бу ваҳшийлар ва ёввойилар оқими тугади. Очиғини айтсам, аввалига мени бир оз овулган бу қароқчилар галаси энди малол кела бошлаган эди. Бу пайт кун ҳам кеч бўлиб қолган эди, қўшиннинг охириги сафлари ғор олдидан ўтаётганда, қуёшнинг оч-қизил шафағи фақат шарқдаги тоғларнинг гранит чўққиларинигина ёритаётган эди.

XXXVIII

Энди Биасу хаёлга толгандай кўринарди. Кўрик тугагач, у охириги буйруқни берди ва ҳамма исёнчилар ўз чайлаларига тарқалишди, шундан кейин у менга юзланди:

— Хўш, йигитча,— деди у,— мана энди менинг заковатим ва қудратим ҳақида тўла тасаввурга эга бўлдинг. Энди Леогри ҳузурига равона бўлиб, бутун кўрганларинг ҳақида унга ҳисобот берадиган пайтинг келди.

— Бунинг олдинроқ юз бериши менга боғлиқ эмас эди,— дедим мен совуққина оҳангда.

— Бу гапинг тўғри,— деди Биасу. У ҳозир айтадиган гапи менга қандай таъсир этишини яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандай бир дақиқа сукутга толди, сўнг илова қилди:— Лекин бу дақиқанинг бутунлай бўлмаслиги сенга боғлиқ.

— Нима?!— ҳанг-манг бўлиб қичқириб юбордим мен.— Нима демоқчисан бу гапинг билан?

— Ҳа,— деб давом этди Биасу,— сенинг ҳаётинг ўз қўлингда; агар хоҳласанг, жонингни омон сақлаб қолишинг мумкин.

Биасу ҳаётидаги бу биринчи ва эҳтимолки, охириги шафқат хуружи менга бир мўъжизадек туюлди. Шу чоқ-қача ўз ўрнида худди ҳинд дарвиши сингари чуқур ўйга толиб, қимир этмай ўтирган оби бу гапни эшитиб мендан ҳам кўпроқ ажабланди ва дик этиб ўрнидан туриб кетди. У бош қўмондон қаршисига бориб туриб, баланд овоз билан ғазабланиб деди:

— Шавкатли сенъор, *mariscal de campo* нима деяптилар? Наҳотки менга берган ваъдаларини унутган бўлсалар? Энди на ул зот, на *bon* Лишнинг ўзи бу одамнинг ҳаётига соҳиблик қила олади: бунинг ҳаёти менга тегишли!

Шу пайт бу разил пакана одамнинг дарғазаб овозида менга таниш бўлган қандайдир оҳанглар яна эшитилгандай бўлди; лекин бу ҳиссиёт хотирамда ҳеч бир из қолдирмай ғув этиб ўтиб кетди.

Биасу бамайлихотир ўрнидан турди, оби билан ничирлашиб гаплашиб, унга қора байроқни кўрсатди (мен бу байроқни олдинроқ пайқаган эдим), шундан кейин сехргар розилик аломати сифатида оҳиста бошини эгди. Икковлари яна ўз жойларига бориб, аввалги ҳолатда ўтиришди.

— Қулоқ сол,— деди менга Биасу, эрталаб камзулининг чўнтагига солиб қўйган Жан-Франсуадан келган иккинчи мактубни қўлига оларкан.— Бизларнинг аҳволимиз чатоқ. Букман яқинда жангда ҳалок бўлди. Оқлар Бухта яқинида икки мингта исёнчини қириб ташлашибди. Колонистлар истехкомлар қуришяпти, водий бўйлаб янги-янги ҳарбий постлар тиклашяпти. Биз ўз айбимиз билан Қап шаҳрини забт этиш имконини бой бериб қўйдик, энди ҳали-бери бундай қулай шароит дуч келмайди бизга. Шарқдаги асосий йўлни дарё кесиб ўтган; оқлар кечув жойини муҳофаза қилиш учун у ерга сузувчи кўприклар устига замбараклар ўрнатишиб, дарёнинг иккала соҳилига кичик-кичик истехкомлар қуришган. Жанубда катта йўл бор, у йўл Юқори Бурун деб аталувчи тоғлик ердан ўтган; оқлар шу ерни ҳам ўз қўшинлари ва артиллерияси билан эгаллаб олишган. Улар эгаллаган марра текислик томондан яна мустаҳкам девор билан ҳам иҳоталанган, унинг ҳаммаёғи говлар билан тўсиб ташланган — бу ишларнинг ҳаммаси бутун аҳолининг кучи билан бажарилган. Биобарин, Қап шаҳрини биз қўлга кирита олмаймиз. Бизнинг «Қопқон» дарасига қўйган пистирмамиз барбод бўлди. Шу муваффақиятсизликларнинг ўзи етмагандай, янги тарқалган сиам безгаги Жан-Франсуа одамларини қийратиб ётибди. Шуларнинг ҳаммасидан келиб чиқиб, Франция генерал-адмирал¹ губернатор Бланшланд ва Колониал мажлис билан музокара бошлаш керак деб ҳисобляпти,— биз ҳам унинг фикрига қўшилаемиз. Шу муносабат билан биз мана бу мактубни мажлис номига юбормоқчимиз. Эшит!

«Жаноб депутатлар!

Улкан бахтсизликлар тушди бу бадавлат ва йирик мустамлака бошига; бу бахтсизликлар бизларни ҳам четлаб ўтмади, демакки, ўзимизни оқлаш учун ҳеч қандай вай айта олмаймиз. Бир кун келиб сиз бизнинг аҳволимизга тушунасиз ва ўшанда бизга адолат кўзи билан қарайсиз.

¹ Жан-Франсуа ўзига ўзи шундай унвон берганлиги ҳақида биз юқорида айтган эдик. [Автор низоҳи.]

Қирол Людовик XVI томонидан эълон қилинган барчага барабар авфи умумий бизга ҳам тааллуқли бўлиши керак.

Акс ҳолда, муруватли қирол — Испания қироли биз билан яхши муносабатда бўлгани ва ҳамиша бизни турли сабабларга кўра тақдирлаб тургани учун биз унга бояги-боягидек астойдил садоқат билан хизмат қилишни давом эттирамиз.

1791 йил 28 сентябрда таъсис этилган қонундан бизга маълумки, Миллий мажлис ва қирол сизларга қуллар аҳволи ҳақида ва ўзга тусли халқларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида қатъий қарор чиқариш ҳуқуқини беришган. Миллий мажлиснинг ва сизларнинг декретларингиз тегишли даражада расмийлаштирилгандан кейин, биз уларни сўнгги томчи қонимиз қолгунча ҳимоя қиламиз. Башарти жаноб генерал томонидан тасдиқланган қарорда сизлар қуллар тақдири билан шуғулланиш ниятида эканингизни баён этсанглар, янаям яхши бўлар эди.

Ўйлаймизки, қуллар ҳақида ғамхўрлик қилаётганингизни билдирувчи бу қарорни сизлар уларнинг сардорларига юборасизлар ва қуллар ўз сардорларидан бу хушхбарни эшитиб қаноат ҳосил қиладилар, ана унда, барбод этилган тенглик тезда қайта тикланган бўлар эди.

Илло, жаноб депутатлар, революцион мажлисларнинг хоҳиши билан қўлимизга қирол олишимизни хаёлингизга ҳам келтирманг. Биз учта қиролнинг: барча қора танлиларнинг асл ҳукмдори Конго қиролининг, падаримиз — француз қиролининг, ҳамда волидамиз — Испания қиролининг фуқароларимиз. Бу учала қирол — юлдузларга қараб йўл олиб, тангри ҳузурига жўнаган аждодларнинг авлодидир. Агарда биз революцион мажлисларга хизмат қилганимизда эди, бизни ўзимиз содиқ бўлишга онт ичганимиз шу учта қиролнинг фуқаролари бўлмиш ўз биродарларимизга қарши урушга солган бўлар эдилар.

Бунинг устига, биз халқ хоҳиши деган гапни тушунмаймиз, негаки, дунё яратилгандан буён биз фақат қироллар хоҳишини бажариб келганмиз. Франция ҳукмдори бизни яхши кўради, Испания қироли ҳамиша бизни қўллаб-қувватлайди. Биз уларга ёрдам берамиз, улар бизга; бутун инсоният ҳаёти шул пойдеворга қурилган. Шунинг ҳам айтиб қўяйликки, агарда биз бирдан шу аъло ҳазратлардан жудо бўлиб қолгудек бўлсак, дарҳол ўзимизга янги қирол топиб олган бўлардик.

Бизнинг мақсадимиз шулардан иборат, шу шартлар асосида биз сулҳ тузишга розимиз.

Имзо чекканлар: Жан-Франсуа, генерал; Биасу, гене-

рал-майор; Депре, Манзо, Тусен, Обер — ad hoc ¹ комиссарлар»².

— Кўриб турибсан...— деди Биасу негрлар дипломатияси асосида ёзилган мактубни менга ўқиб бериб (мен бу мактубнинг сўзларини деярли тўла-тўкис хотирлаб қолган эдим),— кўриб турибсан, бизлар сулҳпарвар одамлармиз. Энди сенга демоқчи бўлган гапимни эшит. Жан-Франсуа ҳам, мен ҳам чиройли услубда гапириш, ёзишни ўргатадиган оқлар мактабида ўқимаганмиз. Биз жанг қилишни биламиз, аммо ёзув-чизувга нўноқмиз. Шунга қарамай, мажлис номига ёзган бизнинг мактубимизда собиқ соҳибларимиз мазах қилиб кулишига сабаб бўлган қандайдир нотўғри иборалар ўтиб кетишини истамаймиз. Сен, албатта, бизга етишмаётган ўша аҳмоқона илмни ўрганган бўлишинг керак. Оқлар биздан кулишмасин учун сен мактубимиздаги хатоларни тузатиб чиқ — шу хизматинг эвазига жонингни сақлаб қоласан.

Биасунинг дипломатик ёзишмасидаги имло хатоларини тузатувчилик вазифаси иззат-нафсимга қаттиқ тегди ва мен бир дақиқа ҳам иккиланмай жавоб қилдим. Ундан кейин, дунёда яшаб ҳам иккиланмай жавоб қилардим энди? Мен унинг таклифини рад этдим. Чамаси, у менинг жавобимдан ажаблангандай бўлди.

— Нима?— деб бақириб юборди у.— Шу бир парча пергаментдаги уч-тўртта хатони тузатишдан кўра ўлимни афзал кўряпсанми?

— Ҳа,— деб жавоб қилдим мен.

Менинг рад жавобим уни мушкул аҳволга солиб қўйган эди, назаримда. У бир оз ўйланиб туриб шундай деди:

— Қулоқ сол, ҳей, тентак бола, мен сенчалик қайсар эмасман. Майли, эртага кечқурунгача муҳлат бераман сенга: яхшилаб ўйлаб кўриб, гапимга кир. Эртага кун ботиш олдидан сени яна олдимга олиб келишади. Билиб қўй, ўшанда албатта айтганимни қилгин! Хайр! Шояд эрталабгача эсинг кириб қолса. Яхшилаб ўйлаб кўр, бизда ўлим — оддий ўлим эмас!

У мудҳиш жаҳқажа билан айтган охириги сўзларнинг мазмуни мен учун равшан эди: Биасунинг одатда ўз қурбонлари учун кашф этган қийноқ усуллари бу фикрини яққол изоҳларди.

— Канди, асирни олиб кетинг,— деб гапида давом этди Биасу.— Уни Қизил Тоғ аскарлари қўриқлашсин. Мен

¹ Мазкур вазиятда (лот.).

² Маълум бўлишича, бу аломат кулгили мактуб чиндан ҳам мажлис номига юборилган экан. [Автор изоҳи.]

унинг яна бир кеча-кундуз яшашини истайман, лекин шу йигирма тўрт соат вақт ўтгунча аскарларимнинг сабри чидамаса керак.

Унинг қоровул бошлиғи мулат Канди қўлларимни орамга қилиб боғлашни буюрди. Аскарлардан бири арқоннинг учидан ушлади ва биз гордан чиқдик.

XXXIX

Ғоятда бахтиёр ва бир меъёрда мафтункор ҳаёт кечи-раётганингизда дабдурустдан бошингизга ғайритабiiй ҳо-дисалар, ташвишлар ва фожиалар тушгудек бўлса, бу ку-тилмаган ҳаяжонлар, бу тақдир зарбалари саодатли ором оғушида мудраб ётган руҳингизни шу заҳоти ғафлатдан уйғотиб юборади. Бироқ шу йўсинда ёпирилиб келган бад-бахтлик бизга ғафлатдан уйғониш эмас, балки қўрқинчли тушдек бўлиб туюлади. Мудом бахтиёр яшаган одамда руҳий тушкунлик таъжжубдан бошланади. Кутилмаган фа-локат бомбанинг портлашига ўхшайди: бундай фалокат айни пайтда кишини ҳам ларзага келтиради, ҳам карахт қилади; шундай чоғда кўз олдимизда чақнаган мудҳиш шуъла кундузги ёруғлик ўрнини боса олмайди. Одамлар, буюмлар, воқеалар қандайдир афсонавий қиёфа касб эта-дилар ва кўз олдимиздан худди бир тушдек ўта бошлай-дилар. Ҳаёт уфқида ҳамма нарса — атроф муҳит ҳам, ис-гиқбол ҳам ўзгаради, саодатли ўтмишимизнинг порлоқ манзараси кўз олдимизда хиралашиб, ғойиб бўлгунча жу-да узоқ вақт ўтади, зеро бу манзара мудом бизни таъқиб қилар ва муттасил биз билан бугунги машъум ҳаётимиз ўртасидаги ғов бўларкан, шу ҳаётга ўзгача ранг беради ва кишини ҳақиқий ҳаётдан чалғитувчи сохта манзара касб этади. Ана шунда реал воқеълик ҳам бизга ғайриим-коний ва бемаъни бўлиб туюлади; биз ўзимизнинг яшаёт-ганимизга ҳам зўрға ишонамиз, чунки илгари бизнинг ҳа-ёт муҳитимизни ташкил қилган нарсаларнинг энди ғойиб бўлганини кўриб, шуларнинг ҳаммаси бизни бу ерда қол-дириб қандай ғойиб бўлдийкин ва нима учун бугун ҳаё-гий муҳитимиздан ёлғиз биз сақланиб қолдимиз экан, деб ҳайрон бўламиз. Бундай руҳий ҳаяжон узоққа чўзилади-ан бўлса, у кишини ақлдан оздириб, телба қилиб қўяди-ки — эҳтимол, ўша шўринг қурғур учун саодатлироқ бўл-ган бу ҳолатда ҳаёт — фақат хаёлий лавҳа; ўзи эса — фақат бир кўланка бўлиб туюлади.

XI

Бу фикрларни нима сабабдан сизларга баён қилганим-ни, жаноблар, ўзим ҳам билмайман. Бу фикрларни тушу-

ниш ҳам, баён қилиш ҳам мушкул. Бунинг учун ўша ҳиссиётларни ўз бошингдан кечиришинг керак. Мен уларни бошимдан кечирдим. Биасунинг одамлари Қизил Тоғ негрларига топширишганда мен худди шундай аҳволда эдим. Назаримда, мени бир гуруҳ шарпалар иккинчи гуруҳ шарпаларга топширгандай туюлди ва мен ҳеч қаршилиқ кўрсатмасдан, азим тун дарахтнинг танасига белимдан боғлашларига йўл қўйиб бердим.

Улар менга сувда пишган бир нечта картошка олиб келишди ва уларни туғма инстинкт даъвати билан еб юбордимки, карами беназир эгам бундай инстинктни энг мушкул руҳий изтиробга тушган одамзодда ҳам сақлаб туради.

Бу аснода қоронғи тушиб, тун кирди; соқчиларим чайла-чайлаларига тарқалишди, менинг олдимда эса улардан фақат олти киши қолди; улар тунги салқинда совуқ емаслик учун каттакон гулхан ёқиб, атрофида ўтиришар ё ёнбошлаб ётишарди. Яна бир неча дақиқадан кейин ҳаммалари донг қотиб ухлаб қолишди.

Мен жудаям ҳолдан тойган эдим, мана шу жисмоний мадорсизлигим оқибатида фикрларим худди алаҳлаётган одамникидай миямда айқаш-уйқаш бўлиб кетган эди. Мен яқингинада Мари билан бирга ўтказган осуда кунлар тизмасини эсладим; ўшанда биз келажак ҳаётимизда мангу саодатдан бўлак ҳеч нарсани тасаввур қилмаган эдик.

Мен бу кунларнинг ҳаққонийлигига ўзимда атайлаб шубҳа уйғотмоқчи бўлгандай, уларни ақл бовар қилмайдиган ҳодисаларга тўлиб ўтган бугунги кун билан (шу бир куннинг ичиде мен уч марта ўлимга ҳукм этилиб, бир марта ҳам оқланмадим) қиёс қила бошладим. Мен яқин келажаким ҳақида, ўзим учун қайғу ва ўлимдан (хайриятки, яқин қолган ўлимдан) бўлак ҳеч нима умид қилиб бўлмайдиган шу қолган бир куним ҳақида ўйлардим. Баъзан ўзимни мудҳиш туш кўриб босинқираётгандек ҳис қилардим. Мен, шу нарсаларнинг ҳаммаси амалда содир бўлиши мумкинми; ҳозир қонхўр Биасунинг қароргоҳида эканлигим тўғрими; Маридан тамомида жудо бўлганлигим ростми, олти нафар ёввойи одам томонидан қўриқланаётган, дарахтга боғланиб, ўлимга маҳкум этилган, қароқчилар ёққан гулханнинг хира шуъласи ёритиб турган бу асир чиндан ҳам менманми, деб сўрардим ўзимдан ўзим. Лекин қанча ҳаракат қилмай, миямга хира пайшаддай ёпишиб олган, энг аламли фикрдан — Мари тўғрисидаги фикрдан фориг қила олмасдим ўзимни. Мен бутун вужудим билан унга талпинар ва унишг ҳоли нима кечди

экан, деб изтироб чекиб, ўзимга-ўзим савол берардим; мен гўё Марига кўмаклашмоқчи бўлиб, унинг истиқболи сари парвоз қилишга шайланарканман, ўзим боғланган арқонни аzza-баzza тортардим, демакки, бу кўрқинчли туш йўқ бўлгай ва тангри, ўзи менга умр йўллоши қилиб ато этган фариштанинг пешонасига, мен эслашга ҳам журъат этолмаган ўшал даҳшатларни ёзилишига асло йўл қўймагай, деб ҳамон умид қилардим. Шу фикрлар силсиласи оқибатида бора-бора кўз олдимда Пьеро намоён бўлди, шунда мен, ғазабим қаттиқ хуруж қилганидан телба бўлиб қолаёздим: пешонамдаги томирларим бўртиб чиқди, назаримда, улар ёрилиб кетаётгандай эди; мен Марига бўлган муҳаббатимни Пьерога бўлган дўстлик ҳиссиётим билан бир дақиқага бўлса ҳам қовуштирганим учун ўзимга лаънатлар айтардим, ўзимдан нафратланар, ҳазар қилар эдим; шунга кўра, Пьеронинг нима сабабдан ўзини Азим дарёга ташлагани ҳақида ўйлашни ҳам истамай, уни ўлдирмаганимга афсусланиб йиғлардим. Энди у ўлган; ҳадемай мен ҳам ўламан; мен унинг ўлганига ҳам, ўзимнинг хазон бўлаётган умримга ҳам ачинмасдим, фақат қасос ололмаганимдан афсусланардим.

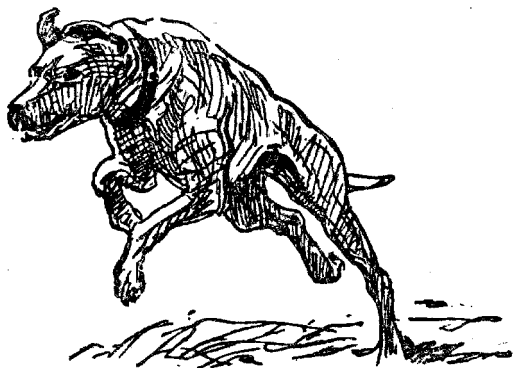
Силлам қуриганидан қандайдир ярим мудроқ ҳолга тушган эдим, аммо бари бир ўша руҳий ҳаяжонлар ҳамон мени изтиробга соларди. Бу ҳол қанча вақт давом этганини айтолмайман, лекин анча олисдан бўлса ҳам жуда аниқ эшитилган „Vo que soy contrabandista“ кўшиғи мени уйғотиб юборди; кўшиқни эркак одам айтаётган эди. Сесканиб кетиб кўзимни очдим; ҳаммаёқ сим-сигёҳ эди, негрлар ухлаб ётишар, гулхан ўчай-ўчай деб қолган эди. Кўшиқ айтаётган овоз тинди; мен, туш кўрган бўлсам керак, деб ўйладим-у, зил қовоқларим яна кўзимни юмди. Лекин шу ондаёқ кўзимни очдим: бояги овоз энди яқинроқдан эшитилди ва ҳазин оҳангда испанча романси куйлай бошлади:

En los campos de Ocana
Prisionero caí;
Me llevan a Cotadilla,
Desdichado fui!¹

Бу энди туш эмас эди. Бу Пьеронинг овози эди! Яна

¹ Оканя далаларида
Асир олдилар;
Олиб кетиб Котадильога,
Зиндон солдилар! (Исп.)

бир дақиқадан кейин овозни ёнгинамда эшитдим, шунда қулоғим остида сокин тун қўйнида менга таниш бўлган куй эшитилди: „Vo que soy contrabandista!» Олдимга бир кўпнак югуриб келиб, суюнганидан оёқларимга ишқалана бошлади: бу Раск эди. Мен бошимни кўтардим. Қаршимда бир негр турар, гулхап шуъласида унинг улкан сояси итнинг ёнига тушиб турар эди: бу Пьеро эди. Қасос олиш иштиёқи миямни айнитиб қўйган эди; мен ҳайратдан донг қотиб, гунг бўлиб қолдим. Мен ухлаётганим йўқ эди. Демак, ўликлар ҳам қайта тириларкан-да! Бу энди туш эмас — хаёлий тасаввур эди. Мен даҳшатга келиб юзимни

тескари ўгирдим. Буни кўрган Пьеро бошини кўксига ҳам қилди.

— Ога,— деди у оҳиста овоз билан,— қўшиғимни эшитганимда ҳеч қачон мендан шубҳа қилмасликка сўз берган эдинг; айт-чи, ога, наҳотки берган ваъдангни унутдинг?

Ҳазабим ниҳоят мени тилга киргизди.

— Аблаҳ!— деб бақирдим мен.— Ахийри топдим сени! Амакимнинг жаллоди, қотили, Марининг ўғриси, мени ога деб аташга қандай тилинг борди? Тўхта, яқинлашма ёнимга!

Мен дарахтга маҳкам чандиб боғлаб ташланганимни ва хиёл ҳам қимирлай олмаслигимни унутиб қўйган эдим. Мен гўё шамширимни суғуриб олмоқчи бўлгандай, беихтиёр бош эгиб, белимга қарадим. Менинг бу истагимдан Пьеро ҳайратга келди. У қаттиқ ҳаяжонда, лекин чеҳраси ўша-ўша ювош эди.

— Йўқ...— деди у,— йўқ, мен яқинлашмайман сенга,

Сен бахтсизсан, ачинаман сенга; лекин сен менга ачинма-
япсан, ҳолбуки мен сендан ҳам бахтсизроқман.

Мен елкамни қисиб қўйдим. У менинг сўзсиз маломатимни тушунди. Сўнг менга ўйчанлик билан тикилиб шундай деди:

— Тўғри, сен кўп жудоликларни кўрдинг.. Лекин, гапимга ишон, мен сендан ҳам кўпроқ жудоликларга учрадим.

Бу орада соқчи негрлар овозимизни эшитиб уйғониб кетишди. Улар бегона одамни кўришган заҳоти ўринларидан сакраб туриб, қуролларини қўлга олишди; лекин Пьерони таниб қолишиб, севинч ва ҳайратдан чинқириб юборишдию, унинг қаршисида тиз чўкиб, ерга бош уриб таъзим қилишди.

Лекин бу дақиқада на негрларнинг Пьерога кўрсатган иззат-ҳурмати, на гоҳ менинг олдимга, гоҳ ўз соҳибининг олдига югуриб бориб, эркаланаётган ва менинг совуқ муомаламдан гўё ажабланаётгандай безовта бўлиб, кўзларимга мўлтираб қараётган Раск эътиборимни ўзига тортди. Бутун вужудим билан ғазабланардим, лекин арқон билан чандиб ташланганим учун ғазабим заиф эди.

— О, нақадар бахти қаро одамман!— деб қичқирдим мен ниҳоят, сиртмоқда эканлигимдан фиғоним чиқиб ююм йиғларканман.— Бў ярамас ўз қилмишига яраша ўзи ўлим топди деб афсусланиб юрган эдим-а... мен бунга ўлган деб ўйлаб, қасос ола олмаганимдан минг-минг таассуф қилган эдим! Мана энди у мени мазах қилгани яна қайтиб келди... У шу ерда, ёнгинамда турибди, аммо мен уни ўлдириб хумордан чиқишга ожизман! О, қайси мард мени озод қила оларкин бу машъум арқонлар домидан!

Пьеро ҳамон таъзимдан бош кўтармай ётган негрлар томонга ўгирилди.

— Биродарлар,— деди у,— асирни бўшатинглар!

XLI

Негрлар шу заҳоти унинг амрини бажаришиб, мени банд этган арқонни кесиб ташлашди. Мен озод эдим, аммо қимирлай олмасдим. Энди мен таажжубдан донг қотиб қолган эдим.

— Бу ҳаммаси эмас,— деб гапида давом этди Пьеро, сўнг негрлардан бирининг ханжарини тортиб олиб, уни менга узатаркан, деди:— Истагингни бажар. Худо шоҳид, менинг ҳаётим сенинг ихтиёрингда, жонимни олсанг ҳам монелик қилмайман! Сен мени уч марта ўлимдан асраб

қолдинг, энди жоним сеники; агар мени ўлдирмоқчи бўлсанг — ўлдири!

Унинг овозида на маломат ва на алам бор эди. Унинг овозида фақат мутелик ва ҳасрат оҳанги сезилар эди.

Ўзим жазоламоқчи бўлган одам томонидан менга кутилмагандай берилган бу қасос олиш имкони менга жудаям ғалати ва ниҳоятда жўн бўлиб туюлди. Шунда Пьерога бўлган бутун нафратиму Марига бўлган бутун муҳаббатим ҳам бир бўлиб, мени қотиллик қилишга ундай олмаслигини тушундим; бунинг устига, Пьеронинг хойнлигини исботловчи далиллар қанчалик кўп бўлмасин, қандайдир ички овоз, душман ва хонин бўлган одам қасос ҳамда жазо сари ўз ихтиёри билан бундай мардона келиши мумкин эмас, деб таъкидларди менга. Ва ниҳоят — сизларга очигини айтайми? — бу ғайриоддий одамда шундай бир мафтункор фазилат мавжуд эдики, ҳатто ўшандай дарғазаб пайтимда ҳам, унга қарши ҳеч нима қила олмадим. Мен унинг ханжар узатган қўлини итариб ташладим.

— Бадбахт! — дедим. — Мен сени қотил сифатида чавақлашни хоҳламайман, яккама-якка жангда ўлдирмоқчиман! Ўзингни ҳимоя қил!

— Мен ҳимоя қилайми ўзимни? — деб таажжуб билан жавоб қайтарди у. — Ахир кимга қарши?

— Менга қарши!

У менга ҳайрат билан тикилди:

— Сенга қарши! Мен сенинг фақат шу буйруғингни бажара олмайман. Мана, Раскни кўряпсанми? Мен уни бўғиб ўлдиришим мумкин — у қаршилиқ қилмайди; лекин уни менга ҳамла қилишга мажбур эта олмайман — у буни тушунмайди. Мен ҳам сени тушунмаяпман; мен сен учун Раскман.

Сўнг, бир оз сукут сақлаб туриб, илова қилди:

— Мен сенинг кўзларингда нафрат кўряпман, бир вақтлар сен менинг кўзларимда худди шундай нафрат кўрган эдинг. Биламан, сен кўп бахтсизликларни бошингдан кечирдинг: амакигни ўлдиришди, экинзорларингга ўт қўйиб юборишди, дўстларингни қиличдан ўтказишди, уйлариң ғорат қилинди, меросларинг талон-торож бўлди. Лекин буларни мен эмас, менинг одамларим қилди. Қулоқ сол, бир кун мен сенга, одамларинг менга кўп ёвузликлар қилган, деб айтганимда, сен, мен қилмаганман, деб жавоб берган эдинг. Ушанда мен нима қилган эдим?

Унинг юзи ёришди, у, ҳозир кучоғимга ташланади, деб ўйлаган эди мени. Лекин мен унга хўмрайиб тикилиб турардим.

— Сен, одамларинг қилган ёвузликларга жавоб бермоқчи эмассан,— дедим мен унга ғазаб билан,— лекин ўзинг менга қилган бадкорликлар ҳақида гапирмаяпсан-ку!

— Қандай бадкорлик, ахир?— деб сўради у.

Мен унинг рўпарасига жадал юриб бориб, баралла бақриб сўрадим:

— Мари қани? Нима қилдинг уни?

Бу номни эшитиши билан унинг ранги бир зумга қув ўчиб кетди; гўё хижолат бўлаётгандай бир дақиқача сукутга толиб туриб қолди. Сўнг деди:

— Мария! Ҳа, сен ҳақсан... Лекин бу ерда тешик қулоқлар кўп.

Унинг хижолат бўлгани, «сен ҳақсан» деган сўзлари қалбимда яна жаҳаннам ўтини алангалатди. Назаримда, у жавоб бериш ўрнига гапни чалғитаётгандай эди. Аммо у очиқ чеҳра билан менга ўгирилди-да, теран ҳаяжон билан деди:

— Ўтиниб сўрайман, менга шубҳа билан қарама! Сенга ҳамма гапни айтиб бераман, фақат бу ерда эмас. Мен сени қандай яхши кўрсам, сен ҳам мени шундай яхши кўр, ундан кейин, менга ишон!

У ўз гапининг менга қандай таъсир этганини кўриш учун бир зумга гапдан тўхтади, сўнг мулоим оҳангда деди:

— Сени яна оға десам майлими?

Лекин ғазаб ва рашк тўфони бутун вужудимни бошқатдан қамраб олган эди, шунга кўра, риёкорликдай туюлган унинг мулоим сўзлари, ғазаб ва рашкимни бадтар алангалатди.

— Сен ҳали ўтмишни эслатишга журъат этдингми менга? Кўрнамак аблаҳ!..— деб бақирдим мен.

У сўзимни бўлди. Кўзлари филт-филт ёшга тўлган эди.

— Кўрнамак мен эмас!

— Бўлмаса, айт!— деб чинқирдим тажанг бўлиб.— Нима қилдинг Марини?

— Бу ерда эмас, бу ерда эмас!— деб жавоб қилди у.— Бегона қулоқлар гапимизни эшитиб туришибди. Бунинг устига, бари бир ҳозир гапимга ишонмайсан, вақт эса зиқ. Ана тонг ёриша бошлади, мен бўлсам, сени бу ердан тезроқ олиб кетишим керак. Гапимни яхшилаб эшитиб ол, агарда мендан шубҳаланадиган бўлсанг, янаям яхшиси, кўксимга ханжар санчиб мени ўлдирадиган бўлсанг, ҳамма нарса барбод бўлади. Яхшиси, бир оз сабр қил... Сен ўша қасос деб айтган ишингни амалга оширишингдан ол-

дин мен сени озод қилишим керак. Юр мен билан Биасунинг олдига.

Унинг хатти-ҳаракати ва айтган гапларида мен учун мавҳум бўлган қандайдир бир сир бор эди. Гарчи менинг барча мулоҳазаларим бу одамга қарши қаратилган бўлса ҳам, унинг овозини эшитишим билан қалбимдаги қандайдир нозик тор садо беришга мажбур бўларди. Ҳар гал Пьеронинг гапларини эшитганимда унинг мен учун мавҳум бўлган ҳукмрон кучига беихтиёр итоат эта бошлардим. Мен қасос олиш истаги билан ачиниш туйғуси ўртасида, шубҳа билан кўр-кўрона ишонч ўртасида тараддудлана бошлаганимни пайқаб қолдим.

Мен унга эргашдим.

XLII

Биз Қизил Тоғ негрларининг қароргоҳидан жўнаб кетдик. Бу ёввойи одамлар манзилгоҳи бўйлаб бемалол кетаётганим ўзимга ғалати туюларди, чунки куни кеча бу қароқчиларнинг ҳар биттаси жонимни олиш учун тишларини қайраган эдилар. Йўлимизда тўқнаш келган негрлар ва мулатлар бизни қўлга олишга уриниш ўрнига, қувонч, таажжуб ва эҳтиромдан қийқиришиб, қаршимизда ерга бош уриб таъзим қилишар эди. Мен Пьеронинг-исёнчилар қўшинида қандай унвонда эканлигини билмас эдим, лекин ўзининг қул дўстлари орасида қанчалик эътибор қозонгани эсимда эди, бас, шундай экан, у ўз исёнкор дўстлари орасида ҳам юксак мартабада бўлса керакки, бу ҳол мени асло ажаблантирмади.

Биз Биасу форини қўриқлаб турган соқчилар отряди олдига яқинлашганимизда, қоровул бошлиғи мулат Канди отилиб чиқиб, олисдан, генерал оромгоҳига яқин келишга қандай ҳаддиларинг сиғди, деб дағ-даға қилди; лекин бизга яқинроқ келиб Пьерони таниди-ю, қилган беадаблигидан хижолат бўлиб ҳайратга келди, бошидан зар жиякли қалпоғини юлқиб олиб, ер ўпиб Пьерога таъзим қилди, шундан кейин лаби-лабига тегмай, қайта-қайта узр сўраб, бизни Биасу ҳузурига бошлаб кирди, аммо Пьеро унинг айтган узрларига жавобан нафрат билан қўл силтаб қўя қолди.

Одий аскарларнинг Пьерога таъзим қилиши мени ажаблантирмаганди, лекин энг нуфузли офицерлардан бири Кандининг қул Пьеро олдида ўзини шунчалик пастга урганини кўрганимдан кейин, ўзимга-ўзим: «Обрўси шунчалик улуг бўлган бу одам ким ўзи?»— деб савол бердим.

Биз горга кирганимизда, бош кўмондон бир ўзи бамайлихотир қовоқ оши ичиб ўтирган эди; аммо унинг Пьеро кириб келиши билан дик этиб ўришдан туриб кетганини ҳамда безовта таажжубини ва қаттиқ шуаймон бўлганини яширишга уришиб, ҳамроҳим қаринсида алоҳида эҳтиром билан бош эгиб, унга ўз тахтидан жой олишни таклиф қилганини кўрганимда, янаям ҳайрон бўлиб, оғзим очилиб қолди. Лекин Пьеро ўтиришдан бош тортди.

— Жан Биасу,— деди у,— мен бу ерга сизнинг ўрини-гини эгаллагани эмас, балки бир илтифот кўрсатишин-гини сўраб келдим.

— Alteza,— деб жавоб қилди Биасу унга қайта-қайта таъзим қилар экан,— сиз Жан Биасуга алоқадор бўлган, унга тегишли бўлган ҳамма нарсаларга, шунингдек, унинг ўзинга ҳам соҳиблик қилишингиз мумкин.

Биасу Пьерога «alteza» деб мурожаат қилаётган эди, бу биздаги «зоти олийларни» деган унвонга мос келар эдики, буни эшитиб мен яна ҳам кўпроқ таажжуб қилдим.

— Менга кўп нарса керак эмас!— деб дарҳол эътироз билдирди Пьеро.— Мен сиздан фақат мана бу асирга эрк бериб, ҳаётини сақлаб қолишингизни илтимос қиламан.

Пьеро қўли билан мени кўрсатди. Аввалига Биасу гўё эсанкираб қолгандай кўринди, лекин тезда ҳушини йиғиб олди:

— Сиз камиван камтарини қулингизни қаттиқ ташвишга соляписиз, alteza! Минг афсуслар бўлсинки, сиз ундан у бажара олмайдиган нарсани сўраясиз. Бу асир— Жан Биасунинг асирни эмас, у Жан Биасуга қарам ҳам, Жан Биасунинг измида ҳам эмас.

— Нима демоқчисиз бу билан?— деб сўради Пьеро жиддий оҳангда.— Бўлмаса, кимнинг измида? Нима, бу ерда сиздан бошқа ҳам ҳукмдор борми?

— Таассуфки, бор.

— Ким у ҳукмдор?

— Мешинг кўшиним.

Биасу хушомад ва муғамбирлик қилиб, Пьеронинг кескини ва ҳаққоний саволларига аниқ жавоб беришдан ўзини олиб қочардики, бу, чамаси, Пьеронинг мавқеи талаб этган ҳурматни бажо келтириб, шу билан чеклашнинг нотаътидан далолат берарди.

— Қанақасига қўшинингиз бўлади?— деб чиқириб юборди Пьеро.— Нима, қўшинингизга сиз кўмондонлик қилмайсизми?

Биасу бу вазиятда ўзини устун ҳисобларкан, ўзини

итоатгўй қилиб кўрсатган ҳолда, ясама самимият билан жавоб қайтарди:

— Наҳотки, *alteza* тобе бўлишни истамагани учунгина исён кўтарган халққа буйруқ бериш мумкин деб ўйласалар?

Мен уларнинг гапига аралашишни истамадим, чунки мен учун ҳаётнинг қадр-қиймати қолмаган эди; бироқ бир кун олдин бу ерда кўрганларимнинг ҳаммаси Биасунинг исёнчилар устидан чексиз даражада ҳукмронлик қила олишидан далолат берарди ва бу мунофиқнинг асл башарасини очиб ташлашимга имкон берар эди. Пьеро унга эътироз билдирди.

— Ҳай, начора!— Агар сиз ўз қўшинингизга буйруқ бера олмас экансиз, ўз аскарларингизга тобе экансиз, унда менга шуни айтинг-чи: нима сабабдан улар мана бу асирни ёмон кўришади?

— Кеча Букман ҳукумат қўшинлари томонидан ўлдирилди,— деб жавоб қилди Биасу ўзининг ваҳшиёна ва истеҳзоли қиёфасига ғамгин тус беришга уринаркан.— Шу сабабли аскарларим ямайкалик негрлар сардорининг ўлими учун манави оқ танлидан ўч олмоқчи бўлишди: улар бошма-бош айирбош қилишмоқчи, токи парвардигорнинг ўзи бу ёш офицернинг боши билан Букманнинг бошини илоҳий тарозунинг икки палласига қўйиб, қайси томоннинг ҳақ эканлигини аниқласин.

— Сиз қандай журъат этасиз бу разилона қотилликка иштирок этишга?— деди Пьеро.— Менга қаранг, Жан Биасу, айнан мана шунақа шафқатсизликлар биз бошлаган ҳаққоний ишларни барбод қилиши мумкин. Мен оқларнинг қўлида асирда эдим, ҳозир ўша ердан қочиб келдим, шунинг учун Букманнинг ўлимидан беҳабар эканман. Буни биринчи бўлиб сиздан эшитдим. Демак, само қилган жиноятлари учун ундан адолатли интиқом олган. Мен сизга яна бир янгиликни айтишим мумкин. Жано, оқларни алдаб «Қопқон» дарасига бошлаб келиш учун уларга йўл кўрсатувчи бўлиб ёлланган ўша қоралар сардори Жано ҳам яқинда ҳалок бўлди. Сиз биласиз... гапимни бўлманг, Биасу!.. Сиз биласиз, у шафқатсизликда Букмандан ҳам, сиздан ҳам қолишмасди. Энди яхшилаб ёдингизда сақлаб қолинг: уни самовий кучлар ҳам, оқлар ҳам ўлдиргани йўқ, уни Жан-Франсуа ўлдирди. Унинг ўзи Жано устидан одил ҳукм чиқарди.

Пьеронинг гапларини маъюс эҳтиром билан эшитиб ўтирган Биасу антиқа бир товуш чиқарди. Худди шу пайт форга Риго кирди, у Пьерога эгилиб таъзим қилгач, Би-

суга яқин бориб, унинг қулоғига бир нималарни пичирлади. Ташқарида, манзилгоҳда катта ғала-ғовур эшитилди. Пьеро гапида давом этди:

— Ҳа, Жан-Франсуа, дабдабали ҳаётга муккасидан кетганлиги ва Азим дарё қавмларининг черковида бўладиган ибодатга олти от қўшилган аравада масхараомуз кеккайиб боришни яхши кўришдан ўзга нуқсонни бўлмаган ўша Жан-Франсуанинг ўзи Жанони ўтакетган шафқатсизлиги учун жазолаб ўлдирди! У қароқчи ўзини ерга уриб ёлбордиям, ўлими олдидан уни тавба қилдирмоқчи бўлган мarmэладлик руҳоний отанинг этагига маҳкам ёпишиб ҳам кўрди (бечора ҳазратни унинг чангалидан зўрға ажратиб олишди), аммо шунга қарамай, у ҳайвон, бари бир, кеча отиб ташланди; уни азим туп дарахт тагига олиб бориб отиб ташлашди; Жано айнан ўша дарахтнинг шохларига каноралар¹ осиб, уларга ўз қурбонларини тириклайин иларди. Бу сизга ҳам ибрат бўлсин, Биасу! Оқларни бераҳм бўлишга ундайдиган бундай қатлларнинг нима кераги бор? Ундан кейин, шундоқ ҳам жуда дарғазаб бўлиб кетган бахти қаро ўртоқларимиз қалбида ғазабни алангалатиш учун лўттибозликлар қилишнинг нима ҳожати бор? Тру-Коффида ўзини «Рум авлиёси» деб юритувчи бир қаллоб мулат бор, у қоралар орасида мутассибликни гарғиб қилади; у ибодатларни харом қиляпти; у, Биби Марям билан гаплаша оламан ва садақадонга қулоқ солиб, унинг башоратларини тинглай оламан, деб одамларни лақиллятапти; у ўз ўртоқларини Биби. Марям йўлига қотиллик ва ўғрилик қилишга ундаяпти!

Пьеро бу номни тилга олганида, гапининг оҳангида хужожўй одамнинг ихлосидан кўра мулойимроқ бир ҳиссиёт сезгандай бўлдимки, бу мени қаттиқ таҳқирлади ва ғазаблантирди.

— Шунингдек,— деб гапида давом этди Пьеро,— сизнинг қароргоҳингизда ҳам ўша «Рум авлиёси» қабилидаги қандайдир оби, қандайдир бир лўттибоз бормиш! Тушунман, кўп мамлакат аҳлидан, ҳар турли қабила ва тусдаги одамлардан ташкил топган қўшинга қўмондонлик қилинганда, уларнинг ҳаммасини бир-бирига боғловчи умумий алоқа риштасини топиш керак бўлади, лекин наҳотки сиз ана шу алоқа риштасини ёввойи мутаассиблик ва бемаъни сурофотдан бошқа йўл билан топа олмасангиз? Ишонинг, Биасу, оқлар бизчалик шафқатсиз эмаслар. Мен ўз қул-

¹ Қассоб дўконида нимта-нимта гўшларни иладиган темир илақлар.

ларининг ёнини олган плантаторларни кўрганман; тўғри, билдирди, уларнинг кўпчилиги инсон ҳаётини сақлаб қолиш учун эмас, ўз ақчаларини ҳимоя этиш учун шундай қилардилар, шунга қарамай, ўз манфаатларини кўзлаб қилган шу хатти-ҳаракатлари билан ҳам катта хизмат кўрсатдилар. Келинг, биз ҳам шафқат қилишда улардан қолишмайлик, ахир шундай қилсак ўзимизга фойда-ку. Агар биз хотин-халажин қирсак, гўдакларни бўғиб ўлдирсак, қарияларга азоб берсак, колонистларни ўз ўйларига қамаб, тириклайин ёндириб юборсак — шу билан бошлаган ишimiz муқаддасроқ, адолатлироқ бўладими? Ахир ҳар куни қиляпмиз-ку бундай жиноятларни! Жавоб беринг, Биасу: ҳаммавақт ҳам ўзимиздан кейин кул ва қон қолдиришимиз шартми?

Пьеро жим қолди. Унинг ўтдек чақнаб турган кўзлари ва равои овози ҳар бир сўзига қудрат ва ишонч бағишларди. Биасу худди шерининг папжасига илинган тулкидек, қудратли рақибдан қочиб қутулиш ниятида бирон нажотбахш туйнук топмоқчи бўлгандай, ҳар томонга олазарак бўлиб қарарди. У шундай ўйга толиб турган пайтида, Кэй отрядининг сардори, куни кеча кўзи олдида содир бўлган ёвузликларни мутлақо хотиржам кузатиб ўтирган ўша Риго, ҳозир Пьеро баён қилган машъум золимликлардан ўзини қаттиқ нафратлангандай кўрсатиб, мунофиқона даҳшат билан деди:

— Ё қудратингдан! Шунчалик даҳшатли бўларкан-а дарғазаб халқ!

XLIII

Бу орада ташқаридан эшитилаётган шовқин зўрая бошлади, бу ҳол, назаримда, Биасунинг безовта қилаётгандай эди. Кейинчалик билсам, бу бесаранжомликни Қизил Тоғ негрлари кўтарган экан, улар бутун манзилгоҳ бўйлаб югуриб юришиб, менинг халоскоримнинг қайтиб келганини овоза қилинган ва у Биасу олдига қандай талаб билан кирмасин, уни кўллаб-қувватлашга шайланиб турган эканлар. Риго боя кирганида бош қўмондонга шу тўғрида гапирган эди, энди Биасу бу ҳолнинг ўз қўшинини фожияли ихтилофга олиб боришидан хавотирланиб, Пьерога бир қадар ён босмоқчи бўлди.

— Alteza, — деди у ачиниб, — биз оқларга нисбатан ўта бешафқат бўлсак, сиз ҳам бизларга нисбатан ўта бешафқатсиз! Сиз мени бадқаҳрликда ноҳақ айблайсиз; мен шу оқимга тушиб қолганман: мен оқимни эмас, оқим мени ўзи

билан олиб кетяпти. Хўш, айтингчи: сизни хурсанд этишим учун ҳозир нима қилишим мумкин?

— Илтимосимни сизга айтдим, сеньор Биасу,— деб жавоб қилди Пьеро:— бу асирни мен билан қўйиб юборинг.

Биасу бир дақиқа ўйланиб қолди, сўнг юзида ўта самимийлик ифодасини акс эттиришга уриниб деди:

— Майли, сизнингча бўлсин, alteza! Сизга хизмат қилишга нақадар иштиёқманд эканлигимни намойиш қилмоқчиман. Ижозат берсангиз, бу асир билан икки оғиз юзма-юз гаплашиб олсам; шундан кейин уни ўзингиз билан олиб кетаверишингиз мумкин.

— Атиги шуми? Майли!— деб жавоб қилди Пьеро.

Унинг шу чоққача такаббур ва норози қиёфада бўлган чеҳраси севинчдан ёришиб кетди. У бир неча қадам узоқлашди.

Биасу мени ғорнинг бир бурчагига бошлаб бориб, паст овоз билан сўради:

— Мен сени фақат битта шарт билан ўлимдан олиб қолишим мумкин: ўзинг биласан у шартни. Хўш, розимсан?

У менга Жан-Франсуанинг мактубини кўрсатди. Унинг шартига рози бўлишни мен олчоқлик деб ҳисоблардим.

— Йўқ!— деб жавоб қилдим мен.

— Ҳалиям қайсарлик қиялсанми?— деди у одатдагидек тиржайиб.— Назаримда, сен бу пушти-паноҳингга ҳаддан ортиқ ишонаётганга ўхшайсан! Биласанми ўзи унинг кимлигини?

— Ҳа!— деб жавоб қилдим мен шу заҳоти.— У ҳам сенга ўхшаган зулмкорлардан, фақат мунофиқликда сендан ўтади!

Биасу ҳайрон қолганидан бир сакраб тушди, сўнг ҳазил қилмаяптими тағин, дегандек кўзларимга тикилиб туриб сўради:

— Демак, сен ростданам уни танимайсанми?

Мен унга нафрат билан жавоб қайтардим:

— Мен фақат шуни биламанки, у амакимнинг қули эди, исми Пьеро.

Биасу яна мийиғида кула бошлади:

— Ҳа-ҳа! Ана холос! У сени ўлимдан асраб қолиб, эрк беришни талаб қияпти, сен бўлсан, уни менга ўхшаган «зулмкор» деб айтяпсан!

— Менинг нима ишим бор!— деб жавоб қилдим мен.— Агарда бир дақиқагагина озод бўлганимда эди, ўзимга умр сўраш ўрнига, унга ўлим тилаган бўлардим!

— Буни қандай тушуниш керак?— сўради Биасу.— Сен гўё дилингдаги гапни айтаётганга ва ўз ҳаётингдан жиддий воз кечаётганга ўхшайсан. Бу ерда мен англай олмаётган бир сир бор, назаримда. Сен нафратланган одам сенга ҳомийлик қиляпти; у сени қутқармоқчи, сен бўлсанг уни ўлдиришни истайсан! Аммо, менга бари бир. Сен бир дақиқага бўлса ҳам озод бўлишни хоҳлайсан — сенга бера олишим мумкин бўлган ягона имтиёзим ҳам шу. Мен сени у билан бирга қўйиб юбораман; лекин кетишдан олдин, қуёш ботишига икки соат қолганида қайтиб келиб, ўзингни менинг ихтиёримга топширишга чин сўз бер менга. Ахир сен французсан-ку?

Сизларга нима деб айтсам экан, жаноблар? Ушанда, умрим мен учун ортиқча юк бўлиб қолган эди; бунинг устига, Пьеронинг шарофати билан жон сақлаб-қолиш мен учун жуда малол келарди, чунки ундан нафратланишим учун менда жуда кўп важлар бор эди; эҳтимол, ўз ўлжасини ҳеч қачон чангалидан чиқармайдиган Биасу мени ҳам қўйиб юборишга сира рози бўлмайди, деб ўйлаганим сабабли шундай қарорга келгандирман. Мен чинданам бир неча соат озодликка чиқишни истардимки, бунга сабаб ўлимим олдидан севикли маҳбубам Марининг, демакки ўзимнинг ҳам қисматим тўғрисида ҳамма гапни аниқлаб олишдан иборат эди. Французлар виждонига ишонган Биасуга сўз бериш, ҳозир ҳаётимни яна бир кунга чўзиш учун энг осон ва тўғри восита эди: мен унга сўз бердим.

Биасу мендан шу ваъдани олгач, Пьеро олдига яқинлашди.

— Altea, — деди у хушомад билан, — оқ асир сизнинг ихтиёрингизда; уни олиб кетишингиз мумкин; сиз билан кетишга ҳаққи бор унинг.

Пьеронинг кўзлари бунчалик бахтиёр чақнаганини мен ҳеч қачон кўрмаган эдим.

— Раҳмат, Биасу! — деб чинқириб юборди Пьеро унга қўлини узатаркан. — Раҳмат! Сен менга шундай катта хизмат қилдингки, эвазига хоҳлаган нарсангни талаб қилишинг мумкин мендан! То қайтиб келгунимча менинг Қизил тоғлик биродарларимга қўмондонлик қилавер. — У менга ўгирилди: — Ана, озод бўлдинг, энди юр мен билан!

Шундан кейин у мени қатъият билан ғордан етаклаб-чиқиб кетди. Биасу гарчи Пьерони эҳтиромли таъзим билан кузатаётган бўлса ҳам, орқамиздан ҳайрон бўлиб қараб қолгани сезилиб турарди.

Мен Пьеро билан ёлғиз қолишни сабрсизлик билан кутардим. Марининг тақдири ҳақида сўраганимда унинг эсанкираб қолганини, хотинимнинг исмини назокат билан тилга олиб, мени таҳқирлашга журъат этганини кўриб, қалбимда нафрат ва рашк туйғуси туғён урди. Шундай бўлгандан кейин, бу Пьеронинг менинг олдимда бадкирдор Биасуга олижаноблик билан қилган маломати, унинг мени ўлимдан асраб қолишга уриниши, ҳатто барча хатти-ҳаракатлари ва гапларидаги ғайриоддий жиҳатларнинг нима аҳамияти бор эди менга! Мен ўлаётганини ўз кўзим билан кўрдим деб ишонган бир пайтда унинг дабдурустдан қаршимда соғ-саломат ҳолда намоён бўлиши сири, унинг Азим дарёга чўкиб кетганига шохид бўлганимдан кейин оқлар қароргоҳида асирда бўлиши сири, қулнинг — ҳукмдорга, асирнинг халоскорга айланиш сири, хуллас, унинг номини мудом чулғаб олган бу сирларнинг нима қизиғи бор эди менга! Бу барча мавҳум ҳодисалар ичида мен учун фақат бир нарса: Марининг хиёнаткорона ўғирланиши — қасос олишга даъват этувчи бир таҳқир, жазолашни талаб этувчи кучли жиноят эканлигигина мен учун ойдин эди. Шу ўтган вақт ичида рўй берган тушуниб бўлмайдиган воқеаларнинг ҳаммаси, Пьеро устидан чиқарган ҳукмимнинг ижросини фақат кейинга суришгагина мажбур эта оларди; шунга кўра мен ўз рақибимни жавобгарликка тортишим мумкин бўлган дақиқани сабрсизлик билан кутардим. Мана, ўша дақиқа ниҳоят етиб келди.

Биз негрларнинг уч қават қуршовидан ўтдик; улар бизни кўришган ҳамон, ҳайрон бўлишиб: «О мўъжиза! Энди у асир эмас!»—деб қичқиришиб, ерга бош уриб таъзим қилишарди. Фақат мен бу сўзларнинг қайси биримизга — Пьерогами, ё менгами — қаратилганини билолмадим. Ниҳоят биз манзилгоҳ чегарасидан ташқарига чиқдик; Биасунинг энг четки соқчи постлари ҳам дарахтлар ва қоялар орқасида кўздан ғойиб бўлди. Раск қувонганидан бир олдинлаб югуриб кетар, бир яна биз томонга югуриб қайтиб келарди. Пьеро жадал одим отиб кетиб борарди. Мен уни шартта тўхтатдим.

— Менга қара,— дедим унга,— энди буёғига юрмасак ҳам бўлади. Сен хавотир олган тешик қулоқлар энди гапимизни эшита олмайди. Гапир, Марини нима қилдинг?

Қаттиқ ҳаяжонланганимдан энтикиб-энтикиб гапирардим. У менга мулоийм назар ташлади.

— Янами?— деди у.

— Ҳа, яна!— деб бақирдим фиғоним чиқиб.— Яна! То сенинг сўнги нафасинг чиққунча ва ўзим дунёдан кўз юм-гунимча қайта-қайта сўрайверамаи бун! Қани Мари?

— Демак, менга бўлган гумонингни сира бартараф қилиб бўлмайди? Ҳадемай ҳаммасини билиб оласан.

— Ҳадемай, дейсанми, аблаҳ?— дея эътироз билдирдим.— Мен ҳозироқ билишни истайман! Қаерда Мари? Мари қани? Эшитяпсанми? Жавоб бер, бўлмаса, жонга жон оламан! Ўзингни ҳимоя қил!

— Ахир сенга айтдим-ку, мен бундай қилолмайман,— жавоб берди у ғамгин оҳангда.— Дарё ўз сарчашмаси билан олишмайди; сен мени уч марта ўлимдан асраб қолдинг, шунинг учун ҳам менинг ҳаётим сенинг ҳаётинг билан олиша олмайди. Агарда олишишни хоҳлаганимдаям, бунинг имкони йўқ: чунки инқовимиз учун фақат битта ханжар бор.

Шундай деб туриб, у белбоғига қистирилган ханжарни суғириб олиб, менга узатди.

— Ма, ол,— деди у.

Мен ғазабимни боса олмадим. Ханжарни юлқиб олиб, ярақлаган тигини унинг кўксига тақадим. У чап беришни хаёлига ҳам келтирмади.

— Бадбахт,— деб бақирдим,— қотиллик қилишга мажбур этма мени! Агар сен хотинимнинг қаердалигини ҳозироқ айтмасанг, шу тиг билан юрагингни чок қиламан!

У менга хотиржам жавоб қилди:

— Сен менинг соҳибимсан. Лекин ёлбориб сўрайман сендан: мени яна бир соат ўлдирмай тур-у мен билан бирга юр. Сен ўзинг уч марта ўлимдан асраб қолган одамдан, ўзинг — оға деб атаган одамдан шубҳа қилияпсан! Майли, эшит: агар яна бир соатдан кейин ҳам шу шубҳангни тарк этмасанг, унда мени ўлдиришинг мумкин. Бунга сен ҳаммиша улгурасан, кўриб турибсан, мен қаршилиқ кўрсатмаяпман. Мариянинг...— деб туриб, зўр-базўр илова қилди:— ўз хотинингни номи билан илтимос қиламан. Яна бир соат сабр қил! Баски, мен шунчалик ёлбориб илтимос қилаётган эканман, гапимга ишонавер, ўзим учун эмас, сен учун қилияпман буни!

Унинг ўтакетган даражада қайғули овози ниҳоятда ишончли янграрди. Шунда мен, эҳтимол буларнинг ҳаммаси ҳақиқатдир, унинг бундай самимий назокат ва мулойим итоаткорлик билан гапиршидан мақсад ёлғиз ўз жонини сақлаш бўлмаса керак, демакки, у ўзи учун ёлбормаётган бўлиши керак, деб кўнглимдан ўтказдим. Мен

яна бир марта унинг мафтункор сирли ҳукмига итоат этдим.

— Яхши,— дедим мен,— сенга яна бир соат муҳлат бераман. Ҳозир сен билан бораман.

Мен ханжарни ўнга қайтиб бермоқчи бўлдим.

— Йўқ,— деди у,— ўзингда тураверсин, сен менга ишонмаяпсан. Лекин тезроқ юр, вақтимиз зиқ.

XLV

У яна олдимга тушиб юриб кетди. Биз тўхтаб суҳбатлашган пайтда, бир неча бор чошиб кетиб, яна қайтиб келган ва, нега тўхтаб қолдинглар, демоқчи бўлгандай бизга мўлтираб қараган Раск яна қувонч билан олдинга югурди. Биз одам оёғи тегмаган ўрмоннинг ичкарисига кириб борардик. Тахминан ярим соатлардан кейин ғоятда кўркам, ям-яшил сайхонликка чиқдик; бу сайхонлиқни қуёқ ва тароватли япроқларга бурканган азим туп асрий дарахтлар қуршаб олган эди; қоя орасидан қайнаб чиққан чашма суви шу ердан жилга бўлиб оқиб ётарди. Сайхонлиқнинг бир чеккасида ғор бўлиб, унинг оғзи ҳар хил чирмовуқлар: печак, лиана ва ясимнлар билан тўсилган эди. Раск энди вовулламоқчи бўлиб шайланган эди, Пьеро уни имо билан тўхтатди, сўнг мени қўлимдан етаклаб, ғор ичига бошлаб кирди.

Бу ерда бўйра устида ёруққа орқасини ўгириб бир аёл ўтирарди. Оёқ товушини эшитиб, у ўгирилди... Дўстларим, у Мари эди!

У эгнига, худди никоҳ кунимиздагидек оқ кўйлак кийган, бошида ёш келинчакнинг охириги қизлик беағи — оқ гулли апельсин новдасидан тўқилган гулчамбар бор эдики, ўша никоҳ туни мен бу гулчамбарни Марининг бошидан ечишга улгурмаган эдим. У мени кўрдию дарров таниди, чинқириб юбориб, ўзини қучоғимга отаркан, шодлик ва ҳаяжондан ҳушидан кетди. Бошим осмонга етган эди.

Марининг чинқиривини эшитиб, ғорнинг тўридаги тахмонга ўхшаган ердан (у ерда иккинчи хона бор эди) бола кўтарган бир кампир югуриб чиқди. Бу Марининг кекса энагаси билан шўрлик амакимнинг кенжа ўғилчаси эди. Пьеро булоқ бошига югуриб бориб, сув олиб келди ва Марининг юзига сеғиди. Бундан у сесканиб кетиб ҳушига келди ва кўзини очди.

— Леопольд!— деб чинқирди у.— Менинг Леопольдим!

— Мари!..— дея олдим мен ва қолган сўзларимни бўса билан бўғдим.

— Фақат менинг олдимдамас!— деб қичқирди кимдир юракни ўртагудек овоз билан.

Биз бошимизни кўтардик, қичқирган Пьеро эди. У шу ерда, бир-биримизни эркалашимизни кўриб, худди мудҳиш азобга бардош бераётгандай турарди. Унинг кўкси баланд-баланд кўтарилар, пешонасини қоплаган муздек тер томчилари юзидан юмалаб тушар, бутун вужуди дағдағ титрарди. Бирдан у қўллари билан юзини беркитдида: «Фақат менинг олдимдамас!»— деб аянчли оҳангда такрорлаганча гордан югуриб чиқиб кетди.

Мари ўзини мендан хиёл четга олди ва Пьеронинг орақасидан қараб қоларкан, деди:

— Ё худо! Леопольд, бизнинг севгимизни кўришдан у изтироб чекаётганга ўхшайди! Наҳотки у мени севса?

Қулнинг бундай ҳайқириги — менинг рақибим шу эканлигидан далолат берарди; Марининг гаплари эса унинг дўстим эканлигини билдирарди.

— Мари!— дедим мен, шунда қалбим айни пайтда ғайри таъриф саодат ва аччиқ ўкинч билан тўлди.— Мари, сен чинданам буни билмасмидинг?

— Мен буни ҳозир ҳам билмайман...— деб жавоб қилди у уялганидан қизариб кетиб.— Нима? У мени севарканми? Ҳеч қачон сезмаган эдим буни!

Мен самимий эҳтирос билан уни бағримга босдим.

— Мен хотиним билан дўстимни қайта топдим!— дедим.— Мен қандай бахтиёрман ва қанчалик айбдорман! Ундан шубҳа қилиб юрибман-а!

— Нима? Ундан-а?— деб сўради Мари ажабланиб.— Пьеродан-а?! О, сен жудаям айбдорсан! У икки марта жонимни, эҳтимолки, жонимдан ҳам ортиқ нарсани, асраб қолди,— дея илова қиларкан, у уялганидан кўзларини ерга қаратди.— У бўлмаганида мени тимсоҳ ғажиб ташлаган бўларди; у бўлмагандами, негрлар... Отамнинг орқасидан нариги дунёга жўнатмоқчи бўлиб туришганда мени Пьеро уларнинг чангалидан тортиб олди...

Мари жим қолиб, йиғлаб юборди.

— Бўлмаса, нега ахир Пьеро сени Қап шаҳрига, эрингинг ҳузурига жўнатмади?— деб сўрадим ундан.

— Ҳаракат қилиб кўрди, аммо иложини тополмади. Бу жуда мушукул иш эди: у қоралардан ҳам, оқлардан ҳам яшириниши керак эди. Ундан кейин, сенга нима бўлганини биз билмасдик. Баъзилар сенинг ҳалок бўлганингни ўз кўзи билан кўрганини айтишди; лекин Пьеро, бу тўғри эмас, деб ишонтирарди мени. Ўзим ҳам сенинг тириклигинга ишончим комил эди: агар ўлган бўлганингда, қал-

бим дарров дарак берарди ва ўзим ҳам ўша заҳоти оламдан кўз юмган бўлардим.

— Демак, сени бу ерга Пьеро бошлаб келган?— деб сўрадим мен.

— Ҳа, Леопольдгинам. Бу ерда шунақа хилват ғор борлигини ундан бошқа ҳеч ким билмайди. Мен билан бирга у оиламизнинг тирик қолган аъзоларини — энагам билан укамни ҳам қутқариб, ҳаммамизни шу ерга яширди. Азбаройи худо, бу ер биз учун жуда қулай! Агарда мамлакатимизнинг бурчак-бурчакларигача етиб борган уруш бўлмаганида эди, кейин, эндиликда хонавайрон бўлган эканмиз, сен билан шу ерда қолиб, жон-жон деб яшаган бўлар эдим. Пьеро бизга керак бўлган ҳамма нарсаларни олиб келиб турди. У сочларига қизил пат тақиб, тез-тез келиб турар эди бу ерга. У менга тасалли бераб, сен тўғрингда гапирар, ҳадемай яна бирга бўласизлар, деб мени ишонтирарди. Лекин кейинги шу уч кун мобайнида бир марта ҳам келмади, шундагина ундан хавотир ола бошладим, лекин мана, у сени бошлаб келди. Боёқиш дўстимиз! Демак, у сени олиб келгани кетган экан-да?

— Ҳа,— деб жавоб қилдим мен.

— Ахир шу ишидан кейин, унинг менга ошиқ бўлиши мумкинми?— деб давом этди Мари.— Сен шунга ишонасанми?

— Энди ишоняпман,— дедим мен.— Менга ханжар ўқталган, лекин сени ғамга ботирмаслик учун ниятидан қайтган одам шу; дарё бўйидаги шийпонча яқинида сенга атаб муҳаббат қўшиғини куйлаган ҳам шу.

— Наҳотки!— деб юборди Мари содадиллик билан ажабланиб.— Бундан чиқди, у сенинг рақибинг экан-да? Шийпончага даста-даста сариқ гул олиб келиб қўйган жирканч одам — шу ҳимматли Пьеромиди? Ҳеч ҳам ишонгим келмайди! У менга шунчалик содиқки, бир вақтлар бизга қул бўлган пайтидагидан ҳам кўпроқ иззат-ҳурмат қилади ҳозир! Тўғри, баъзида у менга қандайдир жуда ғалати кўз билан боқарди, лекин кўзларида фақат ҳасрат аломатини кўрардим-у, бошимга оғир ғам тушганидан менга ачиняпти, деб ўйлардим. Менинг Леопольдим тўғрисида унинг қанчалик қизғин садоқат билан гапирганини билганингда эди! Унинг дўстлиги ҳам худди менинг муҳаббатим сингари сени ҳаммиша эъозларди.

Марининг ҳикояси мени қувонтирар, айти пайтда, қаттиқ ўкинтирарди ҳам. Мен серҳиммат Пьеро билан қандай қўпол муомала қилганлигимни эсларканман, унинг қимтинибгина; «Кўрнамак мен эмасман», деб айтган му-

тебна татыласының нечоғлик адолатли эканлигини ҳис этардим.

Бу пайт Пьеро қайтиб келди. Унинг чеҳраси гамгин ва ташвишли эди. У ҳозиргина машаққатли қийноқларга мардона бардош берган маҳбусга ўхшарди. У оҳиста ёнимга келиб, камаримга қистирилган ханжарга ишора қилди ва жиддий оҳангда деди:

— Бир соат бўлди.

— Қанақа бир соат?— деб сўрадим мен.

— Менга берган бир соат муҳлатинг, ўша бир соат сени бу ерга олиб келишим учун керак эди. Шунинг учун мени ўлдирмай туришни илтимос қилгандим, энди ёлбо-рамаң, тезроқ жонимни ол.

Энди муҳаббат, дўстлик, мишнатдорчилик сингари энг нафис туйғулар жам бўлишиб, қалбимни пора-пора қилишга шайланган эди. Мен бир сўз ҳам дейишга ҳолим қолмай, аччиқ-аччиқ ёш тўкканча бу қўлнинг оёғига йиқилдим. У шоша-пиша мени оёққа турғизди.

— Нима қиляпсан?— деди у.

— Мен ҳурматингни бажо келтирмоқчиман, холос; чунки мен сенинг садоқатингга арзимамайман. Мен кўрнамаклик қилдим, ахир қандай кечира олишинг мумкин буни?

Пьеронинг чеҳраси яна бир неча дақиқагача бадқовоқ бўлиб турди: чамаси, унинг қалбида изтиробли кураш кетаётган эди; у мен томонга бир қадам қўйиб, тўхтади, гапириш учун оғиз жуфтлади, аммо бир оғиз ҳам сўз демади. Бироқ унинг тарадудланиши узоқ чўзилмади; у менга қучоғини очди-да, шундай деди:

— Энди сени ога деб айтсам бўладими?

Бу гапга жавобан мен унинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олдим.

Бир оз сукутдан сўнг у яна деди:

— Сен оққўнғил одамсан, аммо бахтсизлик адолатсиз қилиб қўйган эди сени.

— Мен ўз оғамни яна топиб олдим,—деб жавоб қилдим.— Энди мен бахтиёрман, лекин жуда гуноҳкорман сенинг олдингда.

— Сен гуноҳкормисан, ога? Мен ҳам гуноҳкорман, гуноҳим сеникидан ҳам ортиқ. Сен энди бахтиёр бўлдинг; мен эсам умрбод бебахт бўлиб қоламан!

XLVI

Қайта тикланган дўстлик қувончи Пьеронинг юзини бир неча дақиқагина ёритиб, яна сўнди; унинг чеҳрасида

энди қандайдир ғусса ва қатъият ифодаси акс эта бошлады.

— Қулоқ сол,— деди у менга жиддий оҳангда;— менинг отам Қаконго мамлакатининг қироли эди. У фуқароларни ўз қасрининг остонасида суд қилар ва ҳар гал ҳукм эълон қилгандан кейин: қироллар таомили бўйича, қадаҳни тўлдириб пальма шаробидан ичарди. Бизлар хушбахт ва қудратли эдик. Лекин бир кун юртимизга Европаликлар кириб боришди; сени таажжубда қолдирган бемаъни илмларни мен ўшалардан ўрганганман. Уларнинг бошлиғи испан капитани эди; у отамга ўзимизникидан ҳам каттароқ давлат ва оқ таили хотинлар ваъда қилди; отам бутун оиласи билан шу капитанга эргашди... Ога, улар бизни қул қилиб сотишган эди!

Пьеронинг кўкраги кўпчиб-кўпчиб нафас олар, кўзларидан ўт чақнар эди; у ёнгинасида ўсиб турган ёш дарахтнинг танасидан беихтиёр ушлаб, уни шартта синдириб ташлади, сўнг, гўё менга мурожаат қилмаётгандай, гапида давом этди:

— Қаконго ҳукмдорининг ўз ҳукмдори пайдо бўлди, унинг ўғли эса Сан-Доминго экинзорларида қул бўлиб ишлай бошлады! Ёш шербаччани кекса отасидан айирдилар— уларни тушовлаш осон бўлсин учун. Ёш хотинни эрининг бағридан тортиб олишди— уларни бошқаларга қўшиб кўпроқ фойда олиш мақсадида. Мурғак гўдаклар кўкрак бериб боққан оналарини ва уларни тоғ шалолаларида чўмилтирган оталарини кўзлари жавдир-жавдир бўлиб қидиришди; лекин ота ва она ўрнига тошбағир жаллодларни топишдики, улар бу бечораларни итлар билан бир ерда сақлашди!

Пьеро жим бўлиб қолди; лаблари товушсиз қимирларди, ола-кула кўзлари бир нуқтага тикилган эди. Бирдан у менинг қўлимдан маҳкам сиқиб ушлади:

— Ога, биласанми? Мени печанеча одамларга худди молдек қайта-қайта сотишди... Оженинг қатл этилгани эсингдами? Қулоқ сол: ўша куни мен яна кўриб қолдим отамни.. у галтакка тортилган эди!

Мен сесканиб кетдим. У давом этди:

— Оқлар менинг хотинимни бадном қилишди. Эшит, ога: у ўлди, у ўлими олдидан қасос олишни сўради менидан. Сенга очигини айтайми?— деб давом этди у ва тараддудда кўзларини ерга тикди.— Мен хотиним олдида гуноҳкорман — мен бошқа аёлни севиб қолдим. Лекин бу гапни қўяйлик... Ҳамма ўртоқларим мени шоширишарди: мен уларни тезроқ озод қилишим ва улар учун қасос олишим

керак эди. Раск улардан хабар келтириб турарди менга. Мен уларнинг истагини бажара олмасдим — ўзим амакигининг қўлида, қамоқда ётган эдим ўша пайтда. Сен менинг оқланганим ҳақида хабар олиб келган кунингоқ мен фарзандларимни золим соҳиб қўлидан қутқариш учун қамоқдан қочиб кетдим. Мен бордим. Эшит, оға: Қаконго қиролининг охирги набираси оқ танлининг дарраси остида эндигина жон берган экан! Бошқалари олдинроқ ўлиб кетишибди... У жим бўлиб қолди, сўнг совуққина сўради мендан:— Оға, менинг ўрнимда бўлганингда сен нима қилган бўлар эдинг?

Юракни эзиб юборувчи бу ҳикоя мени қаттиқ ларзага солди. Мен унинг саволига жавобан сўзсиз мушт дўлайтирдим. У мени тушунди ва аччиқ истеҳзо қилди. Кейин яна гапида давом этди:

— Қуллар ўз эгаларига қарши исён кўтаришиб, менинг фарзандларимни ўлдиришгани учун уларни жазолашди. Қуллар мени ўзларига сардор қилиб сайлашди. Бу исён одамлар бошига қанча фалокат келтирганини ўзинг ҳам биласан... Билсам, амакигининг қуллари ҳам исёнчиларга қўшилмоқчи бўлишибди. Мен Акюлга исён бошланган тунда етиб келдим. Сен йўқ эдинг. Амакинг ухлаб ётган ерида эндигина ханжар билан ўлдирилган экан. Қоралар плантацияларга ўт қўя бошлаган эдилар. Мен дарғазаб қулларни тўхтатиб қолишга ожиз эдим, чунки улар амакигининг мулкига ўт қўйиш билан мен учун қасос оляпмиз деб ўйлашаётган эдилар, шунинг учун мен соғ қолган оила аъзоларингни қутқармоқчи бўлдим. Илгари ўзим очиб қўйган туйнук орқали қалъага кириб бордим. Хотинининг энагасини садоқатли бир дўстимга топширдим. Марияни қутқариш анча мушқул бўлди. У қирғин пайтида омон қолган биттау битта укасини қутқармоқчи бўлиб, нуқул қалъанинг аланга олиб ёнаётган қисмига талпинарди. Қоралар уни ўлдирмоқчи бўлиб, эндигина қуршаб олишган эди. Мен уларнинг олдига бориб, бу аёлни менга беринглар, ўзим ўч оламан ундан, дедим. Улар тарқаб кетишди. Шунда мен хотинингни қўлимга олиб, гўдакни Раскка топширдим-да, уларни ўзимдан бошқа ҳеч ким билмайдиган мана шу ғорга олиб келдим. Оға, менинг бор-йўқ жиноятим мапа шу!

Виждон азоби мени яна бешбадтар исканжага олди ва миннатдорлик изҳор этиб яна ўзимни унинг оёғига ташламоқчи бўлдим; лекин у қаттиқ ранжиб, мени бу ишдан қайтарди.

— Бўлди, кетдик!— деди у қўлимдан ушлаб.— Қани, хотинингни ол, ҳаммамиз бирга йўлга тушамиз.

Мен ҳайрон бўлиб, бизни қаёққа олиб бормоқчисан, деб сўрадим ундан.

— Оқларнинг қароргоҳига,— деб жавоб қилди у.— Бу панажойга энди ишониб бўлмайди. Эртага тонг палласида оқлар Биасу қароргоҳига ҳужум қилишади; ўрмонга ўт қўйиб юборишса ҳам ажаб эмас. Бунинг устига, биз бир дақиқа ҳам вақтимизни ўтказмаслигимиз керак; ўнта одам менинг бошим учун жавобгар. Энди биз шошилсак ҳам бўлади — ахир сен озодсан-ку; шундай қилишимиз шарт, негаки мен озод эмасман.

Унинг бу гаплари мени янаям кўпроқ ҳайрон қолдирди; ундан нима демоқчи бўлганини изоҳлаб беришини илтимос қилдим.

— Нима, сен Бюг-Жаргалнинг асирга олингани ҳақида эшитмаганмидинг?— деб сўради у сабрсизлик билан.

— Эшитгандим. Лекин сенинг Бюг-Жаргалга нима алоқанг бор?

Энди ажабланиш навбати унга келди ва виқор билан деди менга:

— Бюг-Жаргаль — мен бўламан!

XLVII

Бу одам билан ҳар қандай тасодифларга дуч келишга кўникиб қолгандим десам ҳам бўлади. Бу бир дақиқа бурун қул Пьерони африкалик қирол тимсолида кўриб ҳанган бўлиб қолган эдим. Энди бўлса унинг Қизил Тоғ исёнчиларининг сардори, даҳшатли ва мурувватли Бюг-Жаргаль эканлигини билиб, кўнглим тоғдек кўтарилди. Мен барча исёнчиларнинг, ҳаттоки Биасунинг ҳам, сардор Бюг-Жаргалга, яъни Каконго қиролига бунчалик зўр иззатилтифот билан мурожаат қилишлари сабабини ниҳоят тушунган эдим.

Унинг охириги сўзларидан қанчалик таъсирланганимни у чамаси пайқамади.

— Сенинг ҳам,— деб гапда давом этди у, Биасу қароргоҳида асирда эканлигингни айтишди менга, шунинг учун ҳам сени озод қилгани борган эдим уёққа.

— Узингнинг озод эмаслигингни нега менга энди айт-япсан?

У менга қаради, гўё бу мутлақо табиий бўлган саволни унга нима мақсадда берганимни билмоқчи эди.

— Кулоқ сол,— деди у,— бугун эрталаб мен сенинг одамларинг қўлида асирда эдим. Ўша ерда бир шумхабарни эшитдим: Биасу бугун кун ботиш олдидан ўз қўл остидаги Леопольд д'Овернэ исмли асир йигитни қатл этмоқчи бўлибди. Менинг соқчиларимни кўпайтиришди. Сени ўлдиришган заҳоти мени ҳам қатл этажакларини, қочиб кетадиган бўлсам, ўртоқларимдан ўн киши жазоланишини айтишди. Кўрдингми, мен шошилишим керак.

Мен яна уни тўхтатдим.

— Демак, сен асирдан қочибсан-да?— деб сўрадим.

— Бўлмаса қандай кела олардим буёққа? Ахир сени қутқаришим керакмиди? Сен мени ўлимдан асраб қолган эдинг-ку... Энди тезроқ мен билан юр. Оқлар қароргоҳига яам, Биасу қароргоҳига яам, бу ердан бир соатлик йўл. Қара, кокос пальмаларининг сояси тобора узайяпти, ўларнинг думалоқ чўққиларидан майса устига тушган соя худди кондорнинг¹ улкан тухумига ўхшаб кетяпти. Яна уч соатдан кейин қуёш ботади. Кетдик, оға, вақтимиз зиқ!

«Яна уч соатдан кейин қуёш ботади»... Шу оддийгина сўзлардан, гўё кўз олдимда ажал шарпаси кўрингандай бўлиб, томирларимда қон тўхтаб қолди. Бу сўзлар менинг Биасуга берган машъум ваъдамни эслатди. Э вох! Мен Марининг жамолини кўрган заҳотим ҳадемай бир-биримиздан мангу жудо бўлишимизни унутиб қўйган эканман; бу висол онларининг лаззатига тамомила ғарқ бўлиб кетган эканман; бошимдан кечирган ҳаяжонлар эсимни олиб қўйган эдики, энди хушбахт бўлганимдан ажалим яқинлашиб қолганини ҳам унутиб қўйибман. Дўстимнинг сўзлари мени бирваракайига бадбахтлйгимнинг тубсиз қаърига улоқтирди. «Яна уч соатдан кейин қуёш ботади!» Биасунинг қароргоҳига етиб олиш учун бир соат вақт керак эди. Ўз бурчимдан воз кечишга қурбим етмас эди: мен қароқчига сўз берган эдим, бу ваҳший мендаги ягона нарсага — француз номусига ишонарди ҳали, демак, унинг шу фазилатимдан жирканишига имкон берганимдан кўра ўлганим яхши эди, албатта. Мен ўз бурчим амр этган нарсани — энг даҳшатли нарсани танладим; лекин, таң оламан, жаноблар, аввалига анча иккиланиб қолдим. Бунинг учун мени айбга буюриш керакми?

¹ Кондор — Жанубий Америкада яшовчи бургутсимон энг йирик, йиртқич қуш, унинг боши ва бўйнида пат ўсмайди, улаксалар билан овқатланади.

Ниҳоят мен оғир хўрсиниб, бир қўлимга Бюг-Жаргалнинг, иккинчи қўлимга ташвишли чеҳрамга ҳаяжон билан тикилиб турган бечора Марининг қўлини олдим.

— Бюг-Жаргаль,— дедим мен зўр-базўр,— дунёда сендан ортиқ яхши кўрганим ягона хилқат — Марини сенга топшираман! Қароргоҳга менсиз, ўзинглар қайтинглар, мен сизлар билан бора олмайман.

— Вой ўлмасам,— деб чинқириб юборди Мари, нафаси ичига тушиб кетиб,— яна бирон бахтсизлик содир бўлдими?

Бюг-Жаргаль сесканиб кетди. Унинг кўзларида нохуш ҳайрат аломати акс этди:

— Оға, нима деяпсан ўзи?

Яна бир бахтсизлик юз берганини нозик муҳаббати туйғуси билан ҳис қилган Мари даҳшатга тушган эди, шунга кўра мен ҳақиқатни ундан яширишим ва юракни эзадиган видолашувдан уни халос этишим керак эди. Мен Бюг-Жаргалнинг қулоғига пичирладим:

— Мен — асирман. Мен Биасуга, қуёш ботишига икки соат қолганда қайтиб бориб, ўзимни унинг ихтиёрига топширишга қасам ичганман: мен ўлишга сўз берганман.

Пьеронинг газаби қайнаб ўрнидан туриб кетди ва дағдағали овози билан бақирди:

— Аблаҳ! Ҳали у сен билан шу мақсадда юзма-юз гап-лашмоқчи бўлган экан-да — у сени зўрлаб қасам ичирган! Қандай қилиб лаққа ишона қолдим-а ўша газанда Биасуга! Шундай бир хиёнат содир бўлишини билишим, сезишим керак эди. Ахир у қора эмас, мулат-ку!

— У нима деганинг? Қандай ваъда? Қанақа хиёнат?— деб чинқириб юборди қўрқиб кетган Мари.— Биасу деганинг ким ўзи?

— Гапирма, гапирма!— деб пичирладим мен Бюг-Жаргалга.— Мари эшитса қўрқиб кетади.

— Яхши,— деди у ташвишли оҳангда.— Лекин сен қандай рози бўла қолдинг унинг шартига? Нега энди бундай сўз бердинг?

— Мен сени хойнлик қилгансан, энди Мари мен учун йўқ, деб ўйлаган эдим. Бас, шундай экан, яшаб ҳам нима қилар эдим?

— Лекин шу оғзаки ваъданинг ўзи сени у қароқчига боғлаб бера олмайди-ку ахир.

— Мен унга чин сўз берганман.

Бюг-Жаргаль сўзларимнинг маъносини чақишга урина-
ётгандек туюлди.

— Чин сўз! Нима ўзи у? Ахир икковларинг бир идиш-
дан шароб ичмаган, бирга бирон ғилдиракни ёки гулга
кирган заранг дарахтининг навдасини синдирмагансан-
лар-ку!

— Йўқ.

— Бўлмаса, нима демоқчисан ўзинг? Сени нима маж-
бур қиляпти?

— Номусим,— деб жавоб қилдим мен.

— Мен тушунмадим бунинг нималигига. Сени Биасу
билан ҳеч нима боғламайди. Юр биз билан.

— Боролмайман, оға, сўз берганман.

— Йўқ! Сен сўз бермагансан!— хуноби чиқиб бақирди
у. Сўнг овозини янаям кўтариб давом этди:

— Синглим, менга кўмаклашинг: эрингизнинг бизни
ташлаб кетишига йўл қўйманг! У яна қоралар қароргоҳига
қайтиб бормоқчи,— мен уни у ердан зўрға олиб чиққан
эдим; бунингиз қоралар сардори Биасуга, ўлишга розиман,
деб сўз берган экан, фақат шунинг учунгина қайтиб бор-
моқчи.

— Нима қилиб қўйдинг?— деб бақирдим мен.

Лекин энди вақт ўтган эди. У ўзи севган хилқатдан, ўз
рақибини ўлимдан асраб қолишни илтижо қилаётган эди-
ки, унинг бу олижаноб рафторига тўсқинлик қилишга
оғир эдим мен.

Мари аламли бир оҳ уриб, ўзини кўксимга отди. У бўй-
нимдан маҳкам қучоқлаганча дармонсиз ва деярли нафас
ҳам олмай менга ёпишиб олганди.

— О, менинг Леопольдим, у нима деяпти ўзи?— деди у
зўр-базўр овози чиқиб.— Бу бўлмағур гап, деб айт, энди-
гина қайта висол кўришиб, бир-биримизни топганимизда,
мени ташлаб кетишни истамаслигингни айт, ўлиш учун
мендан воз кечмайсан-ку, ахир! Тезроқ жавоб бер, бўлма-
са ўлиб қоламан! Ўз жонингдан воз кечишга ҳаққинг йўқ.
Сен ўз жонинг билан бирга менинг ҳам жонимни топшир-
ясан! Йўқ, сен мени ташлаб кетишни, мендан мангу жудо
бўлишни истайман!

— Мари,— деб жавоб қилдим мен,— ишонма унинг га-
пига. Тўғри, мен ҳозир сени ташлаб кетишим керак... шун-
дай қилишим шарт. Лекин биз сен билан яна висол кўри-
шамиз бошқа ерда...

— Бошқа ерда,— деб такрорлади Мари ҳайратга ке-
либ,— бошқа ерда?.. Қаерда?

— Арши аълода!— жавоб қилдим мен бу фариштага ёлгон гапиришга журъат эта олмай.

Мари яна — бу гал энди оғир ғамдан — ҳушини йўқотиб, йиқилди. Мен ортиқ пайсалга солиб тура олмас эдим; қарорим қатъий эди. Марини Бюг-Жаргалга топширдим, у менга жиққа ёш кўзларини тикиб турарди.

— Демак, сени ҳеч нима тўхтатиб қола олмайди?— деб сўради у.

— Ўзинг кўриб турган бу манзарага ҳеч нима илова қила олмайман. Мариянинг илтимосини ерда қолдиришга қандай ҳаддинг сизгапти? У айтган ҳар битта сўз учун бутун дунёни бериб юборган бўлардим, сен бўлсанг ўз ўлимингдан воз кечишга ҳам қурбинг етмаяпти!

— Ўз номусимдан,— деб эътироз билдирдим мен.— Алвидо, Бюг-Жаргаль, алвидо, оға! Мен Марини сенга васият қилиб қолдираман.

У менинг қўлимни қўлига олди; у чуқур ўйга толган, шунинг учун гапларимни яхши тингламаётгандай туюларди.

— Оға, оқларнинг қароргоҳида қариндошларингдан бирини кўрдим; Марияни ўшанинг қўлига топшираман; менга келсак, сен васият қилган хилқатни қабул қила олмайман.— У менга бу атрофда энг юксак қирра чўққили қояни кўрсатди:— Анави қояни кўряпсанми? Унинг чўққисида сенинг ўлганингдан дарак берувчи белги пайдо бўлган заҳоти, милтиқлардан бир йўла отилган ўқлар садоси менинг ҳам ўлганлигимдан дарак беради. Алвидо!

Мен унинг охириги сўзларидаги мубҳам маъно устида бош қотириб ўтирмай, уни маҳкам бағримга босдим, Марининг бўздек оқарган пешонасидан ўпдим (бу пайт у энаганинг ғамхўрлиги туфайли аста-секин ҳушига кела бошлаган эди) ва, Марининг нигоҳию илтижоси бутун журъатимни барбод қилиб қўймасин тагин, деб кўрқиб, улар олдидан ўқдек отилиб чиқиб кетдим.

XLIX

Мен ўзимиз очган сўқмоқдан қуюқ ўрмоннинг ичкарисига югуриб борарканман, орқамга ўгирилиб қарашга сира журъат эта олмас эдим. Хаёлимни қамраб олаётган фикрларни даф қилиш учун, чакалакзорлар орасини ёриб, ялангликлар ва тепаликлар оша бир зум ҳам тўхтамасдан югуриб боравериш, ниҳоят бир тоғ чўққисига етдим ва у ердан пастда Биасунинг худди ари инидек ғужғон ўйнаётган, аравалар ва чайлалар қингир-қийшиқ бўлиб терил-

ган манзилгоҳига кўзим тушди. Шу ерга келганда тўхтадим. Мен ўз йўлимнинг ниҳоясига, умримнинг сарҳадига етган эдим. Ҳорғинлик ва безовталиқ силламни қуритган эди: мен йиқилиб тушмаслик учун дарахтга суяниб олдим, айни пайтда, кўзларим, рўпарамда ястанган машъум саваннага олазарақ бўлиб тикиларди.

Шу дамгача ўзимни, надомат ва жаҳолат косасининг тубигача сипқорганман, деб ўйлардим. Лекин мен энг бешафқат азобни: ташқи ҳодисалар кучидан юз чандон қудратлироқ — маънавий кучга тобе бўлиш азобини бошимдан кечирмаган эканман ҳали. Бахтиёр бўла туриб — ўз ихтиёри билан бахтдан воз кечиш! Тирик бўлатуриб — ўз хоҳиши билан яшашдан воз кечиш! Мен учун ҳаётнинг нима қадри бор эди бундан бир неча соат бурун? Унда мен яшаётганим йўқ эди: шундай теран умидсизликка тушган эдимки, буни ўлимга қиёс қилиш мумкин эди; бу умидсизлик сени жонингдан воз кечишга даъват этади. Лекин мен унинг домидан қутулиб чиқдим: яна Марига муяссар бўлдим. Дафн этилган саодатим гўё қайта тирилгандай бўлди; ўтмиш яна истиқболга айланди ва куйиб кулга айланган барча армонларим, аввалгидан ҳам ёрқинроқ порлай бошлади; ниҳоят ҳаётнинг ўзи, муҳаббат ва жозига тўла навқирон ҳаёт, то уфққача шуъла сочиб кўз олдимда намоён бўлди. Мен бу ҳаётни яна қайтадан бошлашим мумкин эди, вужудимдаги ва атрофимдаги ҳамма нарса мени шунга даъват этарди. Ҳеч қандай аниқ бир гов, ҳеч қандай кўзга кўринадиган тўсиқ йўқ эди! Мен озод эдим, бахтиёр эдим, лекин шунга қарамай, ўлишим керак эди. Мен бу жаннат бўстонига фақат бир қадам қўйган эдим, энди яна орқамга чекинишим лозим бўлиб қолди: қандайдир бурч, ҳатто унчалик мажбурий ҳам бўлмаган бурч, мени орқага, ўз ўлими сари юришга мажбур этар эди. Кўп изтироблар чекиб совиган, сўлган қалблар учун ўлим — ҳеч нима эмас. Лекин гул-гул яшнаган қалби ҳаётнинг жамики шодиёна неъматларидан баҳраманд бўлган инсон учун унинг машъум зарбаси бениҳоя даҳшатлидир! Ҳозир шу зарбани ҳис қилаётган эдим; мен бир зумгагина қабрдан чиқдим ва шу қисқа вақт ичида рўйи заминдаги энг илоҳий ҳиссиётлар: муҳаббат, садоқат ва эрkning таъмини тотиб кўрдим, энди эса яна қабрга киришим лозим эди!

L

Изтиробли ўкинч оқибатида пайдо бўлган ўзимдаги жисмоний заифликни ниҳоят даф этдим, шунда қандайдир

жаҳолатдан аъзои баданим тутақиб кетди; мен водий томон жадал одимладим; фақат бир нарсани — бу азобларнинг ҳаммасига тезроқ барҳам беришни истардим. Негрларнинг соқчи постларига яқин бориб, уларга кимлигимни айтдим. Соқчилар аввалига ҳайрон бўлишиб, мени манзилгоҳга киритишни ишташмади. Тақдирнинг аччиқ истеҳзоси: шу топда мен ичкарига киритишларини ёлбориб сўрашга ҳам тайёр эдим. Ниҳоят соқчилардан иккитаси мени Биасу олдига бошлаб борадиган бўлди.

Мен бош қўмондоннинг ёрига кириб борганимда, у ўз олдида ётган қийноқ асбобларини текшириб, саралаш билан овора эди. У шарпамизни эшитиб, орқасига ўгирилди; қайтиб келганимни кўриб, сира ҳам ажабланмади.

— Кўряпсанми?— деди у атрофида сочилиб ётган машъум қуролларни кўрсатиб.

Лекин мен хотиржам эдим: мен бу «инсоният қаҳрамони»нинг қанчалик тошбағир эканлигини яхши билардим; шунга кўра ҳамма қийноқларга мардона бардош беришга қарор қилдим.

— Менимча, Леогрининг омади бор экан — уни фақат дорга осишган эди! Лаббай! Сен нима дейсан?— деб сўради у истеҳзо билан.

Мен унга совуқ нафрат тўла кўзларимни тикдим-у, аммо жавоб қайтармадим.

— Жаноб капелланга хабар қилинг,— деди Биасу ўз адъютантларидан бирига.

Бир неча вақтгача биз бир-биримизга тикилганча сукут сақлаб турдик. Мен уни кўздан кечирдим, у мени кузатарди.

Риго кирди; у безовта кўринарди, Биасунинг қулоғига бир нималарни пичирлади.

— Барча лашкарбошиларим бу ерга чақирилсин,— деб буюрди Биасу хотиржам оҳангда.

Чорак соатдан кейин антиқа либос кийган лашкарбошилар ёр оғзига тўпланишди. Биасу ўрнидан турди.

— Тингланг, дўстларим,— дея юзланди у лашкарбошиларга.— Эртага тонг пайтида оқлар бизга ҳужум қилишмоқчи. Турган еримиз жанг учун ноқулай; бу ерни ташлаб кетиш керак. Қуёш ботиши билан биз бу ердан кўчамиз ва испанлар чегараси томон йўл оламиз. Макайя, сиз ўз қочоқларингиз билан олдинда борасиз... Падрежан, сиз Пралото артиллериясидан тортиб олинган замбараклар оғзини парчинлаб ташлашингиз керак: биз уларни ўзимиз билан тоққа судраб чиқа олмаймиз. Круа-де-Букэдан келган азаматлар Макайя отряди кетидан йўл оладилар. Улар-

нинг орқасидан леоганлик ва трулик қораларини бошлаб Тусен йўлга чиқади. Агар йўлда гриотлар ва гриот аёллар «чурқ» этиб товуш чиқаргудек бўлсалар, уларни жаллодга рўпара қиламан. Подполковник Клу Каброн бурунида кемалардан туширилган англиз милтиқларини одамларга тарқатиб, озод мулатларни Виста сўқмоқларидан бошлаб боради. Асирлар, агар қолганлари бўлса, ўлдирилсин. Уқларга белги қўйилсин, камон ўқлари заҳарлансин. Манзилгоҳдаги булоққа уч бочка маргимуш тўкилсин: оқлар уни қанд деб ўйлаб бежавотир ичаверишади. Лимбэ, Дондон ва Акюль қўшинлари Клу ва Тусен отрядлари кетидан изма-из йўлга тушади. Саваннага келадиган ҳамма йўлларни харсангтошлар билан тўсиб ташланглар; ҳамма сўқмоқларга қаратиб ўқ отинг, ўрмонга ўт қўйинг... Риго, сиз биз билан қоласиз... Канди, сиз менинг шахсий соқчиларимни тўплайсиз. Қизил Тоғ лашкарлари водийни фақат тонг пайтида тарк этиб, бутун қўшиннинг охирида борадилар...— Шу ерга келганда у Риго томонга энгашиб, қулоғига оҳиста деди:— Булар Бюг-Жаргалнинг қораялоқлари; уларни шу ерда қириб ташлашса яхши бўларди-да! Muerta la tropa, muerto el gefe!¹ Боринглар энди, биродарлар!— деб тугатди у нутқини, қаддини ростлаб ўрнидан тураркан.— Паролни Кандидан билиб оласизлар.

Лашкарбошилар тарқалишди.

— Генерал,— деди Риго,— Жан-Франсуанинг мактубини юбориш керак эди. Аҳволимиз чатоқ: ўша мактуб оқларни ҳужум қилишдан тўхтатган бўларди.

Биасу мактубни шоша-пиша чўнтагидан олди:

— Яхши бўлди эсимга солганингиз.... Лекин унда имло хатолар шунчалик кўпки, оқларнинг таъбири билан айтганда, масхара қилиб кулишгагина арзийди... Менга қара, жонингни сақлаб қолишни хоҳлайсанми?— Шундай деб у менга қоғозни узатди.— Мен шунчалик раҳмдилманки, шунча ўжарлик қилишингга қарамай бу таклифни яна бир марта айтяпман. Хатни қайта тузишда ёрдам бер менга. Мен ўз фикримни сенга айтиб тураман, сен уларни «оқларнинг услуби» билан баён қилиб ёзасан.

Мен рад маъносида бош чайқадим. Биасу, афтидан, ранжигандай бўлди.

— Демак, йўқ дегин?— сўради у.

— Йўқ,— деб жавоб қилдим мен.

¹ Қўшин нобуд бўлди — демак, сардор ҳам нобуд бўлди [исп.]
[Автор изоҳи.]

— Яхшилаб ўйлаб кўр!— деди у тихирлик қилиб ва ўзи эрмак қилиб ўтирган жаллод асбобларига маъноли назар ташлаб қўйди.

— Мен аллақачон ўйлаб кўрганман, шунинг учун рад жавобини беряпман,— дедим мен.— Сен, назаримда, ўзингдан ҳам, ўз одамларингдан ҳам хавотир олаётганга ўхшайсан; сен шу мактуб ёрдамида оқларнинг хужумини ва қасосини тўхтатиб қолишни мўлжаллаяпсан. Баски, менинг ҳаётим сени ўлимдан қутқариш учун керак экан, ундай ҳаёт керак эмас менга. Буюр, қийноқни бошлашин.

— Дуруст, дуруст, болакай,— деди Биасу қийноқ асбобларини оёғи билан туртиб юбориб.— Сен буларни кўравериб кўникиб қолдинг чоғи. Минг афсуски, буларни сенинг танангда синаб кўришга ҳозир вақтим йўқ. Вазият ниҳоятда хавфли, мен имкон борича тезроқ бу хавфдан қутулиб чиқишим керак. Демак, менга котиб бўлишни хоҳламайсан? Менимча, тўғри қиласан: бари бир, кейин ўлдириб ташлаган бўлардим сени. Биасунинг сирини билган одам соғ қолмаслиги керак; ундан ташқари, азизим, мен капелланга сени ўлади деб ваъда қилганман.— У ҳозиргина ғорга кириб келган оби томонга ўгирилди.— Муҳтарам ҳазрат, одамларингиз тайёрами?

Оби сўзсиз бош ирғатди.

— Сиз Қизил Тоғлик қора танлиларни олдингизми? Бутун қўшин ичида фақат шулар сафарга ҳозирланмаслиги керак.

Оби яна бош ирғатди.

Биасу менга ғорнинг бир бурчагида турган каттакон қора байроқни кўрсатди; мен унга илгариям эътибор берган эдим.

— Сенинг капитанлик эполетларингни энди ёрдамчинга берса бўлади деб шу байроқ орқали оқларга хабар қиламиз. Ўзинг тушунасан, бу пайтда биз йўлда бўлишимиз керак... Ҳа, айтгандай, сен ҳозиргина сайрдан қайтдинг. Қалай, сенга ёқдими атрофдаги манзара?

— Атрофда дарахтлар шунчалик кўпки, сени ҳам, бутун босқинчиларингни ҳам осишга етади, деб лоқайдлик билан жавоб бердим.

Биасу зўрма-зўраки тиржайди:

— Бу ерда яна битта жой бор, сен ҳали у ерни кўрмаган бўлсанг керак, лекин муҳтарам ҳазрат кўрсатиб қўядилар. Алвидо, навқирон капитан, Леогрига салом айт!

У чинқироқ илоннинг овозига ўхшатиб кулганча менга қараб таъзим бажо келтирди, кейин соқчиларга имо қилиб, орқасини ўгириб олди. Негрлар мени ғордан олиб чи-

қилди. Юзига чодра тутиб олган сеҳргар қўлида тасбеҳ билан орқамиздан изма-из келарди.

LI

Мен ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмай кетиб борардим; очигини айтганда, қаршилиқ кўрсатишдан фойда йўқ эди. Биз саваннанинг ғарбий қисмига жойлашган тепаликка чиқиб, шу ерда нафасни ростлаб олгани тўхтадик; мен ботаётган қуёшни кузатиб турарканман, унинг қайта балқиб чиқишини кўриш менга насиб қилмаслиги ҳақида ўйлардим. Кейин биз яна йўлда давом этдик. Ниҳоят унча катта бўлмаган бир водийга тушдик; бошқа вақт бўлганида, унинг гўзал манзарасига маҳлиё бўлиб қолармидим. Водийнинг ўртасидан оқиб ўтган тоғ дарёси унинг унумдор ерларини суғорарди; бу дарё водийнинг этагига бориб учта гўзал мовий кўлнинг бирига қуйиларди— бундай кўллар Сан-Доминго тепаликлари орасида кўп учраб туради. Аввалги бахтиёр кунларимда қош қорайган пайтларда бундай кўл бўйига неча-неча марта марта келиб хаёлга чўмган, унинг зангори сатҳининг аста-секин кумушранг касб этиб мавжланишини ва барвақт порлай бошлаган юлдузлар акси сув сатҳига худди олтин тангачалардек сочилиб жимирлашини кузатганман! Ҳозир ҳам ўша пайтлардагидек кеч кириб келаётган эди, аммо мен бу ерда тўхтамай ўтиб кетишим лозим эди. Бу водий ниҳоятда хушманзара кўриларди. Атрофимизни маҳобатли ва улуғвор чинорлар, mauritias турига кирувчи, шохлари ниҳоятда қуюқ бўлганидан тағларида ҳатто гиёҳ ҳам унмайдиган пальма навлари; хурмо дарахтлари; йирик-йирик гулларга бурканган магнолия дарахтлари; юксак тоғ толларининг олтин бошоқлари орасидан қад кўтарган силлиқ, ялтироқ япроқлари гўё ўймакор нақшга ўхшаб кетувчи баҳайбат каталып дарахтлари ўраб олган эди. Канада яронгулининг оқ-сарик гуллари негрлар «коали» деб атовчи ёввойи дукчўпининг ҳаворанг қўнғироқ гуллари билан чирмашиб кетган эди. Чирмовуқларнинг яшил чодирини қўшни қояларнинг қўнғир бағрини кўздан яширарди. Бу покиза табиатнинг ҳаммаёғи шу қадар ўткир муаттар ҳид таратардики, эҳтимол боғи эрамда намоён бўлган энг биринчи одамзоднинг димоғига ҳам ўша ердаги анвойи гуллардан шундай хушбўй ҳид киргандир.

Бу аснода биз дарё ёқалаб кетган сўқмоқдан юриб борардик. Мен бу сўқмоқнинг баланд бир қояга бориб тақалганини кўриб ҳайрон қолдим, аммо бу қоя тубида арк-

ни эслатувчи туйнук бор экан; дарё шу ердан шовуллаб оқиб тушаётган экан. У томонда гувуллаган овоз эшитилар ва кучли шамол эсиб чиқаётган эди. Негрлар чап томонга кетган ўнқир-чўнқир, илон изи сўқмоққа бурилишди чамаси, харсангтошлар орасидан ўтган бу сўқмоқни қадим замонларда тоғ жилғаси очган бўлса керак.

Бирдан кўз олдимизда бир ғор намоён бўлди; унинг оғзи ярмигача тиканли тоғолча, игна баргли дарахт ва ёввойи маймунжон буталари билан тўсилган эди. Боя арк ёнидан ўтаётганимизда гувуллаб эшитилган овоз бу ғор ичидан ҳам келиб турарди. Негрлар мени ғорга итариб киритишди. Мен ғор ичига бир қадам ҳам қўйиб улгурмасимдан, оби ёнимга келиб, қандайдир ғалати овоз билан деди:

— Энди мен сенга яна бир нарсани башорат қиламан: иккимиздан фақат биттамыз бу ердан шу сўқмоқ орқали қайтиб чиқиб кетамиз.

Мен унинг гапига жавоб беришни лойиқ кўрмадим. Биз қоронғиликда кетиб борардик. Шовқин тобора зўраярди; энди биз ўз оёқ товушларимизни ҳам эшитмай қўйдик. Мен, биронта шалола шовуллаётган бўлса керак, деб ўйладим, янглишмаган эканман.

Биз қоронғиликда ўн дақиқача юриб, ярим доира шаклидаги бир майдончага чиқдик, бу майдончани тоғ ичкарасида табиатнинг ўзи бунёд қилган эди. Баланддан жуда қаттиқ шовуллаб тушаётган шалола майдончанинг кўп қисмини ҳўл қилган эди. Бу ер ости қасрининг гумбази заъфарон печак ўтлар билан қопланган бўлиб, уни бошдан-оёқ кесиб ўтган каттакон дарздан ғира-шира ёруғ тушиб турар эди; дарзнинг четларида яшил буталар ўсарди; қуёш шуъласи ҳозир уларни олтиндек товлантирар эди. Майдончанинг шимолий қирғоғида шалола қаттиқ гувуллаб тубсиз жарга тушар, зим-зиё жарликда гумбаз дарздан тушган шуъла ғира-шира милтиллаб акс этардию унинг тубини ёрита олмай яна сўнарди. Шол одамнинг қўлини эслатувчи кўҳна бир дарахт тубсиз жар устига худди ер қаъри узра қўл чўзгандай эгилиб турарди. Унинг юқори шохлари шалола кўпиклари орасида кўринмас, тугун-тугун бўлиб қайнаб кетган илдиэлари эса жар лабидан сал пастроқда қоятошлар орасидан туртиб чиқиб турар эди; хуллас, бу дарахт ўз шохларини ҳам, илдиэини ҳам шалолага тутган эди. Бунинг қандай дарахт эканлигини айтиш қийин, унда биронта ҳам япроқ қолмаган эди. Бу ниҳоятда ҳайратомуз манзара эди: дарахтнинг илдиэларини ўз суви билан суғориб, унга жон бағишлаган шалола, айни пайтда, юқоридан куч билан шовуллаб тушар-

кан, унинг кекса, бақувват шохларинигина қолдириб, нафис ва навниҳол навдаларини, япроқларини узиб, юлиб кетган эди.

LII

Негрлар шу пастқам ёрга етганда тўхташди ва мен ажалим етганини тушундим.

Мана шунда, ўзим интилганим шу тубсиз жар ёқасида, кўз олдимда бир неча соат олдин ўзим рад қилган бахт шарпаси намоён бўлди-ю, қалбимни аччиқ ўкинч, деярли таассуф исканжага ола бошлади. Шафқат сўраб ёлбориш менга муносиб эмас эди, шунга қарамай, оғзимдан беихтиёр нола сўзлари отилиб чиқди.

— Дўстлар!— дедим мен атрофимни қуршаган негрларга юзланиб.— Ёшинг энди йигирмага кирганда ва энди кучга тўлиб, навқирон бўлган чоғингда, йўқотган севикли маҳбубанг, сени жонидан ортиқ севадиган хилқат яна топилганда ва сенинг доғингда то оламдан кўз юмгунча тинмай кўз ёш тўкадиган одамнинг борлигини билганингда ўлиб кетиш ниҳоятда оғир бўларкан!

Менинг бу гапларимга жавобан кимнингдир хунукдан бедаво кулгиси эшитилди. Бу кулаётган пакана оби эди. Бу иблис, қиёфасини тасаввур қилиб бўлмайдиган бу махлуқ шу заҳотиёқ ёнимда пайдо бўлган эди.

— Аҳа! Жон ширинлик қилдимми? Худога шукур! Мен сени ўлимдан қўрқмайди деб қўрққан эдим!

Яна ўша менга танишдай туюлган, аммо неча марта бош қотириб аниқлай олмаган ўша овоз, ўша кулги.

— Кимсан ахир, жаҳаннам балоси?— деб қичқирдим мен.

— Ҳозир билиб оласан!— Пакана одамнинг овози даҳшатли эди.— Қара!— Шундай деб у тимқора бўйнига осилган кумуш қуёшни бир четга сурди.

Мен унга энгашдим. Унинг ёлдор кўкрагида қулларнинг баданига қиздирилган темир билан босиладиган ўта жирканч ва ҳеч қачон ўчириб бўлмайдиган тамға — иккита исмни билдирувчи оқиш чандиқ бор эди. Битта исм «Эф-фингем», иккинчиси — амакимнинг ва менинг исмим «д'Овернэ» эди! Мен ҳайратдан лол бўлиб қолдим.

— Хўш, нима дейсан энди, Леопольд д'Овернэ? Тамғадаги исминг кимлигимни айтиб бермаяптими сенга?

— Йўқ!— дедим мен, исмимни қаёқдан била қолдйкин, деб ҳайрон бўларканман; мен хотирамни ишга солдим.—

Эффингем ва д'Овернэ... Бу икки исм фақат масхарабознинг кўксига бор эди... лекин у бечора ўлган, бунинг устига у бизга содиқ одам эди... Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Сен Ҳабибра эмассан!

— Узгинасиман!— дея жон-жаҳди билан бақирди бу пакана одам ва қон юқили қалпоғини кўтариб, юзини беркитган чодрани бошидан юлқиб олди. Ё алҳазар, кўз олдимда хонадонимиз масхарабозининг бадбашара юзини кўрдим; лекин энди унинг менга таниш аввалги тентакона тиржайиши ғойиб бўлган эди: у менга хўмрайиб, таҳдидли тикиларди.

Мен ҳайратда эдим:

— Ё тангрим! Наҳотки, ҳамма ўликлар тирилган бўлса?! Ахир бу Ҳабибра — амакимнинг масхарабози-ку!

— Ҳа, масхарабози... ҳам қотили,— бўғиқ овоз билан деди пакана одам, ханжарининг дастасидан ушларкан.

Мен даҳшатдан орқамга тисарилдим:

— Унинг қотили?.. Золим! Амакимнинг сенга қилган яхшилиқларига миннатдорчилигинг шуми ҳали?

У гапимни бўлди:

— Яхшилигига! Яхсиси — ҳақоратларига дегин!

— Нима! Ҳали амакимни сен ўлдирганмидинг, аблаҳ?

— Ҳа, мен!— Унинг башараси ниҳоятда қўрқинчли эди.— Мен пичоқни унинг қоқ юрагига то солигача ботирдимки, у фақат уйғонишга улгурди-ю, шу заҳотиёқ яна мангу уйқуга кетди. У фақат: «Ҳабибра, ёнимга кел!..» деб оҳистагина овоз бера олди. Мен ҳам унинг ёнгинасида эдим!

Унинг даҳшатли ҳикояси, қабиҳона совуққонлиги мени ҳайратга келтирди:

— Олчоқ қотил! Бадкор! Амакимнинг сенга кўрсатган ҳамма ҳиммат, саховатларини унутибсан-да! Сен унинг дастурхонидан овқатланар, унинг тўшаги ёнида ухлар эдинг...

— Ҳа, худди вафодор итдек!— деб шартта сўзимни бўлди Ҳабибра.— *Сото ин регго!* Гапирма! Унинг менга кўрсатган мурувватлари жудаям яхши эсимда: ҳар бири мен учун аччиқ ҳақорат эди! Мен ўша ҳақоратлар учун ундан ўч олдим, энди сендан ҳам қасос оламан! Менга қара! Сен мени мулат бўлганим, пакана ва бадбашара бўлганим учун одам қаторида ҳисобламасанг кераг-а? Йўқ, менда ҳам қалб бор, қалбим ҳозир сени назокатли вужудингдан суғуриб оладиганим жонингдан қудратлироқ, аслроқдир. Мени амакингга маймун ўрнида тортиқ қилишган эди. Мен унинг эрмаги эдим, у мендан жирканиб туриб, вақтичор-

лиқ қилар эди. Сен бўлсанг, амаким сени яхши кўрарди, сен унинг қалбидан жой олган эдинг, деб айтяпсан. Ҳа, менинг жойим маймун билан тўтиқуш ўртасида эди! Лекин мен ўзимга бошқа йўл танладим ва ханжар санчиб уни жонидан жудо қилдим!

Мен сесканиб кетдим.

— Ҳа, бу менман. Чинданам ўзимман! Менга яхшилаб қара, Леопольд д'Овернэ! Сен мени кўп хўрлаган эдинг, энди мenden қўрқ! Сен бу ерда амакингнинг ўз масхарабозига таҳқирона меҳр қўйганлигини эсладинг. Лекин у қанақа меҳр эди ўзи, bon Dieu! Меҳмонхонангизга кириб борганимда, ҳамма мени нафратли кулги билан қарши оларди; менинг пакана бўйим, бесўнақай қоматим, бадбашара юзим, кулгили либосим, раҳм-шафқатга лойиқ туғма нуқсонларим — шуларнинг ҳаммаси ўша манфур амакинг билан унинг манфур меҳмонларини менинг устимдан кулишга ундарди. Мен бўлсам... менинг ҳатто жим туришга ҳам ҳаққим йўқ эди... Минг лаънат! Мен ҳам уларга қўшилишиб ўз устимдан кулишим керак эди! Шундай ҳақоратлар учун одамзод миннатдор бўлиши керакми сенингча? Балки шу чеккан азобларимни сен, ўзга қуллар чеккан изтиробчалик, уларнинг бўйинларида темир бўйинбоғ билан эрта тонгдан то қоронғи кечгача жазирама офтобда назоратчининг қамчисини еб қилган машаққатли меҳнатчилик оғир эмас деб ҳисобларсан?.. Уйлайсанки, одамзод қалбида энг ашаддий, энг бешафқат ва мана бу кўкрагимдаги шармандалик тамғаси сингари мангу нафрат уйғотиш учун буларнинг ҳаммаси етмайдими? О, нақадар узоқ вақт изтироб чекдим-у, лекин интиқомим нақадар қисқа бўлди! Тошбағир золимим мени ҳар кун, ҳар сония турли хил қийноқларга соларди; нега энди мен унинг ўзини ҳам шу азобларнинг ҳаммасига бир-бир солиб кўрмадим? Нега энди у ўлими олдидан одамзод гурурининг таҳқирланиши нақадар аламли бўлишини ўзи ҳам ҳис этиб кўрмади, нега энди мудом кулиб туришга маҳкум этилган юзимни чўғдек қиздирувчи қайноқ ёшларни — уят ва ғазаб ёшларини кўрмади? Э воҳ! Интиқом олишни шунча узоқ ва шунча интизорлик билан кутсам-у, ҳаммасини бир ханжар зарби билан ниҳоясига етказсам-а! У ҳатто ким томонидан ўлдирилганини ҳам кўрмай кетди! Мен унинг ўлим талвасасида хириллашини тезроқ эшитишни истаган эдим — мен унинг кўксига жуда шошқалоқлик билан тиф ботирдим: оқибат, у мени танимай ўлиб кетди. Мен ғазабдан ақлимни йўқотиб, мириқиб қасос ололмадим ҳам! Лекин, мана бугун ундан тўйиб лаззатланаман! Сен мени ях-

ши кўриб турибсанми? Ҳа, ҳозир мени таний олмаётган бўлсанг керак: мен сенинг қаршингда тамомила бошқа қиёфада пайдо бўлдим. Сен мени ҳамиша қувноқ ва кулгили ҳолда кўрардинг, аммо энди, қалб сирларимни пинхона сақлашимга ҳожат қолмаган пайтда, мен аввалги Ҳабибрага ўхшамайман. Сен менинг фақат ниқобимни кўрардинг; энди, мана, ҳақиқий башарамни кўр!

У жуда кўрқинчли эди.

— Сен янглишяпсан, махлуқ, бари бир, ўша-ўша масхарабозлигингча қолгансан!— деб қичқирдим мен.— Сенинг ҳайвоний башаранг ва ҳайвоний қалбингда масхарабозлик аломатлариям бор...

— Ҳайвонийлик ҳақида сен гапирмаслигинг керак!— деб гапимни бўлди Ҳабибра.— Амакингнинг шафқатсизликларини эсла!

— Мурдор товламачи!— деб давом этдим ғазабим қайнаб.— Агар амаким бешафқат бўлган экан, унинг шундай бўлишига сен сабабчисан! Шўрпешона негрларнинг аччиқ қисмати ҳақида қайғуряпсан, бас шундай экан, нега амакимнинг сенга бўлган ихлосини ўша шўринг қургурлар зиёнига ишлатардинг? Нима учун сен бирон марта бўлсин амакимнинг кўнглини юмшатиб, бахти қаро негрларнинг аянчли қисматини енгиллатмагандинг?

— Ҳа, мен буни хоҳламадим! Нима, оқ танлининг ваҳшийлик қилишига тўсқинлик қилишим керакмиди? Ҳеч қачон! Аксинча, мен жонимни жабборга бериб, унинг ўз қулларига янаям шафқатсизроқ бўлишига кўмаклашдим: шундай қилсам исён пайти яқинлашарди. Шафқатсиз зулм интиқомни тезлатади! Майли, сиртдан қараганда, мен ўз биродарларимга бадкорлик қилгандай бўлиб кўринай, лекин аслида мен улар фойдасига хизмат қилган эдим!

Ундаги бу маккор тафаккурнинг теранлигидан мен ҳайратга келган эдим.

— Хўш, энди нима дейсан?— деб гапида давом этди пакана одам.— Моҳирона тузилган режа моҳирона ижро этилган, тўғрими? Ҳабибра мана шунақа аҳмоқлардан! Амакингнинг масхарабози қойил-а?

— Қани, ўша моҳирона тузган режангни тезроқ бажар!— дедим мен унга.— Улдир мени, фақат тезроқ бўл. Ҳабибра қўлларини бир-бирига ишқаб, майдонча бўйлаб уёқдай-буёққа юра бошлади.

— Шошишни хоҳламасам-чи? Балки мен сенинг азоб чекишингни кўриб ҳузур қилмоқчидирман! Очиғини айтсам, охирги ҳужум пайтида қўлимизга тушган ўлжаларнинг бир қисми менга тегишли эди. Лекин мен қароргоҳда

бирдан сени кўриб қолдим-у, ўз улушимдан воз кечдим ва Биасудан фақат сенинг ҳаётингни сўрадим. У жон-жон деб рози бўлди. Энди сен меникисан! Мана шунинг учун ҳам бир кўнгилхушлик қилмоқчиман. Хотиринг жам бўлсин, ҳадемай мана шу шалола сени ўзи билан теран жар қаърига олиб кетади... Лекин ундан олдин сенга яна баъзи гапларни айтишим керак: мен хотининг беркিনিб ётган жойни фош қилдим ва Биасуга, ўрмонга ўт қўйиш лозим, деб маслаҳат бердим; ҳозир ўша ер лангиллаб ёнаётган бўлса керак. Энди сенинг бутун оиланг қирилиб битди. Амакинг пичоқ еб ўлди, сен сувда ҳалок бўласан, хотининг Мари — ўтда ёниб ўлади!

— Газанда!— деб бақирдим мен жон-жаҳдим билан ва унга ташланмоқчи бўлдим.

— Қани, боғланглар уни!— деб буюрди Ҳабибра негрларга.— Қачон ўларкинман деб сабри чидамаётганга ўхшайди.

Негрлар чурқ этмай, ўзлари олиб келган арқон билан оёқ-қўлимни боғлай бошлашди. Шу пайт қаердандир жуда олисдан итнинг вовуллагани эшитилди, лекин шалоладан қулоғим шангиллаётгани учун, ўзи шундай туюлди, деб ўйладим. Негрлар мени боғлаб бўлиб, жар ёқасига олиб боришди. Ҳабибра қўлларини кўксига чалиштирганча ёвузона қудонч ва мароқ билан бизни кузатиб турарди. Мен унинг мараз башарасидан юзимни ўгириб, яна бир марта осмонга нигоҳ ташлаш учун кўзимни гумбаздаги ёриқ ерга қаратдим. Яна ит вовуллагани эшитилди; энди у овоз аниқроқ ва қаттиқроқ эшитилди. Қарасам, ёриқдан Раскнинг каттакон боши мўралаб турарди. Мен чўчиб кетдим. «Тезроқ бўлларинг!» деб чийиллади пакана одам. Итнинг вовуллаганини эшитмаган негрлар мени пастликка улоқтириш учун ердан кўтаришди...

ЛIII

— Биродарлар!— кимнингдир гулдурос овози эшитилди.

Ҳамма овоз келган томонга ўгирилиб қаради. Гумбаздаги ёриқнинг бир чеккасида Бюг-Жаргаль турар эди; унинг сочига қадалган қизил пат ҳилпирарди.

— Биродарлар!— деб такрорлади у.— Тўхтаглар!

Негрлар уни кўриб, қаршисида ер ўйишди.

— Мен Бюг-Жаргалман!

Шунда негрлар мен маъносига тушунмаган сўзларни баралла қичқиришиб, бошларини ерга гурс-гурс ура бошлашди.

— Асирни ечинглар!— деб буюрди сардор.

Бюг-Жаргалнинг кутилмаганда пайдо бўлиши Ҳабибрани саросимага солиб қўйган эди; мана, ниҳоят у ҳушини йиғиб олди. У менинг қўл-оёғимдаги тушовни кесиб ташлашга уннаган негрларга ташланиб, дўқ билан уларни тўхтатди.

— Тегманглар!— деб қичқирди у.— Бу қанақаси?— Шундан кейин у Бюг-Жаргаль томонга ўгирилди.— Сизга нима керак бу ерда, Қизил Тоғ сардори?

— Мен ўз биродарларимга буйруқ беришим керак. Мен уларнинг сардориман,— деб жавоб қилди Бюг-Жаргаль.

— Ҳа, тўғри, буларнинг бари — Қизил Тоғ аскарлари!— ғазабини босиб туриб деди пакана одам.— Лекин менинг асиримга хўжайинлик қилишга қандай ҳаққингиз бор?— деди у овозини баландроқ кўтариб.

— Мен Бюг-Жаргаль бўламан!— деб жавоб қилди у.

Негрлар яна ерга бош уриб таъзим қила бошладилар.

— Бюг-Жаргаль Биасу берган буйруқни бекор қила олмайди!— деб давом этди пакана одам.— Бу оқ танлини менга Биасу ҳадя қилди. Мен унинг ўлишини истайман, у ўлади ҳам!.. Ҳай! Итоат этинглар менга! Жарга улоқтинглар уни!— деб чинқирди у негрларга.

Обининг қатъий овози негрларни ўрниларидан туришга мажбур этди, улар мен томонга бир қадам қўйишди. Мен, энди адои тамом бўлдим, деб ўйладим.

— Асирнинг қўл-оёғини ечинглар!— деб қичқирди Бюг-Жаргаль.

Шу заҳотиёқ мен озод бўлган эдим. Менинг таажжубимни фақат жазаваси тутган сеҳргарнинг ғазоби билан қиёс қилса бўларди. У менга ташланмоқчи бўлди. Лекин негрлар уни ушлаб қолишди. Шунда у ҳаммаёқни бошига кўтариб негрларни қарғашга ва уларга дағдаға қилишга тушди.

— Demonios! Rabia! Inferno de mi alma!¹ Ҳали менга итоат этмайсанларми, ярамаслар? Менинг гапларимга қулоқ осмайсанларми? Нега энди бу малъун билан шу чоққача гап сотиб ўтирдим? Пайсалга солмай уни шаллага отиш керак эди, ҳозир балиқларга ем бўлиб ётарди! Лекин мен қасос лаззатидан мириқиб баҳраманд бўлмоқчи эдим, мана энди маҳрум этиптилар мени у лаззатдан! О, rabia de satan!² Қулоқ солинглар! Агар буйруғимни бажармасанглар-у, манави разил оқ танлини сув-

¹ Иблислар! О ғазаб! Қалбимда жаҳаннам! [Исп.]

² О, иблисона ғазаб!

га отмасанглар, сизларни дуоибад қиламан! Сочларингиз оқариб кетади! Тириклайин пашша ва чивинларга ем бўласизлар! Қўл ва оёқларингиз қамишдек мўрт бўлиб, сина бошлайди! Олган нафасингиз томоғингизни мисоли қизиган қумдек куйдиради ва кўп ўтмай ўласиз, ўлганингиздан кейин руҳларингиз ойдаги тоғдек улкан тегирмон тошни қаҳратон совуқда то абад айлантиришга маҳкум этилади!

Бу воқеа содир бўлаётган пайтда бутун вужудимни ғалати бир ҳиссиёт қамраб олди. Зах ғордаги зулмат, қора иблисларга ўхшаб кетувчи негрлар орасида ягона оқ танли — мен, оёғим остида шовуллаётган тубсиз жар, эғнига олачипор кийим, бошига чўққи қалпоқ кийган, қоронғида зўрға кўзга ташланиб турган ва мени ўлдиришни талаб қилаётган жирканч қиёфали бадбуруш фолбин ҳамда гумбаз ёриғи олдида турган хушқомат негр — менинг ҳимоячим... Назаримда, дўзах дарвозаси оғзида туриб, руҳимнинг ҳалокатини ё халос бўлишини кутаётгандай эдим, гўё кўз олдимда менинг ҳимояткор фариштам билан иблис ўртасида қатъий кураш кетаётгандек эди.

Сеҳргарнинг дуоибадидан ҳайратга келиб қўрқиб кетган негрлар донг қотиб қолишди. Ҳабибра уларнинг бу тараддудидан фойдаланиб қолмоқчи бўлди:

— Мен оқ танлининг ўлишини истайман! Мен айтган ишни қилинглар. У ўлади!

— У яшайди! — қатъий овоз билан деди Бюг-Жаргаль. — Мен Бюг-Жаргалман. Менинг отам Каконго мамлакатида қироли эди, у ўз кўшкенинг бўсағасида фуқаролар устидан ҳукм чиқарар эди.

Негрлар яна унинг қаршисида ерга бош уриб таъзим қилишди.

У гапида давом этди:

— Биродарлар, дарҳол Биасу олдига югуринглар, унга айтингки, мана бу асирнинг ўлганлигидан дарак берувчи қора байроқни тоғ чўққисига тикмасин! Бу одам Бюг-Жаргални ўлимдан қутқарган эди, энди Бюг-Жаргаль унинг яшашини истайди!

Негрлар ўринларидан туришди. Бюг-Жаргаль ўз бошидан қизил патни олиб, уларга ташлади. Отряд бошлиғи қўлларини кўксига чалиштирди, сўнг энгашиб, ердан патни авайлаб кўтарди-ю жўнаб кетди; қолган негрлар ҳам чурқ этмай унинг орқасидан жўнадилар. Улар билан бирга сеҳргар ҳам зим-зиё ер ости йўлагига кириб кўздан ғойиб бўлди.

— Мен ўша чоғдаги аҳволимни сизларга баён қилишга ожизман, жаноблар! Мен жиққа ёш кўзларимни Пьерога

қаратдим, у менга миннатдорлик ва ғурурни ифодаловчи қандайдир аломат нигоҳ ташлаб турарди.

— Яратганга шукур,— деди у ниҳоят,— ҳамма халос бўлди! Оға, сен бу ерга келган йўлингдан орқангга қайт. Мен сени водийда кутиб тураман.

Шундан кейин у менга бир қўл силтаб, кўздан ғойиб бўлди.

LIV

Мен ўз халоскорим билан тезроқ дийдор кўришишга ва унинг қандай бахтли ҳодиса туфайли айна пайтида етиб келганини билишга шошилдим ва бу мудҳиш ғордан чиқа бошладим. Бироқ яна янги кўргиликлар бор экан ҳали пешонамда. Мен эндигина ер ости йўлагига қадам қўйганимни биламан, бирдан кимдир йўлимни тўсди. Рўпарамда Ҳабибра турар эди. Бадкор сеҳргарни мен негрлар орқасидан жўнаб кетган деб ўйласам, у қасос олиш учун қулай фурсатни пойлаб, бир харсангнинг панасига бекиниб олган экан. Мана энди шундай пайт келган эди. Тўсатдан рўпарамда пайдо бўлган бу пакана одам хаҳолаб кулиб юборди. Мен бир ўзим, бунинг устига, қуролсиз эдим; унинг қўлида, эрталаб ибодат пайтида бут вазифасини ўтаган ўша ханжар ярақлаб кетди. Обига кўзим тушиши билан беихтиёр орқага тисарилдим.

— Ха-ха! Malbicho! Сен ҳали мендан қочиб қутулдим деб ўйлаганмидинг! Кўриб турибсанки, аҳмоқ масхарабоз сендан ақллироқ экан! Энди қўлимга тушдинг, бу сафар сени куттириб ўтирмайман! Уёқда дўстинг Бюг-Жаргаль ҳам сени бекор кутмайди! Сен у билан дийдор кўришгани водийга борасан: дарё сени тўппа-тўғри унинг олдига оқизиб боради.

Шундай деди-ю, ханжар санчмоқчи бўлиб менга ташланди.

— Разил махлуқ!— деб қичқирдим мен жар ёқасига чекинарканман.— Сен ҳозиргина жаллод эдинг, энди қотилга айландинг!

— Мен қасос оляпман!— шундай деб у тишларини ғижирлатди.

Мен тубсиз жарнинг лабгинасида турар эдим; пакана одам бир ханжар зарби билан мени жарга итариб юбормоқчи бўлди шекилли, мен томонга ташланди. Лекин мен чап бериб, ўзимни четга олдим. Оёғи пўпанак босган нам тош устида тойиб кетган Ҳабибра йиқилиб тушди ва шалола сувидан силлиқ бўлиб кетган жар лабига сирпаниб

бориб қолди. «Лаънатлар бўлсин!»— деб бақириб юборди у жарга қуларкан.

Сизларга аввал ҳам айтган эдим, кўҳна дарахтнинг илдизлари майдонча сатҳидан пастроқдаги қоянинг ёриқ ерларидан туртиб чиқиб турарди. Ҳабибра йиқилиб туша туриб, бўгин-бўгин бўлиб қайнаб кетган илдизга ола-чипор юбкасидан илиниб қолди-ю, бу тасодифий нажотга икки қўли билан маҳкам ёпишиб олди. Унинг чўққи қалпоғи бошидан учиб кетди; ноилож ханжарни тушириб юборишга мажбур бўлди: қотиллик қуроли ва қўнғироқчалар билан безатилган масхарабоз қалпоғи тошдан-тошга урилиб, жаранглаганча шалола домига кириб ғойиб бўлди.

Даҳшатли жаҳаннам лабида осилиб қолган Ҳабибра, олдиниға майдончага тирмашиб чиқиб олишга уриниб кўрди, лекин унинг калта қўллари қирғоққа етмасди, тубсиз қаъри зулматга бурканган жар устида муаллақ турган шилимшиқ қояга аzza-баzza ёпишиб олишга уринаркан, бу самарасиз ҳаракат билан фақат тирноқларини синдирарди, холос. У худди қутурган итдек ув торта бошлади.

Мен уни сал туртиб юборсам кифоя эди, тубсиз жар қаърига учиб тушиб кетарди; лекин бундай фикр менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ, зеро бу номарднинг иши бўларди. Менинг бу атворимдан у, чамаси, ҳайрон эди. Мен кутилмаганда бошимдан фалокатни аритгани учун парвардигорга шукрона ўқиб, пакана одамни ўз қисмати ихтиёрига ташлаб, энди ер остидан чиқадиған йўлак томон юра бошлаган эдим, бирдан Ҳабибранинг ёлборувчи, аянчли овози мени йўлдан тўхташга мажбур этди.

— О соҳибим!— деб қичқирарди у.— Соҳибим! Ёлбораман сизга, кетманг! Вон Гю ҳаққи, осий банданинг тавба-тазаррусиз ўлиб кетишига йўл қўйманг! Рухимни гуноҳдан фориғ этинг! Билакларимда мажолим қолмади, мен ушлаган шох залваримдан эгилиб, қўлимдан сирғалиб чиқиб кетяпти, ё ҳозир шохни қўйиб юбораман, ё у синиб кетади... Оҳ менинг соҳибим! Пастда даҳшатли гирдоб бақирлаб қайнамоқда! *Nombre santo de Dios!* Шўрлик масхарабозингизга раҳмингиз келсин! Тўғри, у жиноятчи; лекин сиз унга, оқларнинг мулатлардан, соҳибларнинг қуллардан афзаллигини исботлаб беринг!

Бу илтижолар менга деярли таъсир этди; мен жар ёқасига бориб, гумбаздаги дарз ердан тушиб турган ғира-шира ёруғда Ҳабибранинг жирканч башарасини шу чоққача

¹ Парвардигорнинг муқаддас исми! [Исп.]

ҳеч кўрмаган қиёфада кўрдим: у менга илтижо ва умидсизлик билан боқарди.

— Сеньор Леопольд,— деб яна гап бошлади пакана одам менинг чеҳрамда ачиниш аломатларини кўриб.— Ўз яқинини шундай фожиали вазиятда кўрган инсон, агар қўлидан келса, унга ёрдам кўрсатмай туриши мумкинми? Қўлимдан тортинг, соҳибим! Нима қилади, мени қутқара қолсангиз? Сиз учун бу арзимаган иш, аммо мен учун — ҳаёт! Ёлбораман, қўлимдан тортиб олинг! Миннатдорлигим қилган жиноятимни ювиб кетади!

— Бадбахт, эслатма уларни менга!— деб унинг сўзини бўлдим.

— Мен энди улардан жирканаман, соҳибим! О, мен бемурувват бўлган бўлсам, сиз мурувват кўрсатинг! Э худо! Э худо! Дармоним қолмади, ҳозир йиқилиб кетаман!.. О бахти қаро банда! Қўлингиз! Қўлингизни беринг! Узатинг қўлингизни! Сизни ўз юраги остида кўтариб юрган онангиз ҳаққи-ҳурмати, қутқаринг мени!

Бу даҳшат ва мусибат тўла илтижоларнинг қанчалик аянчли эканлигини сизларга баён қила олмайман! Мен ҳаммасини унутиб юбордим. Оёғим остида осилиб турган бу одам энди душман ҳам, хоин ҳам, қотил ҳам эмас эди: кўзларим фақат мудҳиш ўлимдан осонгина қутулиши мумкин бўлган бир бахти қаронигина кўрарди. У юракни эзиб юборгудек ёлборарди менга! Гинахонлик, маломат қилиш ҳозир бефойда эди, кулгили ҳам бўларди; ҳар бир дақиқа ғанимат эди. Мен жар лабига тиззалаб олиб, бир қўлим билан дарахт танасидан ушладим-да, иккинчи қўлимни шу дарахтнинг илдизига осилиб турган шўринг қурғур пакана одамга узатдим... У шу заҳотиёқ икки қўли билан билангимга ғайри-тавсиф куч билан ёпишиб олди; лекин у менинг ёрдим билан бир амаллаб юқорига кўтарилиш ўрнига, кутилмаганда, мени ўзи томон пастга силтаб торта бошлади. Агар дарахтдан маҳкам ушлаб турмаганимда, турган гапки, жар ёқасида ўзимни ушлаб туролмай, у билан бирга тубсиз жарга қулаган бўлардим.

— Нима қиляпсан, ярамас!— деб қичқирдим мен.

— Қасос оляпман сендан!— деб жавоб қилди у иблисона қаҳ-қаҳ уриб.— Қалай, ахири қўлга тушдинг-ку! Галварс! Узинг келиб илиндинг тузоғимга! Энди сен менинг чангалимдасан! Бир дақиқа бурун сен ўлимдан қутулган, мен бўлсам ўлаётган эдим; аммо сен ўз ихтиёринг билан кирдинг тимсоҳнинг оғзига! Тўккан кўз ёшларимни кўриб раҳмнинг келиб кетди! Энди мен хотиржам ўлишим мумкин. Мен сендан қасос олиш учун ўз жонимдан кечаман.

Қўлга тушдингми, ангои! Балиқлар ичида сен билан бирга бўлсам, зерикмайман!

— Хоин! Ҳали шуми сенинг миннатдорчилигинг?— дедим мен йиқилиб кетмаслик учун бутун кучимни йиғиб.— Ахир мен сени ўлимдан қутқармоқчи эдим-ку!

— Биладан! Сенинг ёрдамингда ўлимдан қутулишим мумкин эди, лекин мен икковимизнинг бирга ўлим топишимизни истайман. Мен учун ўз ҳаётимдан ҳам сенинг ўлимнинг ширинроқ. Кела қол!

У ўзининг бесўнақай қора қўллари янги жон-жаҳди билан биллақларимга ботирди; унинг кўзлари ярақларди, лабларида кўпик пайдо бўлди; энг ашаддий нафрат ва ўч олиш истаги унинг бир кучига ўн куч қўшган эди, ҳолбуки у бир дақиқа бурун, дармоним қуриди, деб юм-юм йиғлаб зорланган эди; унинг оёқлари худди иккита тиргакка ўхшаб, муаллақ харсангга тиралган, ўзи эса ўз кийими билан илиниб қолган ва унинг хоҳишига зид ўлароқ уни йиқилиб кетишдан ушлаб турган йўғон илдизни жон-жаҳди билан силкитаркан, худди қафасга тушган шердек ўзини ҳар ёққа отарди; Ҳабибра батамом қўлимга осилиб, тезроқ мени ўзи билан бирга жарга тортиб кетиш мақсадида дарахт илдизини синдириб юборишга ҳаракат қиларди. У ваҳшиёна жазаваси тутиб, ўзи илиниб қолган дарахт илдизини тишлари билан кемирар, шунда унинг шундоқ ҳам бадбуруш башарасини бадтар манфур қилувчи хандаси бир зумга тинарди. У жаҳаннам қаъридан чиққан ва тутган ўлжасини ўзи билан зулмат салтанатига тортиб кетмоқчи бўлган иблисга ўхшарди.

Бахтимга, битта тиззам харсанг сатҳидаги чуқурчага тушиб қолди; қўлим дарахтга худди пайванд бўлгандай ёпишиб қолганди; мен пакана одамга бутун кучимни жамлаб қаршилиқ кўрсатар эдимки, одатда бундай кучни хавф туғилган пайтда жон сақлашга интилиш инстинкти яратиб беради. Мен ўқтин-ўқтин зўр-базўр нафасимни ростлаб олиб, овозимнинг борича: «Бюг-Жаргаль», деб чақирардим. Лекин унинг овозимни эшитишига деярли ҳеч ишонмасдим — у жуда олислаб кетган эди, бунинг устига, мудҳиш шалоланинг гувуллаши овозимни босиб кетаётган эди.

Менинг бунчалик қаршилиқ кўрсатишимни кутмаган пакана одам, азза-базза мени силтаб тортарди. Бизнинг олишувимиз узоқ чўзилмади,— қайтага, бу воқеани сизга сўзлаб беришим учун кўпроқ вақт кетди,— лекин мен кучим қолмаётганини ҳис қила бошладим. Қўлим деярли увишиб, акашак бўлиб қолган эди; кўз олдим қоронғилашиб, қандайдир шуъла сочувчи доирачалар лип-лип ўта

бошлади; қулогим шанғиллай бошлади; мен илдизнинг ўр-
нидан кўчиб қисирлаётганини, жарга қулай-қулай деб тур-
ган бадкор пакананинг қулгисини эшитарканман, наза-
римда, тубсиз жарнинг қаъри гувуллаб мен томон яқин-
лашаётгандай туюларди.

Лекин мен бу курашга барҳам беришдан, мадорсизлик
ва умидсизликка таслим бўлишдан олдин яна бир марта
урилиб кўрдим: қолган бутун кучимни йиғиб, яна бир мар-
та овозимнинг борича: «Бюг-Жаргаль!»— деб қичқирдим.
Бу қичқиригимга жавобан итнинг вовуллагани эшитилди...
Мен Раскнинг овозини таниб, бошимни ўгирдим. Гумбаз-
даги ёруғ олдида Бюг-Жаргаль билан унинг ити турарди.
У менинг овозимни эшитиб қайтиб келганмиди, ё мендан
хавотир олиб орқасига қайтганмиди, аниқ айтолмайман.
У менинг мудҳиш хавф остида турганимни кўрди.

— Маҳкам ушла!— деб қичқирди у.

Ҳали қутулиб ҳам қолишим мумкинлигидан хавотир-
ланган Ҳабибра оғзи тўла кўпик хириллаб деди:

— Кела қол! Кел!— ва сўнгги марта ғайриинсоний куч
билан мени ўзига силтаб тортди.

Қўлим толиб, дарахт танасини қўйиб юбордим. Яшаш-
дан умид узилган эди! Лекин айти шу зумда кимдир ме-
ни орқамдан ушлаб қолди; бу Раск эди. У эгасининг бир
имоси билан гумбаздаги ёриқдан майдончага сакраб туш-
ган ва муңдиримнинг этагидан тишлаб олиб, мени жарга
қулашдан асраб қолган эди. Мана шу кутилмаган мадад
мени ўлимдан қутқариб қолди. Ҳабибранинг жон аччиғи-
да қилган охирги урилиши унинг силласини қуритган эди,
мен эсам, кучимни йиғиб олиб, яна қўлимни силкитдим. Ни-
ҳоят унинг чангак бўлиб қолган бармоқлари ёйилиб, қў-
лимни қўйиб юборди; у боятдан бери силкитавериш омонат
қилиб қўйган илдиз, ниҳоят унинг залвари остида «қарс»
этиб синди-ю, Раск мени эндигина жар лабидан беҳавотир-
роқ ерга судраб ўтганида разил масхарабоз мудҳиш шало-
ланинг кўпиклари орасига кириб, гумдон бўлди, у йиқи-
ларкан охирги марта менга лаънатлар йўллаб бақирди,
аммо нима деганини эшитмадим — унинг лаънатлари ўзи
билан бирга тубсиз жар қаърига фарқ бўлган эди.

Амакимнинг масхарабози ўз умрига шундай хотима
ясаган эди.

LV

Горда юз берган мудҳиш воқеа, менинг жон ҳолатда
олинувим ва бу олишувнинг даҳшатли натижаси тамомила

мени ҳолисизлантириб қўйган эди. Мен силлам қуриб, деярли ҳушимдан кетгудек бўлиб чўзилиб ётардим. Бюг-Жаргалнинг овози ҳушимга келтирди.

— Ога!— деб қичқирди у.— Тезроқ чиқ у ердан! Ярим соатдан кейин кун ботади. Мен сени водийда кутаман. Раскнинг кетидан юр!

Бу самимий сўзлар шу заҳоти менга умид, куч ва дадиллик бағишлади. Мен ўрнимдан турдим. Раск шу заҳотиёқ ер ости йўлагига кириб, кўздан ғойиб бўлди, мен унинг орқасидан эргашдим; қоронғиликда итнинг овозини эшитиб, йўл топиб борардим. Бир неча дақиқадан кейин олдинда ёруғлик кўринди; ҳадемай биз ғор оғзига етиб олдик; фақат шундагина мен эркин нафас олдим. Мен бу зах ва зимистон йўлакдан ёруғликка чиқарканман пакана Ҳабибранинг: «Иккимиздан фақат биттамыз бу йўлдан қайтиб чиқиб кетамиз...» деб қилган башоратини эсладим. Ҳа, унинг башорати рўёбга чиқди, лекин у кўзлаган мўлжалнинг тескариси бўлди.

LVI

Мен водийга тушиб, у ерда Бюг-Жаргални кўрдим. Бир сўз ҳам демай, ўзимни унинг қучоғига отдим; унга берадиган саволларим жуда кўп эди, лекин қаттиқ ҳаяжонланганимдан тилим калимага келмай қолган эди.

— Қулоқ сол,— деди шунда Бюг-Жаргаль,— сенинг хотининг, яъни менинг синглим беҳавотир жойда. Мен уни оқларнинг қароргоҳига олиб бориб, соқчи отряд бошлиғи бўлган қариндошининг қўлига топширдим. Шундан кейин мен учун ўз бошлари билан жавоб беришлари лозим бўлган ўнта негрни қутқариш учун яна асирга тушмоқчи бўлган эдим, лекин ўша қариндошинг, яна қароргоҳдан қочиб, мени қутқаришга уриниб кўришни буюрди; у ўнта негрни Биасу сени қатл этган тақдирдагина отиб ташлашади, деб айтди, Биасу эса сенинг ўлганингни энг юксак тоғ чўққисига қора байроқ тикиб хабар қилиши керак экан. Шунда мен буёққа югуриб келдим. Раск менга йўл кўрсатди. Парвардигорга шукрки, вақтида етиб келдим! Энди сен яшайсан, мен ҳам.

У менга қўлини узатаркан, илова қилди:

— Ишқилиб, розимисан, ога?

Мен уни яна қучоқладим; кейин ундан, энди ҳеч ҳам мени ташлаб кетмасликни ва оқлар орасида қолишни илтимос қилдим; унга колониал қўшинимизда ҳарбий унвон ваъда қилдим. Лекин у жиддий тарзда гапимни бўлди:

— Ога, мен сени ўз қўшинимиз сафига таклиф қиляпманми?

Мен унинг ҳақ гапираётганини эътироф этиб, жим бўлиб қолдим.

— Қани, юр тезроқ хотинингни олдига,— деди у қувноқ оҳангда,— ахир унинг кўнглини тинчитишинг керак!

Ўзим ҳам бутун вужудим билан шунга интилаётган эдим; мен бу бахтдан сархуш эдим; биз йўлга тушдик. Бюг-Жаргаль йўлни билгани учун олдинда борарди, Раск эса орқамиздан югуриб келарди...

Шу ерга келганда д'Овернэ жим бўлиб қолди ва ҳаммамизга бир-бир маъюс нигоҳ ташлади. Пешонасида йирик-йирик тер томчилари пайдо бўлди. У юзини қўли билан қоплади. Раск унга безовталаниб қарарди.

— Ҳа, ўшанда ҳам менга худди шундай тикилиб қараган эдинг!— дея пичирлади капитан.

У қаттиқ ҳаяжонда эди, ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Сержант билан ит ҳам унинг орқасидан чиқишди.

LVII

Гаров ўйнайман, бу воқеанинг ечими фожиа билан тугайди!— деди Анри.— Ростини айтганда, агар ўша Бюг-Жаргаль бирон фалокатга учрайдиган бўлса, увол бўлади-да! Жуда азамат йигит экан у!

Паскаль қўлидаги флягасини бир зумга тинч қўйиб, шундай деди:

— Мен унинг кокос ёнғоғидан қилинган қадахига бир қиё боқиш учун бир дўжна портвейн берган бўлардим!

Гитара торларини тингиллатиб нималарнидир хаёл суриб ўтирган Альфред бу машғулотини бас қилиб, лейтенант Анрига, аксельбантларимни¹ тўғрилаб қўйинг, дея ўтинди.

— Очиги, бу негр мени жуда қизиқтириб қўйди,— деди у.— Қизиқ, у «*La hermosa Padilla*»...² куйини ҳам билганмикин? Буни д'Овернэдан сўрашга ҳали журъат этмадим.

— Мени эса кўпроқ Биасу қизиқтириб қолди,— деди Паскаль.— Унинг муҳрланган виноси ғирт бемаза нарса бўлса керак-у, лекин ҳақиқий французнинг қанақа бўлишини билар экан! Агар мен унга асир тушганимда, албатта мўйлов қўйган бўлардим, эҳтимол шу мўйловим эвази-

¹ Офицерлик погонлари.

² Соҳибжамол Падилья [исп.].

га бир неча пиастр қарз бериб турармиди! Ахир португалиялик бир капитан билан Гоа шаҳрида шундай воқеа бўлган-ку! Азбаройи худо, менинг кредиторларим! Биасу олдида юз чандон бешафқатроқ!

— Дарвоқе, капитан, мен сиздан тўрт луидор қарз эдим, мана олиб қўйинг!— деди Анри унга ҳамён узатаркан.

Паскаль ҳимматли қарздорига таажжуб билан қараб қўйди, ҳолбуки, ўзини Паскалнинг кредитори деб аташга шу Анрида кўпроқ асос бор эди.

— Хўш, жаноблар,— деб давом этди Анри,— айтингларчи, бу д'Овернэ ҳикоя қилаётган воқеа тўғрисида сизлар қандай фикрдасизлар?

— Очигини айтсам, мен унча эътибор бериб қулоқ солганим йўқ,— деди Альфред.— Лекин бу хаёлпараст д'Овернэдан мен, тўғрисини айтсам, бундан қизиқарлироқ ҳикояни кутган эдим. Ундан кейин, айтган романсари ҳам шеърий эмас, прозада; прозада ёзилган романсларни сира жиним ёқтирмайди: уларни куйга ҳам сола олмайсан! Умуман, бу Бюг-Жаргаль воқеаси зериктириб юборди; ҳаддан ташқари узун!

— Ҳақ гапни айтдингиз,— деб Альфреднинг фикрини қувватлади адъютант Паскаль,— ниҳоятда узун воқеа. Агар трубкам билан шароб тўла флягам бўлмаганда, бугунги оқшомни ўлгудек зерикарли ўтказган бўлардим. Бунинг устига, эътибор беринг-а, ҳикояда бемаъни жиҳатлар кўп. Мана масалан, олайлик, анави бадбашара сеҳргарнинг... отинг қурғур... Кабоб-берми, ё Фириб-берми... Ушанинг фақат душманини ўлдириш учунгина ўзи ҳам сувга чўкишдан қайтмаслигига ким ишонади дейсиз?..

— Тағин, келиб-келиб шалолода, шундай эмасми, капитан Паскаль?— жилмайиб туриб унинг сўзини бўлди Анри.— Мени бўлса, д'Овернэ ҳикоя қилаётган пайтда, чўлоқ итининг ҳар гал Бюг-Жаргаль исмини эшитганда бошини кўтариб қараши ҳаммадан ҳам кўпроқ қизиқтирди.

— Аммо селадаселик кампирлар,— деб унинг сўзини бўлди Паскаль,— тамомила бунинг аксини қилишади: руҳоний ота Исо пайғамбарнинг номини тилга олиши билан улар дарҳол бошларини ерга эгишади; бир марта мен ўн-тача кирасир² билан черковга кириб борганимда...

Айни шу пайт офицерлар соқчи милтиғи қўндоғининг

¹ Кредитор — процент ҳисобига пул қарз берувчи.

² Сувут кийган отлиқ аскар.

«шарқ» этиб ерга урилганини эшитишди: д'Овернэ қайтиб келаётган эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Д'Овернэ қўлларини кўксида чалиштирганча чодир ичида уёқдан-буёққа бир неча марта юрди. Бир бурчакка бориб чўққайиб ўтирган кекса Тадэ ўзининг ҳаяжонланаётганини капитанга сездирмаслик учун Раскни силаркан, кўз қири билан уни кузатарди.

Ниҳоят, д'Овернэ тилга кирди.

LVIII

— Шундай қилиб, Раск орқамиздан чопиб келарди. Энди қуёш водий атрофидаги энг баланд қояни ҳам ёритмай қўйган эди. Шунда бирдан қандайдир шуъла энг баланд чўққини худди чақмоқдек «лип» этиб ёритиб, яна сўнди. Бюг-Жаргаль сесканиб кетди ва менинг қўлимни маҳкам сиқди.

— Эшит!— деди у.

Худди замбарак овозига ўхшаган бўғиқ гумбурлаш эшитилиб, ҳаммаёқда акс-садо бера бошлади.

— Сигнал!— деди негр ғамгин овоз билан.— Замбарак овози-ку, а?

Мен сўзсиз бош ирғатдим.

У икки-уч сакраб баланд қоя устига чиқиб олди; мен унга эргашдим. У қўлларини кўксида чалиштириб, маъюс жилмайди.

— Қўрдингми?— деди у.

Мен Бюг-Жаргаль тикилиб турган томонга қараб, уёқда боя, Мари билан бўлган чоғимда Бюг-Жаргаль менга кўрсатган энг юксак ва ўткир чўққили тоғни кўрдим; ботаётган қуёш шуъласи энди фақат шу чўққини ёритиб турарди; у ерда каттакон қора байроқ ҳилпираб турар эди.

Д'Овернэ сукутга толди.

— Кейин билсам,— деб у бир оз сукутдан кейин яна давом этди,— жўнаб кетишга шошилаётган Биасу мени қатл этиши лозим бўлган отряд қароргоҳга қайтиб боришини ҳам кутмай байроқни осишга буйруқ берган экан. У мени аллақачон ўлдирилган деб фараз қилган бўлса керак.

Бюг-Жаргаль қўлларини кўксида чалиштирганча қимир этмай турар, кўзлари ўша машъум байроққа тикилган эди. Бирдан у шахт бурилиб, гўё пастга қараб чопмоқчи бўлгандай бир неча қадам қўйди.

— О тангрим! О менинг шўрпешона ўртоқларим!

У яна менга яқинлашди.

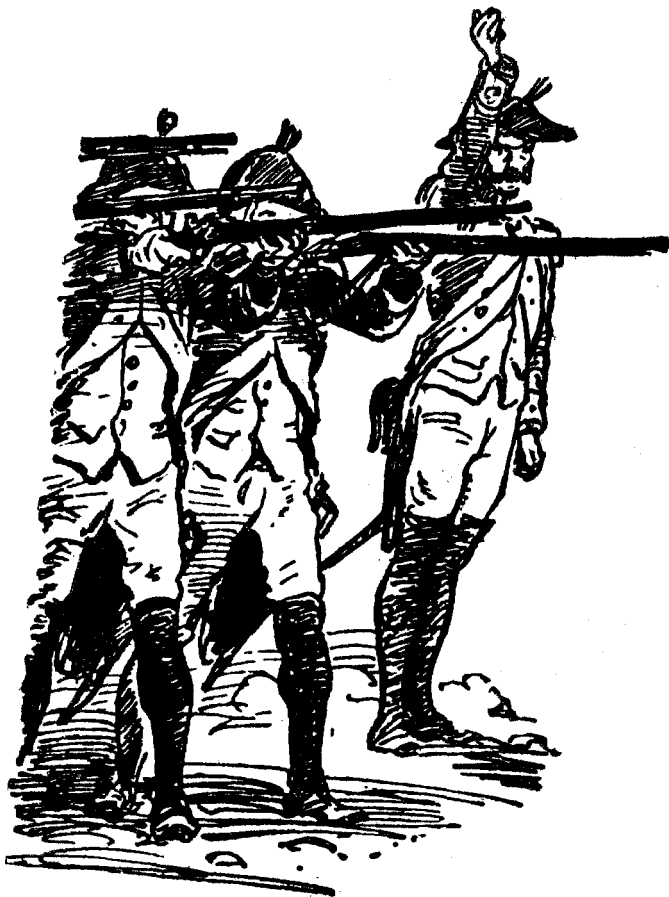
— Сен замбарак овозини эшитдингми?— деб сўради у.

Мен жавоб бермадим.

— Бу сигнал эди, оға! Энди уларни қатл этгани олиб кетишяпти...

У бошини эгди. Сўнг мен томон яна бир қадам юрди.

— Сен ўз хотининг олдига қайт, оға,— деди у,— Раск сени бошлаб боради.— У қандайдир африкаликлар куйини

хуштакка солиб ижро эта бошлади; ит думини ликиллата бошлади ва, назаримда, водий томон югуришга шайланаётгандай туюлди.

Бюг-Жаргаль менинг қўлимдан ушлади ва жилмаймоқчи бўлди, аммо лаблари титраб, пир-пир уча бошлади.

— Алвидо!— деб қичқирди у қатъий овоз билан ва атрофимизни ўраган дарахтзорлар ичига кириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Мен тошдек қотиб қолган эдим. Нима ҳол юз берганини ҳали унча тушуниб етмаган эдим, лекин фалокат содир бўлишини кўнглим сезиб, юрагим сиқила бошлади.

Уз эгасининг дарахтзорга кириб ғойиб бўлганини кўр-

ган Раск, қоя четига чошиб борди, бошини кўтариб, аянчли ув торта бошлади. Сўнг думини қисиб менинг олдимга қайтди; унинг йирик-йирик нам кўзлари безовта тикиларди; кейин у яна ҳозиргина эгаси турган ерга югуриб бориб,

дона-дона қилиб вовуллай бошлади. Мен уни тушунардим; икковимизни ҳам бир хил фалокат безовта қиларди. Мен Раск тепасига бордим, шунда у Бюг-Жаргалнинг орқасидан ўқдай ғизиллаб югуриб кетди. Агарда у ўқтин-ўқтин тўхтаб, менинг унга етиб олишимни кутмаганда эди, уни аллақачон кўздан йўқотган бўлардим, ваҳоланки, ўзим ҳам жон-жаҳдим билан югуриб борардим. Шу тариқа биз бир нечта водийни кесиб ўтдик, ўрмон билан қопланган бир нечта тепаликлардан ошиб тушдик. Ниҳоят...

Шу ерга келганда унинг овози узилди. Чехрасида теран қайғу акс этди.

— Уёғини сен гапир, Тадэ...— деди у қийналиб.— Менинг мункиллаган кампирчалик ҳам дармоним қолмади.

Кекса сержант худди капитан сингари қаттиқ ҳаяжонда эди; лекин у бошлиққа итоат этишни ўз бурчи деб билди.

— Ижозатингиз билан... Башарти сиз буюрар экансиз, жаноб капитан... Хуллас, сизларга шуни айтишим керакки, жаноб офицерлар, ўша биз Пьеро деб юрганимиз ажойиб негр Бюг-Жаргаль жуда оқкўнгил, қудратли, мард, ер юзида энг биринчи довурак йигит бўлса ҳам,— сиздан кейин, албатта, жаноб капитан,— уни кўрарга кўзим йўқ эди; шу қилмишим учун ўзимни икки дунёда ҳам кечирмайман, гарчи сиз, жаноб капитан, мени кечирган бўлсангиз ҳам. Хуллас, эртаси кун кечқурун сизни қатл этишлари ҳақида дарак топганимдан кейин, мен у шўрликдан ғазабланиб чунонам тутақиб кетдимки, буни сизларга қандай баён қилишним билмайман. Шунинг учун мен унга, сизнинг қасдингизни олиш учун ё ўзи, ёки ўн нафар ўртоғи отиб ташланиб, сизнинг орқангиздан у дунёга равона қилиниши ҳақида ичиқора одамдай қувониб хабар қилдим. У гапимни эшитди-ю, лекин сир бой бермади, аммо шу гапдан кейин бир соат ўтиши билан қочиб кетди, каттакон туйнук очиб...

Д'Овернэ бетоқат бўлаётгандай қимирлаб қўйди. Тадэ ҳикоясини давом эттирди:

— Ҳай майли. Биз тоғ бошига каттакон қора байроқ тикилганини кўрганимиздан, негрдан эса ҳамон дарак бўлавермагандан кейин (унинг қайтиб келмаслиги бизни сира ажаблантирмаган эди), ижозатингиз билан, жаноб офицерлар, биз замбаракдан ўқ отиб сигнал бердик, шунда ўнта негрни отиш жойига олиб боришни менга буюришди, бу жойнинг номи «Шайтон оғиз» бўлиб, у бизнинг қароргоҳимиздан тахминан... Ҳай, бунинг аҳамияти йўқ! Мана, биз у ерга етиб ҳам бордик, лекин негрларни, тўрт томонинг қибла, деб қўйиб юбориш учун олиб борганимиз йўқ

эди у ерга, албатта; мен, демак, таомил бўйича уларнинг қўлларини боғлашни буюрдим ва аскарларимни бир сафга тиздим. Шу маҳал, қарасам, ўрмондан баланд бўйли бир негр отилиб чиқди. Кўрдим-у, тарвузим қўлтиғимдан тушиб кетди. У менинг олдимга ҳаллослаганча югуриб келиб деди: «Худога шукур, улгурдим! Салом, Тадэ!» Ҳа, жаноблар, у бошқа бир сўз ҳам гапирмай, ўртоқларининг қўлларини еча бошлади. Мен бу ҳолдан донг қотиб қолган эдим. Шу чоқ, ижозатингиз билан, жаноб капитан, улар бир-бирларига ҳиммат кўрсатиб, можаро талаша бошладилар, кошкийди ўша баҳс узоқроқ чўзилган бўлса-я... Лекин, начора... айб ўзимда, ўзим барҳам берган эдим у баҳсга! Пьеро ўша ўнта негрнинг ўрнига бориб турди... худди шу маҳал унинг кўппаги... Бечора Раск! У ўрмондан ўқдай отилиб чиқиб, тўғри келиб менинг ҳиқилдоғимдан олса бўладими? Қанийди, у мени яна бир озгина шу тарзда тутиб тура қолган бўлса! Пьеронинг бир имоси билан боёқиш кўппак мени қўйиб юборди. Шунда у эгаси олдига югуриб бориб, унинг оёғи остига ётди, буни энди Бюг-Жаргаль унга тақиқлай олмас эди... Шунақа, жаноб капитан, мен сизни ўлдиришган, деб ўйловдим-да... Шунинг учун, ғазабим қайнаганидан нима қилганимни билмай қолдим... Мен команда бердим...

Сержант қўлини кўтариб, капитан томонга қаради ва ўша машъум сўзни айтишга тили бормади.

— Бюг-Жаргаль қулади. Уқлардан бири итининг оёғига теккан эди... Ушандан буён, жаноб офицерлар,— шундай деб туриб, сержант маъюс бош чайқаб қўйди,— ўшандан буён у оқсоқланадиган бўлиб қолди. Шу маҳал мен ёнимдаги дарахтзорда кимнингдир инграган овозини эшитиб қолдим; дарҳол ўша ёққа югурдим, қарасам, сиз экансиз, жаноб капитан; сиз ўша довьюрак негрни ўлимдан қутқариб қолиш учун биз томонга югуриб келаётганингизда дайди ўқ тегиб яраланган экансиз. Ҳа, жаноб капитан, сиз ярангизнинг оғриганидан эмас, аламдан инграётган эдингиз: Бюг-Жаргаль ўлган эди! Биз сизни, жаноб капитан, қароргоҳга кўтариб олиб келдик. Ярангиз унинг ярасига ўхшаб хатарли эмас эди, бегойим Мари сизни боқиб тузатдилар.

Сержант сукутга толди.

— Бюг-Жаргаль ўлган эди,— чуқур қайғу билан тантанавор оҳангда такрорлади д'Овернэ.

— Ҳа, у мени аяб ўлдирмаган эди, мен бўлсам... мен уни ўлдирдим,— деди Тадэ ва бошини ҳам қилди.

На узбекском языке

Виктор Гюго

Бюг-Жаргаль

Роман

Ташкент, издательство «Еш гвардия» — 1982 г.

Перевод с издания Детгиз — Москва — 1958.

Редактор Э. Миробидов

Рассом А. Михайлов

Расмлар редактори А. Гуломов

Техн. редактор Л. Буркина

Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 1126

Теришга берилди 17.11.1981 й. Босишга рухсат этилди 10.06.1982 й. Формати 84×108¹/₃₂. 3-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма листи 5,5. Шартли босма листи 9,24. Нашр листи 10,04. Тиражи 60.000. Буюртма № 2365. Шартнома 71—81. Баҳоси 90 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаханаси, Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26.